
AYDIN MƏDƏT OĞLU QASIMLI

TÜRKLƏRDƏ FƏLSƏFİ DÜNYAGÖRÜŞ VƏ TÜRK FİLOSOFLARI

(Qısa xülasələr)

“ELÇİBƏY KİTABXANASI”

BAKI--2020

Redaktoru : Fəlsəfə elmləri doktoru , professor

Aydın Cabbar oğlu Abbaslı

Rəyçi : Fəlsəfə elmləri doktoru , professor

Rafail Ayvaz oğlu Əhmədli

Naşiri :

İÇİNDƏKİLƏR

1.Türklərdə fəlsəfi dünyagörüş.....	səh.4-5
2.Türk Xalq fəlsəfəsi.....	6-19
3.Türk Təsəvvüf fəlsəfəsi-Sufizm və onun mahiyyəti.....	20-39
4.Türk Filosofları.....	40
4.A) Türk filosofu Fərabinin fəlsəfi dünyagörüşü.....	40-51
4.B) Türk alim və filosofu Əbu Reyhan Birünün fəlsəfi dünyagörüşü.....	52-57
4.C) Türk mütəfəkkiri və filosofu İbn Sinanın fəlsəfi dünyagörüşü.....	58-60
4.Ç) Türk filosofu Əbülhəsən Bəhmənyar əl- Azərbaycaninin fəlsəfi dünyagörüşü.....	61-67
4.D) Türk Panteist fəlsəfəsinin banisi Eynəlgüzat Miyanəcinin (Həmədaninin) fəlsəfi . .. dünyagörüşü.....	68-72
4.E) İşraqilik fəlsəfəsinin banisi Şihabəddin Yəhya Sührəverdinin fəlsəfi dünyagörüşü.....	73-77
4.Ə) Türk alim və filosofu Nəsirəddin Tusinin fəlsəfi dünyagörüşü.....	78-82
4.F) Türk filosofu Kınalızadə Ali Əfəndinin Əxlaq fəlsəfəsi.....	83-88
4.Q) Türk alim və filosofu Mirzə Kazım Bəyin Fəlsəfi dünyagörüşü.....	89-95
4.G) Türk materialist filosofu Mirzə Fətəli Axundzadənin fəlsəfi dünyagörüşü.....	96-100
4.H) Türk filosofu Rıza Tevfik Bölükbaşının fəlsəfi dünyagörüşü.....	101-110
4.İ) Türk filosofu Asif Atanın (Asif Əfəndiyevin) fəlsəfi dünyagörüşü.....	111-122
Ədəbiyyat göstəricisi.....	123-124

1.Türklərdə fəlsəfi dünyagörüş

Elm kimi fəlsəfə də insanlığın ortaq malıdır. Lakin elm obyektiv və müsbət olduğu üçün millətlərarası, fəlsəfə isə bu və ya digər dərəcədə elmdən fərqli bir düşüncə tərzidir. Ona görə də elmin qəbul etmədiyi hökmləri fəlsəfə isbat edə bilməz və onu ortadan qaldıra bilməz. Fəlsəfə elmin bu iki hökmündən başqa tamamilə sərbəstdir. Fəlsəfə elmlə ziddiyyətə girməmək şərti ilə insan ruhu üçün daha ümidli, daha vəcdli, daha təsəlliverici, daha çox səadət bağışlayacaq bütün yeni və orijinal fərziyyələri ortaya ata bilər. Əslində elə fəlsəfənin vəzifəsi bu kimi fərziyyələri və dünyagörüşləri arayıb bulmaqdır. Hər bir fəlsəfi dünyagörüşünün dəyəri onun bir tərəfdən müsbət elmlərlə ahəngli olmasında, digər tərəfdən də insan ruhuna böyük ümidlər, təsəllilər, vəcdlər və xoşbəxtliklər bəxş etməsi ilə ölçülür. Bu anlamda fəlsəfə həm obyektiv, həm də subyektivdir. Ona görə də fəlsəfə elm kimi millətlərarası olmağa məcbur deyil. O, milli də ola bilər. Deməli, hər millətin də özünə görə bir fəlsəfəsi vardır. Fəlsəfə təkcə maddi ehtiyacları deyil, daha çox mənəvi ehtiyacları qarşılıqsız ödəyən bir düşüncə formasıdır. Obrazlı deyilsə, fəlsəfə düşünmək üçün düşünməkdir. Bu anlamda fəlsəfə ümumidən daha çox fərddir.

Tarixən fəlsəfəyə müxtəlif təriflər verilmişdir. Belə ki, qədim və orta əsr filosoflarına görə: "Fəlsəfə, əqli bilgi, sözün geniş anlamında həm də bir elmdir. Fəlsəfə, varlıq, bilgi və digər sahələrdə rəşional, obyektiv, hərtərəfli, səlis və məntiqi düşünməkdir". Platona (e.ə. 427-347) görə: "Fəlsəfə, doğruya varmaq, var olanı bilmək üçün aqlın və düşüncənin düzgün və davamlı olaraq çalışmasıdır. Bunun üçün də bu dünyanın pislilik və eybəcərliklərindən qurtulmaq və mümkün olduqca Tanrıya bənzəmək gərəkdir" (Bax: Bedia Akarsu, Felsefe Terimleri Sözlüyü, İnkılab Kitabevi, İstanbul 1994, səh. 78).

Aristotelə (e.ə. 384-322) görə: "Fəlsəfə, həqiqətin dərkidir. Var olanın ilk təməllərini və əsaslarını araşdıran bir elmdir" (Bax: Aristoteles, Metafizik, çevirən: Ahmet Arslan, İzmir 1985, səh. 150).

İlk İslam filosofu sayılan Kindiyə görə: "Fəlsəfə, insanın gücü yetdiyi qədər Uca Allahın işlərinə əməl etməsidir" (Bax: Kindi, Tarifler Üzerine Felsefi Risaleler, çevirən: Mahmut Kaya, İstanbul 2002, səh. 191).

Ünlü Türk filosofu Fərabiyə görə: "Elmlərdən qayəsi ən gözəl olanı əldə etməyi məqsəd bilməyə fəlsəfə və ya ümumi olaraq hikmət deyilir. Qayəsi gözəl olan da iki qismə bölünür: Bir qismi yalnız bilik, digəri isə həm bilik, həm də fəaliyyətdir. Deməli, fəlsəfə də iki qismə ayrılır: Birinə nəzəri, digərinə isə əməli fəlsəfə deyilir" (Bax: Fərabiyə, Tahsil us-Saadə, nəşr edən: Cəfər Əli Yasin, əl-Əməl ül-Fəlsəfiyyə, Beyrut 1992 , səh. 20).

Məşhur Türk alimi və filosofu İbn Sina görə: "Fəlsəfə, insanın istifadə etdiyi nəzəri bir elm olub, Varlığı olduğu kimi qavramaq və yapılması gərəkəni yapmaqdır. Nəzəri fəlsəfə üç qismə ayrılır: Ən aşağısına Təbiət, ortadakı - na Riyaziyyat , ən üstününə isə İlahiyyat deyilir. İlahiyyat , maddidən ayrı, səbəblərin səbəbi, ilklərin ilki olan Tanrıdan bəhs edən bir elmdir. İlahiyyat Mütləq Varlığı, yəni Allahı araşdırır və digər elmlərin başlayacağı yerə qədər varır" (Bax: İbn Sina, əl-İlahiyyat, Misir, hicri, 1328, səh. 227 və İbn Sina, Uyum el-Hikme, nəşr edən: H. Ziya Ülken, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1953 , səh. 41).

Tarixən Türklər arasında az miqdarda sırf filosof yetişməsinin səbəbini tədqiqatçılar daha çox onların İslam dininə bağlılıqları və xüsusilə tarix boyu müharibələrdən göz açmamaları ilə əlaqələndirirlər. Onlar göstərir ki, "Bir millət müharibələrdən qurtulmadıqca və iqtisadi bir rifaha çatmadıqca içində düşüncə üçün düşünən fərdlər yetişə bilməz" Min cür dərdi olan Türklər indiyə qədər (XX əsrin 20-ci illərinə qədərki dövr nəzərdə tutulur - A.M.) belə bir hüsur və istirahətə nail olmadıqları üçün içlərində həyatını fəlsəfəyə həsr edən az adam yetişdi" (bax. Ziya Gökalp "Türkçülüğün esasları" İstanbul, 1971, səh. 186).

Bütün bunlara baxmayaraq, Türklər tarixən fərdi deyil, xalq fəlsəfəsi baxımından bütün millətlərdən üstün olmuşlar, çünki Türklər əsrlər boyu qalib millət olmuşlar. Fransız filosofu Rostant yazır ki, "Bir komandan üçün qarşısındakı düşmən ordusunun nə qədər əsgər, nə qədər silah-sursata malik olduğunu bilmək çox faydalıdır. Fəqət, onun üçün daha çox faydalı olan bir şey vardır ki, o da qarşısındakı düşmən ordusunun fəlsəfəsini bilməkdir". Həqiqətən də tarix göstərir ki, iki millət və iki ordu bir-biri ilə savaşırkən birinin qalib, digərinin məğlub olmasında başlıca amil hər iki tərəfin fəlsəfəsidir. Fərdi həyatını və şəxsi mənfəətini Vətənin istiqlalından daha üstün tutan bir ordu və bu millətə mənsub şəxslər mütləq məğlub olar. Türklər tarixin böyük bir dönməsində Asiya, Şərqi Avropa və Afrikanın şimalında bütün millətləri yenmiş, onları öz hakimiyyətləri altına almışlar. Deməli, Türk fəlsəfəsi ən azı 1600 illik bir dövrdə bu millətlərə aid fəlsəfələrin hamısından daha yüksəkdə olmuşdur.

Türk fəlsəfəsini şərti olaraq üç qrupa bölmək olar:

- 1) Türk Xalq fəlsəfəsi;
- 2) Türk Təsəvvüf fəlsəfəsi
- 3) Türk filosoflarının fəlsəfəsi;

2. TÜRK XALQ FƏLSƏFƏSİ

Öz yığcamlığı, nəsihətamiz ruhu, obrazlılığı, ahəngdarlığı və xüsusilə dərin ictimai-fəlsəfi məzmunu ilə Türk Xalq fəlsəfəsi mənsub olduğu xalqın zehni inkişaf səviyyəsini, fitri istedadını, etik və estetik duyumunu, ədalətli davranışını, maddi və mənəvi həyat tərzini, dilinin təmizliyi, saflığı, kəsərliliyi və ülviliyyətini, etik-əxlaqi tövsiyyəsini və s. özündə əks etdirmişdir.

Türk Xalq fəlsəfəsinin qaynağı Türk Folklorudur. "Folk-Xalq", "Lore-Bilgi", "Folklor-Xalq Bilgisi" – deməkdir. Türk Folkloru ədəbiyyat, tarix, arxeologiya, antropologiya, fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya, coğrafiya, etnoqrafiya, etnologiya, hüquq və s. elmlərlə sıx bağlıdır. Bu baxımdan Türk Folkloru bir "Xalq Elmi", "Xalq Fəlsəfəsi" kimi həm bəşəri, həm də milli xarakter daşıyır. Elm Tarixi olmadan yapılan Elmi Fəlsəfə kor, Elmi Fəlsəfə olmadan yapılan Elm Tarixi isə boş bir zəhmətdir.

Türk Xalq fəlsəfəsi daha çox Folklor nümunələri olan Türk Tapmacalarında, Türk Atalar sözlərində və Türk Nağıllarında öz əksini tapmışdır. Türk Xalq dühasının məhsulu olan Türk Tapmacaları İnsanı düşünməyə, onlara cavab tapmağa vadar edir ki, bütün bunlar Türk Xalq fəlsəfəsinin dərinliklərindən xəbər verir.

Tapmacaya, Türkiyə Türkcəsində "Bilməce", Türkmən Türkcəsində "Matal", Özbək Türkcəsində isə "Topişmək" deyilir. (Azərbaycan Tapmacaları haqqında bax: Azərbaycan xalq

ədəbiyyatı, Tapmacalar, Toplayanı və tərtib edəni: Nurəddin Seyidov, Redaktoru: Təhmasib Fərzəliyev, “ Şərq-Qərb “, Bakı 2004; Türk Bilməceləri haqqında bax: Halk Bilmeceleri, Hazırlayan: Abdülhakim Altıntop, I baskı, Mart 2015; Prof. Dr. Şükrü Elçin, Türk Bilmeceleri, Mas Matbaacılık, Ankara 1989; Türkmən Matalları haqqında bax: B.A.Qarriyev, Türkmən matalları, Aşqabad 1962; Özbək Topişməkləri haqqında bax: Z . Hüseynova, Uzbek topişməkləri, “Fan” nəşriyyəti, Toşkənt 1966).

Türk Tapmacalarını mövzularına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar :

1. Təbiət və Təbiət hadisələri ilə bağlı Tapmacalar;
2. Cəmiyyət və Cəmiyyət hadisələri ilə bağlı Tapmacalar;
3. İnsanla bağlı Tapmacalar;
4. Heyvan, quş, böcək və həşəratla bağlı Tapmacalar;
5. Bitki aləmi ilə bağlı Tapmacalar;
6. Məişət əşyaları və müxtəlif əşyalarla bağlı Tapmacalar;
7. Kənd təsərrüfatı alətləri və məhsulları ilə bağlı Tapmacalar və s.

Tapmacalar şəkli xüsusiyyətinə, daha doğrusu, poetik quruluşuna görə isə üç yerə bölünür:

- 1) Nəsr şəkilli Tapmacalar;
- 2) Nəzm şəkilli Tapmacalar;
- 3) Bir cümlə içində daxili qafiyəli Tapmacalar.

Tapmacalar əsasən metafora və sual şəklində qurulmuş düşündürücü suallardan ibarət olub hər hansı bir hadisə, məfhum və əşyanın müəyyən əlaməti, keyfiyyəti, kəmiyyəti və xasiyyəti məcazi şəkildə, dolayısıyla adlandırılır, digər cəhətləri isə gizlədilir. Türk Xalq Tapmacalarında ən çox məcazlardan, idiomatik ifadələrdən istifadə edilmişdir ki, bu da İnsanı düşünməyə Tapmacaya cavab tapmağa vadar edir.

Türk Xalq Tapmacalarında insanların həyat təcrübəsi, Təbiət üzərindəki müşahidələri, məişət məsələləri, insanların Cəmiyyət haqqındakı fikirləri və mülahizələri və s. bədii və obrazlı şəkildə ifadə edilmişdir. Hər dövrün düşüncə tərzinə uyğun Tapmacalar yaranmış, zaman keçdikcə onlar dildən-dilə düşərək dəyişmiş, bir çox Tapmacaların cavabı dövrdə bilinməyəndə sonradan onların açması çətinlik törətmişdir. Ümumiyyətlə, Türk şifahi Xalq ədəbiyyatı janrlarının müxtəlif variantları var ki, bunların içərisində isə ən çox variantı olanı Tapmacalardır. Elə Tapmacalar var ki, onların onlarla variantı var. Bundan əlavə, eyni bir Tapmacanın bir neçə müxtəlif cavabı, həmçinin bir neçə müxtəlif Tapmacanın da bir cavabı vardır. Məsələn:

“ Bir quşum var alaca,
Getdi qondu ağaca.

Özünə yuva qurdu
Nə qapı qoydu, nə baca “

(Barama qurdu, Balqabaq).

Belə misalların sayını çoxaltmaq da olar. Lakin bizim məqsədimiz Tapmacaların variantlarını araşdırmaq deyil, Tapmacaların Türk Xalq fəlsəfəsindəki yerini və rolunu göstərməkdir.

Türk milləti işığa o qədər vurğun olmuşdur ki, zaman-zaman bu işığı paylayan əşyalar dəyişsə də işığa olan məhəbbət duyğusu həmişə canlı tutulmuş, ona fəlsəfi baxış əbədiləşmişdir. Tapmacalarda işıq sevgisi ,gəlin, qız,qadın sevgisi qədər incə və gözəl əks etdirilmişdir. Belə ki:

“ Mini-mini minarə,
İçində sarı lalə “
(Çıraq, Lampa)

Tapmacasında Çıraq və onun işığının rəngi, cizgisi və işığı sözlərlə cızılmış bir rəsmi bildirir. Və ya: “ Ağ odada sarı gəlin “ (Lampa, Çıraq)

Tapmacasında Çıraq və ya Lampanın qaranlıq gecələr içində gənc və gözəl bir qadının, gəlinin nəşəli və işıqlı varlığı ilə bir otağı necə aydınlatdığını, işıqlandırdığını düşündürür. Hər gözəl cizgidə, işıqda öncə qadın gözəlliyindən müxtəlif görüntülər bulan Türk Xalq ruhu, nazlı və şən Lampanı gəlinlə birləşdirərək fəlsəfi bir məcaz yaratmışdır.Fəlsəfi məcazlarla Çıraq və onun işığını əks etdirən Tapmacalar onlardır. Bunlardan aşağıdakılar daha xarakterikdir:

“ Billur- billur içində
Nar, billurun ucunda . .
Quyunun içində suyu,
Suyun içində ilan
İlanın ağzında mərca “
(Çıraq, Çırağın içində ağ neft, neftin içində piltə,piltənin başında işıq).

Və ya: “ Bir balaca boyu var ,
Dam dolusu toyu var “ (Lampa, Çıraq).

Qədim elektriksiz dövrlərdə və hətta bugün belə elektriksiz yerlərdə , yaylaqlarda, obalarda evləri, çadırlarıaydınladan bu “ solğun çöhrəli gəlin”, bu qədim və əməkdar işıq vasitəsi və əsrlərlə saraylarıışığılandıran, bugün belə ad günlərinin vazkeçilməzi sayılan “Şam” haqqında xeyli miqdarda Türk Tapmacaları mövcuddur. Məsələn:

“ O nədir ki, cismi var barmaq kimi
Geydiyi ağ qonça bir zambaq kimi
Başına qoyunca altın küləhi
Göz yaşı durmaz, axar ırmaq kimi “ (Şam) .

Türklər heç bir yabançı xalqdan təqlid yolu ilə almadığı, öz dühası ilə yaratdığı Çırağı dədə-babalara, onların nurlu çöhrələrinə, ağ saç və saqqallarına, bulunduları yeri Övlüyalar kimi nurlandırdıqlarına bənzətmişlər:

“ Bir dədəm var, bir odayı (otağı) doldurur “.

Türk Xalq fəlsəfəsinin bir qolu olan Tapmacalar o qədər geniş məzmunlu, o qədər dərin ki, hətta hər şeyi bilən, hər şeyi görən Tanrının belə görmədiyini Tapmacaya gətirmişdir.Belə ki:

“ O nədir ki, hər kəs görər, Allah görməz “ (Yuxu, Rəya).

Təbiidir ki, hər şeyi görən Allahın “Yuxu, Rəya “ görməyə ehtiyacı yoxdur. Lakin dərin məzmunlu bu Tapmaca İnsanı saatlarla, günlərlə düşünməyə, axtarışlar aparmağa vadar edir.

Türklər İnsanların gördükləri Yuxulara, Rəyalara belə fəlsəfi mənə vermişlər. Çünki İnsanların gördükləri ən səmimi gözəlliklər, daddıqları ən həqiqi həzz, yaşadıkları mənfəətsiz sevgi, Yer üzündə olmayan vəfa, qanadlanıb uçmalar, dənizlərə, göllərə dalıb yorulmadan üzmələr yalnız

Rəyalarındakılar, Yuxularındakılardır. Belə qeyri-adi Rəyalar görə bilən İnsanlar üçün ən qorxunc Kabus belə Yuxulardan oyanmaqdır, Bir Bilməcdə yuxu ilə bağlı göstərilir ki:

“ Yaşıl çəmən üstündə
Kumaş biçtim, biçtim
Kırpıntısını bulamadım “ (Rəya)

Bu Bulmacada Rəyadan ayrılan İnsanda Rəyadan yalnız işıqlı və Göyqurşağı rəngli bir sabun köpüyü, bir sabun şarı qalmış, o yaşıl çəmən üstündə biçdiyi parçanın qırıntılarını belə bula bilməmişdi.

Ümumiyyətlə, Türk Xalq fəlsəfəsində Yuxu və Rəyanın dadından, ağırlığından, İnsanı kilidlədiyindən, duyğu və hafizəsini silib aparmasından bəhs edən xeyli Tapmaca mövcuddur.

Bunlardan ən xarakterik nümunələr aşağıdakılardır:

“ Baldan dadlı,
Baltadan ağır” (Yuxu, Rəya)

“ Bazarda satılmaz ,
Tərəzidə çəkilməz.
Baladan şirindir
Amma yeyilməz “ (Rəya, Yuxu) .

“ Axşam gələr, səhər gedər “ (Yuxu).və s.

Elə Türk Tapmacaları da vardır ki, əsrarlı bir gözəlliklə və tamamilə zidd mənada söyləndiyi halda böyük bir həqiqəti dilə gətirir:

“ Yapılmamış divarda
Doğulmamış oğlan oturur.
Əkilməmiş bostanı
Yolma, deyər bağırır “ (Yalan)

Bu Tapmacanın cavabı “ Yalan “ olsa da onda Xalq təfəkkürünün misilsiz fəlsəfəsi yatır. Belə ki, bu Bilməcdə gerçək həyat yuxu kimi qısa bir zamanı ehtiva edən Yalana bənzəyir. Yuxuların ən davamlılığı, ən uzunluğunu gözlərə endiyi zaman bu müvəqqəti həyat tamamilə Yalan olmurmu ? !

Türklər bu gün belə müəmmalı qalan “Yumurtamı toyuqdan , toyuqmu yumurtadan əvvəl yaranmışdır ? “- deyiminə Tapmaca vasitəsilə öz münasibətini belə bildirmişdir :

“ Anasından bir qız doğuldu,

Ayağı var, əli var
Qızından bir ana doğuldu,
Nə ayağı, nə əli var “ (Yumurta, Toyuq)

Cavabı “ Dünya və Tanrı “ olan bir Bilməcdə Türk Xalqı yaradılışdakı müxtəlif ölçülü və əsrarəngiz gözəllikləri aşağıdakı kimi vəsf etmişdir:

“ Bir dəyirmanım var,
Qaldıramadım, endirəmədim.
Çarxın vurub döndürəmədim.
Ver Sahibinə, qaldırsın da, endirsın də !
Çarxını vurub döndürsün də !” (Dünya,Tanrı) .

Belə görünür ki, Türk Xalq fəlsəfəsi, gördüyü, duyduğu, düşündüyü Dünya hadisələri qarşısında dayanmadan bu “Dəyirmanın çarxını “ kim və necə döndərdiyini düşünmüş, düşünür və gələcəkdə də düşünəcək !

“ Xalq fəlsəfəsi nöqteyi-nəzərindən Türklər bütün millətlərdən daha üstündür “. (Ziya Göyalp).

Hər bir millətin özünəxas bir dünyagörüşü,bir fəlsəfəsi vardır. Hər bir millətin öz içərisindən çıxan sənətkarları, mütəfəkkirləri, elm və sənət adamları, filosofları vardır. Hər bir millətin bu şəxslərlə fəxr etməsi onların ən təbii haqqıdır. Tqrk dünyasının Azərdüşt, Mani, Fərabı, İbn Sina, Biruni, Bəhmənyar, Eynəlgüzat, Sührəverdi, Tusi, Kınalızadə, Mirzə Kazım Bəy, Mirzə Fətəli Axundov, Əlibəy Hüseynzadə, Rıza Tevfik, Ziya Göyalp, Asif Ata və s. kimi filosofları olmaqla bərabər, onların əsərlərində içində yetişdikləri Türk mədəniyyətinin müəyyən izlərini görmək mümkündür. Bu filosoflar mənsub olduqları Türk millətinin mədəni dəyərlərinin müəyyən bir hissəsini öz əsərlərində əks etdirsələr də, Türk millətinin mədəni izlərini qismən daşırsalar da onlar Türk mədəniyyətini bütünlüklə təmsil edə, hətta Türk millətini, onun fəlsəfi dünyagörüşünü tam mənası ilə əks etdirə bilməmişlər. Çünki şəxslərə aid olan əsərlərin yazılış qayəsini, bağlı olduğu sahənin təfərrüatını, o sahənin metodu ilə dəyərləndirmək gərəkdir. Şəxslərə aid bu əsərlər bəlli bir sistem daxilində o filosofun aid olduğu kultürün ixlərini də daşıyaraq fəlsəfi görüşlərini, fikirlərini təmsil etmişdir. Ona görə də, bu filosoflar mənsub olduqları Türk millətini, onun bütün mədəniyyətini təmsil edə bilməsələr də, onları yalnız Türk millətinin mədəniyyətini zənginləşdirən fərdlər olaraq qəbul etməmiz gərəkir.

Türk fəlsəfi dünyagörüşü tam şəkildə yalnız Türk millətinin birgə yaratdığı folklor nümunələrində öz əksini tapmışdır. Bu folklor nümunələri içərisində Türk dünyagörüşünü, Türk fəlsəfəsini ən çox özündə əks etdirən Türk Ata sözləridir.

Türk Ata sözləri, Türklərin ortaq duyğu və düşüncələrini, inancını, əxlaqi davranış qaydalarını, sosial və insani münasibətlərini, həyata və Təbiətə baxışlarını, onları ərsəyə gətirən xalqın tarixi keçmişini, bədii və elmi təfəkkür səviyyəsini, dil və düşüncə qüdrətini və s. əks etdirən inkaredilməz folklor nümunəsidir.

Türk Ata sözləri, Türklərin tarixən yetişdirmiş olduğu böyük şəxsiyyətlər, elm adamları, filosofları kimi ziyalılar tərəfindən deyil, məhz onların da təmsil olunduğu Türk milləti tərəfindən yaradılan həyat fəlsəfəsini özündə əks etdirən “ Xalq elmi “dır.

Hər bir millətin həyatla bağlı öz dünyagörüşünü anladan Atalar sözləri olsa da, müxtəlif millətlərdə bir-birinə bənzəyən Ata sözləri də bulunmaqdadır. Bununla bərabər, ayrı-ayrı millətlərin həyata, hadisələrə baxışları, zövqləri, alışqanlıqları, inancları, mədəniyyətləri ayrı olduğu üçün, təmas edilən mövzular eyni olsa da, söyləyiş tərzləri və anlatma fərqlilikləri Ata sözlərinə bir millilik özəlliyi qazandırmışdır. Başqa sözlə, Atalar sözləri, milli varlığın, milli həyatın, milli kultürün, milli inancın, milli düşüncənin, qısacası, milli dünyagörüşün, milli fəlsəfənin bir cərcəsidir.

Bir tərbiyəçi, bir öyrədici, fərqləri hədəf almadan ümumi sözlərlə tənqidedici, təsiredici və hamısından önəmlisi tarixin dərinliklərindən süzülüb gələn təcrübələrin ilkin anlamları üzərindəki düşündürücü xüsusiyyətləri diqqətə alındığında Atalar sözləri məhz bir milli təfəkkür ölçüsüdür.

Ata sözləri mənsub olduğu xalqın şüuraltını əks etdirən anonim (adsız, müəllifi bəlli olmayan) məhsullardır. Bir millətin nələrə ağlayıb, nələrə güldüyünü, nələrə hirsələnib, nələrdən xoşlandığını o millətin Atalar sözlərindən anlamaq olar. Bir millətin Atalar sözlərinə baxmaqla, o Ata sözlərinin mahiyyətini anlamaqla o millətin şəklini çəkmək olar. Atalar sözləri bütün sözlərdən üstündür, uludur. Hər bir Ata sözündə bir kitablıq fikir və məlumat xəzinəsi vardır. Sərrastlığı, aydınlığı, dürüstlüyü, emosionallığı, bədii və siyasi-fəlsəfi təsir gücü baxımından Atalar sözünə bərabər tutulması heç bir ədəbi nümunə yoxdur.

Min illərin sınağından keçib günümüzdə qədər gəlib çatan Türk Ata sözləri ilə bağlı tədqiqatlar əsasən onların toplanması, çap edilməsi, dil və bədii xüsusiyyətləri üzərində aparılmış, bu nəhəng “ Xalq elmi “nin fəlsəfəsi geniş şəkildə tədqiq edilməmişdir.

Türk Ata sözləri öz yığcamlığı, nəsihətamiz ruhu, obrazlılığı, ahəngdarlığı, dərin ictimai-fəlsəfi məzmunu və bunların vəhdəti onların ən qiymətli cəhətidir. Türk Ata sözləri dolambac yollar keçərək Türk xalqının canlı səsinə, nəfəsinə gah nikbin, gah da bədbin əhvali-ruhiyyəsini, zamanın sınaqlarından çıxmış öyüd-nəsihətini, fəlsəfi dərrakəsini tarixin qaranlıq səhifələrindən çıxarıb bizlərə çatdırır. Ata sözləri Türk xalqının həyatı müşahidələrini, təsəvvür və təfəkkür tərzini, canlı məntiqini, fəlsəfi dünyagörüşünü özündə əks etdirən bəşəri həqiqətlərin əsil meyarı, dəqiq məhkəmə daşı, parlaq təzahürüdür. Ata sözləri Türk xalqının tarixə, həyata, tarixin, həyatın da Türklərə verdiyi ibrət dərsi, pozulmaz qanunudur.

Uzun bir tarixi müddətdə müxtəlif təcrübələrin süzölmüş şirələri olan Türk Ata sözləri ifadə tərzini kimi gerçək bir quruluşa malikdir. Türk Ata sözləri, çox vaxt simvol mahiyyətində olan ifadələrdən təşkil olunduğu üçün hər dövrdə eyni mənada izah olunmağa müsaitdir. Bu xüsusiyyətləri ilə Türk Ata sözləri hər dövrdə keçərli olan həyat anlayışına xitab etmə qabiliyyətinə sahibdir.

Türk Ata sözləri mənsub olduğu xalqın milli varlığını, keçmişini, onun ortaqlarını, düşüncələrini, inanclarını, həyata baxışlarını, ulu babaların zəngin təcrübələrini özündə əks etdirən, sağlam məntiq süzgəcindən keçirildikdən sonra sözə dönüştürülən inci xəzinəsidir.

Türk Ata sözləri, Tanrı kəlamları kimi inandırıcı və müqəddəsdir. Onlar İnsan ruhuna işləyərək ona yol göstərir. Ata sözləri doğru və obyektiv bilgilərdir. O, elmi həqiqətlərlə yanaşı, fəlsəfi gerçəklikləri də özündə əks etdirir. Türk milləti özünün dərin bilgisini, incə zəkasını, aqlını,

hazırcavablılığını, xüsusilə fəlsəfi dünyagörüşünü məhz Ata sözlərində daha qabarıq göstərmişdir. Bir tərbiyə vasitəsi olaraq işlədilən Türk Ata sözləri, millətin hafizəsində bitkin şəkllə düşükdən, formalaşdıqdan, qanuniləşdikdən sonra sürəkli təkrarlanmaqla şifhi şəkildə nəsilədən-nəslə ötürərək günümüze qədər gəlib çatmışdır.

Türk Ata sözləri, Türk millətinin qəlbinin dərinliklərindən, təcrübələrindən, bilgilərindən, bənzətmə gücündən qaynaqlanmışdır. Çox geniş bir coğrafiyaya yayılmasına baxmayaraq Türk boylarının Ata sözlərində önəmli bənzərliklər, ortaqlıqlar mövcuddur. Bir çox Ata sözləri bir-iki səs, bəzən də bir-iki söz dəyişməsi ilə bütün Türk ləhcələrində eyni mənanı ifadə etməkdədir. Məsələn: “ Akıllı kişidən akıllı söz çıxar, akılsızın başını yarsan kozi çıxar “ (“ Ağıllı insandan ağıllı söz çıxar, ağılsızın başını yarsan gözü çıxar “) və ya “ Atılqan söz, atılqan ok, aşkan tirilik kayıtp kəlməz “ (“ Söylənən söz, atılan ox, keçən həyat qayıdıb (geri) gəlməz “), (Kırım Karay Türklərinin Ata sözləri) .

Türk Ata sözləri, Türk millətinin duyğularını, düşüncələrini sözə çevirən, Türk millətinin mayasını ortaya çıxaran ən böyük, ən qiymətli sərmayəsidir. Türk Ata sözlərində Türk millətinin əxlaqı, estetik və fəlsəfi dünyagörüşü bariz şəkildə özünü göstərməkdədir. Türklərə məxsus zəngin Ata sözləri “ hər qapının “ açarı, ən güclü silahıdır, bir şərtlə ki söylənən Atalar sözlərinə əməl edilsin. Çünki İnsana dediyi sözdən daha çox ona əməl etməsi ilə qiymət verilir. Sözü ölçüb-biçən, lazımı yerdə işlədən insanlara etibar edilir. Başqa sözlə, ağızdan çıxan söz, İnsanın dəyərini ortaya qoyan ölçüdür. İnsan ağzını açıb danışdığı zaman sözünün etibara layiq olmasına, anlam daşmasına diqqət etməlidir. Ata sözlərində bu tip sözlər “ ağıllı söz “. “ hikmətli söz “ və “ mənalı söz “ kimi adlarla adlandırılır. Ağıllı, hikmətli, mənalı söz ağızdan damlayan “ bal “ olub İnsanın dəyərini ortaya qoyan bir ölçüdür: “ Ağıllı insandan ağıllı söz çıxar “. Atalar sözlərində “ ağıllı, hikmətli, mənalı, anlamlı “ sözün əksi “ ağılsız, mənasız. boş söz “ dır. Ata sözlərində anlamlı söz tərifiyləndiyi halda, boş sözün gərəksizliyi irəli sürülmüşdür: “ Boş sözdən fayda olmaz “.

Geniş və köklü bir təcrübələr zəncirinin məhsulu olan Ata sözlərində deyiləcək söz düşüncədən sonra gəldiyindən öncə dərin-dərin düşünmək, sonra sözü söyləmək tövsiyyə olunur: “Dəvəquşu sümük tapsa, öncə ölçər, sonra udar “.

Atalar sözlərində həm doğru, həm də yalan sözə qiymət verilmişdir. Doğru söz İnsanın süsü, bəzəyi olduğu halda, yalan söz onu söyləyəni etibardan salır: “ Doğru sözə can qurban “, “ Doğru sözə zaval yoxdur “, “ Doğru söz acı olar “. Doğru söz acı olsa da, qarşısındakı tərəfindən xoş qarşılanmasa da Ata sözləri hər zaman doğru sözün yanındadır: “ Yalan ayaq tutar, amma yeriməz “, “ Yalançının evi yandı, heç kəs ona inanmadı “.

Ata sözləri insanlığı ən yaxşı əks etdirən, insanlığın duyğu və dəyərlər dünyasını ən gözəl şəkildə gözlər önünə sərən, insanların insani varlığına ulaşmasında ona yol göstərən ən dəyərli xəzinələrdəndir. Ata sözləri, duyğu, düşüncə, həyat təcrübəsi və fəlsəfi dünyagörüşü min illər boyu içində keçirdiyi təcrübələrlə qazanılmış “ Hüquq Bəyannaməsi “, “ Anayasası “dır. Həyat təcrübələri, xəta və səhvlərin təkrarlanmasının qarşısını almaq üçün kiçik söz qalıblarına donuşmuş, nəsilədən-nəslə ötürülən, yığcam və estetik cümlə halını alan, həyat bilgisini zamanın şərtlərinə görə rəsmiləşdirərək bitkin qanuni şəkllə salan, “ Deyimlər “ də deyilən Ata sözləri İnsanların həyatını qaydaya salmaqda çox mühüm rol oynamışdır. Hər millət özünəxas həyat fəlsəfəsini Atalar sözləri

vasitəsilə kiçik qalıblara sığışdırmış və bu kiçicik ifadə vasitələrini İnsan həyatını qaydaya samağa araç etmişdir.

Ata sözləri mənsub olduğu millətin mədəni durumunu rəsmləşdirən bəlgələrdir. Ata sözləri sosioloji, psixoloji, dil, tarix və əxlaqi yönə yanaşı fəlsəfi baxımdan da tədqiq edilməyə layiq folklor nümunəsidir. Çox uzun və dərin bir keçmişə malik olan Türk Ata sözləri dünyanın ən qədim Ata sözləri xəzinəsinə daxildir. Türk Ata sözləri Cəmiyyət əlaqələrində və həyatda Türk insanının əksəriyyətinin fikrinə, düşüncəsinə, fəlsəfi dünyagörüşünə tərcüman olması ilə onların dəyərini bir qat daha artırmaqdadır.

Əgər Türk Lətifə, Anekdotalar və Təmsilləri Türk xalqının yumor və tənqid hissini, Nağıllar və Mifləri xəyal etdiyi dünya və həyatla real həyatın gerçəkliklərini özündə ehtiva edərsə, “ Xalq elmi “ də deyilən Türk Ata sözləri xalqın real həyatı qavraması və idrakını, fəlsəfi dünyagörüşünü özündə əks etdirir.

Bəlli olduğu kimi, Ölüm, hər bir insanın və millətlərin “ Ölüm fəlsəfəsi “ni formalaşdırmış, insanlar və xalqlar Ölümə bağlı duyğu və düşüncələrini fəlsəfi Aforizmlərlə, Alqış və Qarğışlarla və xüsusilə Ata sözləri ilə əbədləşdirmişlər. Hər bir millətin özünəməxsus “ Ölüm dünyagörüşü “ olduğu kimi Türklərin də özünəməxsus “ Ölüm fəlsəfəsi “ vardır. Türklər üçün Ölüm bir “ Axirət, bir Cənnət bağçası “dır. Bu özünü məzarlıqlarda salınan yaşıllıqlarda, gül-çiçək bağçalarında və xüsusilə məzar daşları üzərində yazılan hikmətli və ibrətamiz Atalar sözlərində göstərir ki, bu da Türklərin Ölümü belə gözəlləşdirən Ruh və Vəcdan anlayışına tam uyğundur. Bu hal, Ölümü cəhəlin və zövqsüzlüyün əsarətindən xilas edir: “ Ölüm haqdır “ , “ Ölənin dirilməz “ , “ Ölmək ölməkdir, xırıldamaq nə deməkdir “ , “ Ölərsən, yer bəyənsin, qalarsa, el bəyənsin “ və s.

Türk Ata sözlərində dərin düşüncələr, şirin rəylər öz əksini tapmış, müxtəlif cansız əşyalar canlandırılmış, söz və kəlimələrlə rəsmlər çəkilmiş , ağır həyat problemləri öz həllini tapmış və bütün bunlar cəmlənərək axıcı, şirin, zövqlü Türk dili ilə ifadə olunmuşdur. Bu baxımdan Türk Ata sözləri ictimai, siyasi, iqtisadi, tarixi, əxlaqi, ruhi və fəlsəfi elmləri maraqlandıran və bir çox cəhətdən tədqiq edilməyə dəyərli milli bir dil nümunəsidir.

Türk Ata sözləri əsrlər boyu yaşanmış, rastlanmış, müşahidə edilmiş sayısız-hesabsız və bir-birindən fərqli hadisələri dəyərləndirən, onları ayrı-ayrı ifadələr halına gətirərək təsnifatlandıran və ata-babalardan nəvə-nəticələrə ötürülən Aforizmlərdir.

Türk Ata sözləri Türk milləti ilə bərabər doğulmuş, onunla birlikdə oba-oba, boy-boy, oymaq-oymaq, el-el gəzib dolaşaraq əsrlərcə köçəri həyatı yaşamış və nəhayət süzülərək milli hala yüksəlmiş, cəmlənmiş, mədəniləşmiş və millətin malına çevrilmişdir. Türk millətinin yüksək dəyər verdiyi Atalar sözləri əslində onların həyata , insana və bütövlükdə İnsanlığa baxışının, fəlsəfi dünyagörüşünün əsası, yaşayışlarının vazkeçilməz dəyəridir.

Türk Ata sözləri, insanlığın əxlaqi həyatının məhkəmə daşı, rəhbəri və xoşbəxtliyinin əsası, həm mənsub olduğu Türk millətinin, həm də bütün İnsanlığın Həyat Fəlsəfəsidir. Türk Ata sözlərinin məntiqi mənasını anlamaq üçün ilk növbədə onların fəlsəfəsini anlamaq gərəkdir.

Türk Ata sözlərinin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Türk Ata sözləri, daima bir hökm anladır;
2. Türk Ata sözləri, anlam,məntiq və fəlsəfi baxımdan dolğun və zəngindir;
3. Türk Ata sözləri, bir çox hallarda içindəki sözlərdən ikisi bir-biri ilə ya tam, ya da yarım qafiyəli olur;
4. Türk Ata sözləri, bir çox hallarda nəzmi andırır və özünəməxsus bir ahəngi vardır;
5. Türk Ata sözləri, bir çox hallarda əsil anlamını itirərək “ məcaz “anlamı qazanmış olurlar;
6. Türk Ata sözləri, anonim (müəllifi bəlli olmayan) olduğundan Türk millətinin ortaqlıq malıdır;
7. Türk Ata sözləri, Türk millətinin içində yaranmış, inkişaf etmiş, cilalanmış,nəsildən-nəslə ötürülərək yaşanmış və bugün də yaşanmaqdadır;
8. Türk Atalar sözləri, Türk millətinin əxlaqi prinsiplərini tarixi gerçəklik əsasında dilə gətirən folklor nümunəsidir;
9. Türk Ata sözləri, Türk millətinin elmi, etik, estetik və bədii təfəkkürünü əks etdirən Xalq elmidir;
10. Türk Ata sözləri, İnsan və insanı əhatə edən maddi və mənəvi nə varsa, hamısını özündə əks etdirən fəlsəfi dünyagörüşdür.

Bütünlüklə Xalq fəlsəfəsi incisi olan Türk Ata sözləri, insan təfəkküründə müxtəlif rəngli rəsmlər canlandırır. Türk Ata sözləri, dərin həyat bilgisinə, incə zövqə və Yer üzündə heç bir millətə nəsib olmayan həyat təcrübəsinə əsaslanır. Bir çox Türk Ata sözləri, bugünün elmi təcrübəsindən belə öndə dayanır ki, bu da təbiidir. Çünki tarixən Türklər bu başı bəlalı Yer kürəsinin üç Qitəsində əsrlərcə hakim mövqedə olmuş, Təbiətlə, bu Təbiətin müxtəlif yerlərində yaşayan Xalqlarla və bulundurları Cəmiyyətlərlə birgə, qol-qola, iç-içə yaşamış,onlarla bütövləşmiş və belə bir mükəmməl Xalq Fəlsəfəsi yaratmışlar.

İnsan həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, Türk Ata sözlərində onunla bağlı bir fəlsəfi deyim olmasın. Belə ki, Dünya və Həyatla, İnsanla, Tanrı ilə, Tarixlə, Zamanla, Bəxt və Tale ilə, Ümidlə, Xoşbəxtlik və Bədbəxtliklə, Sevinc və Kədərlə, Güzəllik və Çirkinliklə, Cavanlıq və Qocalıqla,Cəsarət və Qorxu ilə, Xalq və Vətənlə, Ellə, Haqq və Ədalətlə, Qanun və Dövlətlə, Cinayət və Cəza ilə, Azadlıq və Əsarətlə, İstibdad və Zülm ilə, Sülh və Müharibə ilə, İgidlik və Qəhrəmanlıqla, İş və Zəhmətlə, Elm və Biliklə, Həqiqət və Yalanla, Qələbə və Məğlubiyyətlə, Sənət və Sənətkarla, Yaxşılıq və Pisliliklə, Şərəf və Ləyaqətlə və s. ilə bağlı yüzrlərlə Türk Ata sözləri vardır. Məsələn :

- “ Dünya bir pəncərədir, hər gələn baxar gedər”.
- “ Qızıl odda, İnsan çətinlikdə bəlli olar “.
- “ Dıvarı nəm, İnsanı qəm yıxar “.
- “ Allah dağına baxar, qar verər, bağına baxar bar “.
- “ Keçənə yanma, hər deyilənə inanma “.
- “ Bugünün işini sabaha qoyma “.
- “ Keçmişinə xor baxan, gələcəyinə kor baxar “.
- “ Bəxti yox idi, bədbəxtliyi köməyə gəldi “.
- “ Bəxtin gətirəndə, bədbəxtliyini unutma “.
- “ Həyat dənizə, ümid isə limana bənzər “.
- “ Niyyətin hara, mənzilin ora “.
- “ Hər zülmət gecənin bir gündüzü vardır “.

“ Bir yandan bağlayan, bir yandan açar “.
 “ Şad günün dostu çox olar “.
 “ Güldürənin arxasınca yox, ağladanın arxasınca get “.
 “ Güzəllik ondur, doqquzu dondur “.
 “ Qorxan gözə çöp düşər “.
 “ Bir qorxaq bir ordunu dağıdar “.
 “ Qısıla-qısıla Cənnətə getməkdənsə, oynaya-oynaya Cəhənnəmə getmək yaxşıdır “.
 “ Cavanlıqdan qocalığa güc saxla, pullu gündə pulsuzluğa pul saxla, savaşıanda barışmağa üz saxla “.
 “ Ölümədən qorxursansa, yaşama “.
 “ Ölərsən, yer, qalarsan, el bəyənsin “.
 “ Gözün ağrıyarsa, əlini, qarnın ağrıyarsa, ağzını saxla “.
 “ Borcun yoxdursa, dövlətli, canın sağdırsa, xoşbəxtsən “.
 “ Yalnız qalan yalnızca olar “.
 “ Yalnız quş yuva qurmaz “.
 “ El gücü, sel gücü “.
 “ Xalq ilə ol, xalqdan olma “.
 “ Vətənin bir qışı qütbətin yüz baharından yaxşıdır “.
 “ Dostundan ayrılan yeddi il ağlar, Vətəndən ayrılan ömrü boyu “.
 “ Bir mıx bir nalı, bir nal bir atı, bir at bir igidi , bir igid bir Ölkəni xilas edər”.
 “ Elin sözü əvvəl-axır düz olur “.
 “ Palaza bürün , el ilə sürün “.
 “ Haqq daşı ağır olar “.
 “ Haqq söz axar suları şaxlar “.
 “ Dövlət başa, üzülgün leşə qonar “.
 “ Bəyliyə yaraşmayana bəylik versən, hər yola bir gözətçi qoyar “.
 “ Canavara rəhm etmək qoyuna zülm etmək deməkdir “.
 “ Haqlının haqqı haqsızda qalmaz “. və s.

Bəllidir ki, yalnız əmək sərf edib, alın təri tökərək qazanılan şeylər əldə qalıcı olar. Əksinə, əmək sərf etmədən qazanılan şeylər asanlıqla əldən çıxar. Bununla bağlı bir Ata sözündə deyilir ki: “ Hay ilə gələn, hu ilə gedər “.

Həyatda heç bir İnsan qüsursuz deyildir. Hər bir İnsan bilərək və ya bilməyərək səhv edə bilər. Səhvlərindən və ya qüsurlarından dolayı insanlara həddən artıq yüklənmək doğru deyildir. Önemli olan insanların səhvlərini və ya xəstələrini üzünə vurmaq deyil, səhvlərini düzəltməkdə onlara yardımçı olmaqdır. Bununla bağlı bir Ata sözündə deyilir ki : “ Xəstəsiz İnsan olmaz “.

İnsan həyatda sağlam da, xəstə də ola bilər, Ona görə də xəstələnməmək üçün öncədən tədbir almaq lazımdır. Xəstələndikdə isə onu böyütməmək lazımdır. Bununla bağlı bir Ata sözündə deyilir ki : “ Xəstəlik də, sağlamlıq da İnsan üçündür “.

Həyatda bir İnsan hər işi görə bilməz, Ona görə də görülməli işi onu bacarana tapşırmaq lazımdır. Bununla bağlı bir Ata sözündə deyilir ki: “ Çörəyi ver çörəkçiyə, beşini də artıq “.

Hər hansı bir işi görmək istəyən İnsan o işin çətinliklərini nəzərə almalıdır. Çünkü o işin sorumluluğunu öz istəyi ilə qəbul etmişdir. Bununla bağlı bir Ata sözündə deyilir ki: “Hamama girən tərləyər”.

İnsan haqsız və zəhmətsiz bir şeyə sahib olarsa, bu haram sayılır. Atalar göstərir ki: “Haramın təməli olmaz” və ya: “Haramdan şəfa olmaz”.

Həyatda İnsanın bacardığı iş ona ağır və utandırıcı gəlməz. Çünkü qəbul etdiyi iş onun yaşadığı həyatın təbii bir nəticəsidir. Bununla bağlı bir Ata sözündə deyilir ki: “Hambala qazancı yük deyil”.

Həyatda İnsanın əldə etdiyi haqlı qazanc yox sayıla bilməz. Haqla qazanılana xor baxanlar, onu inkar edənlər, onu yox sayanlar böyük bir aldanış içindədirlər. Atalar göstərir ki: “Haqq incilər, üzülməz” və ya: “Haqq yerdə qalmaz”, “Haqq gəlincə, batil gedər”.

Hər hansı bir işdə yaxşı niyyət və səmimiyyət əsadır, Bunlar olmadan görülən iş, əslində o işi görməmək deməkdir. Səmimiyyətlə görülməyən işdən yaxşı nəticə əldə edib məqsədə çatmaq olmaz. Bununla bağlı bir Ata sözündə deyilir ki: “Hacı Məkkəyə getməklə Hacı olmaz” və ya: “Dədə təkkəyə getməklə Dədə olmaz”.

Həyatda İnsan başqasına aid olandan hər zaman və ya istədiyi vaxt istifadə etməməlidir. Bununla bağlı Atalar göstərir ki: “Özgə atına minən tez düşər” və ya: “Gedən arabanın kölgəsində oturulmaz”.

Həyatda eyni məqsəd üçün çalışanlar gec-tez bir-biri ilə buluşurlar. Atalar göstərir ki: “Hacı Hacı Məkkədə bulur”.

Həyatda insanın gənclik çağı ən enerjili, ən önəmli çağdır. Məhz bu dövrdə o, çalışıb mal-mülk sahibi olmalıdır ki, qocalıb gücünü itirdiyi, çalışa bilmədiyi vaxtlarda ondan istifadə edib sıxıntı çəkmədən, kimsəyə möhtac olmadan rahat yaşasın. Bununla bağlı bir Ata sözündə deyilir ki: “Gənclikdə daş daşı, qocalıqda ye aşı”.

İnsanın gəncliyi göz açıb-yumunca, nə olub-bitdiyi anlaşılmadan keçib-gedir. İnsan qocalınca bunu dərk edir, lakin artıq iş-işdən keçmiş olur. Çünkü edə bilmədiklərini etməyə nə gücü, nə də zamanı qalır, məhz o zaman gəncliyin necə qiymətli olduğunu anlayır. Bununla bağlı Atalar göstərir ki: “Gəncliyin qədri qocalanda bilinir” və ya: “Bugünün işini sabaha qoyma, sabah öz qayğıları ilə gələcək”.

Öz-özünə gələn və faydalı bir şeyi və ya dəvət olunmamış, özü gələn qonağı geri qaytarmaq və ya qəbul etməmək doğru bir davranış deyildir. Bununla bağlı Atalar göstərir ki: “Gələnə get deyilməz” və ya: “Qonaq Allah qonağıdır”.

Bir işə və ya vəzifəyə gələn orada ondan öncə çalışandan daha bacarıqsız və zalım olarsa, insanlara “kaş ki, o getməsəydi, bundan yaxşı olardı”-deditdirər. Bununla bağlı Atalar göstərir ki: “Gələn gedənə rəhmət oxutdurar” və ya “Gələn gedəni axtardar”.

Bir çox insan kimin xidmətində olarsa, kimdən yaşayışını təmin etmək üçün para alarsa, o adam nə qədər marhəmətsiz və amansız olarsa-olsun onun istəklərini yerinə yetirər. Bununla bağlı Atalar göstərir ki: “ Gavurun çörəyini yeyən, onun qılıncını çalar “.

Kimsəsiz, yoxsul və gücsüz İnsana Tanrı yardım edər. Ona heç gözləmədiyi bir yerdən yardım əli uzanar,o, darda qalmaz. Bununla bağlı Atalar göstərir ki: “ Çarəsiz və ya qərib quşun yuvasını Allah yapar “.

Gizli və qanunsuz yollarla gəlir əldə etmək istəyən kimsələr, söz gəzdirən insanlardan qorxarlar.Başqa sözlə, belələri yaxanı ələ verəcəklərindən çəkinərək hər kəsin içində istədiyi kimi dolaşa bilməz. Belələri üçün Atalar göstərir ki: “ Söz gəzdirən olmasa, tülkü bazarda gəzər “.

Ətrafındakı gerçəkləri görməyən, savadsız, dalğın kimsəyə nə söylənsə söylənsin, ona kar etməz, o, bildiyi kimi hərəkət edər. Başqa sözlə, ona söylənən hər söz boşa gedər.Belələri üçün Atalar söyləyir ki: “ Cahilə , nadana söz kar etməz “.

Bəllidir ki, yoxsulun üzü hər zaman gülməz. Onun əlinə keçən imkan o qədər də çox olmaz. Onun imkanları məhduddur. Ona görə də o, hansı bir işə əl atarsa atsın, zəngin adam kimi qazana bilməz.Belələri üçün Atalar söyləyir ki: “ Yoxsulun toyuğu tək-tək yumurtlar “.

İnsanların qarşısına imkan həmişə çıxmaz, ona görə də imkan ələ düşəndə ondan maksimum istifadə etmək gərəkdir. Bununla bağlı Atalar göstərir ki: “ Fərsət həmişə ələ keçməz “.

Müəyyən an və ya zaman üçün ehtiyac duyulmayan mal nə qədər və neçə növ olursa olsun , onu əldən çıxarmamaq lazımdır. Onlara heç gözləmədiyi bir gündə ehtiyac duyula bilər.Həmçinin malın çox olmasının kimsəyə bir zərəri yoxdur. Bununla bağlı Atalar göstərir ki: “ Artıq mal göz çıxarmaz “.

İnsan yaşayırsa, deməli, o, hər hansı bir işə yaramalıdır. Nə özünə, nə də ətrafına bir yararı olmayan, heç kimə xeyri toxunmayan, ona-buna yük olan insanın yaşaması ilə ölməsi arasında heç bir fərq yoxdur. Belələri ilə bağlı Atalar söyləyir ki: “ Faydasız baş məzara yaraşır “.

İnsanın görə bilməyəcəyi qədər ağır bir işi varkən əlavə bir işi də yüklənməsi son dərəcə sakıncalıdır. İnsan öncə öz işini görüb qurtarmalı, sonra başqalarının yükünü çiyinlərinə almağı düşünməlidir. Özü sıxıntılı bir vəziyyətdə olduğu halda başqasının da yükünü daşması yanlış və tutarsız bir davranışdır.Bununla bağlı Atalar göstərir ki: “ Siçan dəliyə sığmamış, bir də quyruğuna qabaq bağlamış “.

İnsanın qüsuru yoxsulluqla ölçülə bilməz, Bu baxımdan İnsanın yoxsul olması, yaşamaq üçün çətinlik çəkməsi utanılacaq bir durum deyildir. Əsil utanılacaq vəziyyət və davranış, imkanı varkən tənbellik edib çalışmaması və yoxsul duruma düşməsidir.Bunu nəzərə alan Atalar göstərir ki: “ Yoxsulluq ayıb deyil, tənbellik ayıbdır “ və ya: “ İşləməyən dişləməz “.

İnsan özündən üstün olan bir başqasının da ola biləcəyini bilməli, “heç kim bu işi məndən yaxşı edə bilməz “-deməməlidir. Bunu nəzərə alan Atalar göstərir ki: “ Əl, əldən üstündür “.

Dəyirmanın fırlanıb dəni üyüdə bilməsi üçün necə küləyə və ya suya ehtiyacı varsa, İnsanın da bir sıra ehtiyaclarını ödəməsi və işlərini görə bilməsi üçün digər insanlara ehtiyacı vardır. Çünkü

Cəmiyyət həyatı bir-biri ilə yardımlaşma əsası üzərində qurulmuşdur. İnsan tək başına bütün işləri yerinə yetirə bilməz. Bunu nəzərə alan Atalar göstərir ki: “ El, el ilə, dəyirman yel ilə “.

İnsan məhsul əldə etmək istəyirsə, mütləq əmək sərf etməli, torpağı şumlamalı, onu əkməli və becərməlidir. Həmçinin birinə yaxşılıq edilməlidir ki, bənzər şəkildə qarşılığı alınsın. Bunu nəzərə alan Atalar göstərir ki: “ Əkmədən biçilməz “ və ya: “ Əl, əli yuyar, əl də dönüb üzü yuyar “.

İnsan hər hansı bir işdən müsbət nəticə əldə etmək istəyirsə, onu sağlam təməl üzərində qurmalı, sağlam bir toxumdan bol məhsul alındığı kimi, sağlam İnsanla da sağlam iş görüldükdə müsbət nəticə əldə edilir. Ona görə də Atalar göstərir ki: “ Ək toxumun xasını, çəkmə yeyəcək yasını “.

Görməmiş adam təsadüfən layiq olmadığı bir vəzifəyə təyin edilincə bunu özünün haqqı imiş kimi lovğalanar. Belələri ilə bağlı Atalar göstərir ki: “ Axmaq adam ata minincə özünü Bəy, şalğam aş a girincə yağ olduğunu sanar “ və s.

Bütün bunlar göstərir ki, Türk millətinin fəlsəfəsinin ana qaynağını onun folkloru-Şifahi Xalq Ədəbiyyatı təşkil edir.Çox təəssüflər olsun ki, Türk Folklor nümunələrinin toplanması və nəşrə çox gec başlanması və hələ də bütün Türklərə məxsus Folklor nümunələri birlikdə işıq üzü görməmişdir.Dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan Türklərdən yalnız bir qismi öz Folklor nümunələrini toplayıb nəşr etdirmişdir. Arzumuz budur ki, heç olmasa, bu çap olunan Türk Folklor nümunələri birləşdirilib bir yerdə nəşr olunsun .

3. TÜRK TƏSƏVVÜF FƏLSƏFƏSİ- SUFİZM VƏ ONUN MAHİYYƏTİ

Türklər kimi Türk təsəvvüf fəlsəfəsi də qədim çağlara dayanır. Bu sahədə eradan əvvələ aid olan ilk əsərlər ayrı-ayrı Türk boyları arasında “qam, şaman, toyun, baksı, ozan” adları ilə anılan Türk ulularının yaratdıqları nəğmələr və ilahilərdir. Bu müdrük şəxsiyyətlər içində yaşadıkları, cəmiyyət və toplumun iç duyğularını inam, and, alqış, qargış, əsatir, əfsanə, rəvayət, nağıl, tapmaca, bayatı, gəraylı, qoşma, dastan, əmək və mərasim nəğmələri ilə açıqlamış, ölməz sənət inciləri yaratmışlar.

Bəlli olduğu kimi sənət də din, dil və əxlaq kimi ictimai-sosial bir hadisədir, ictimai süur formasıdır. Çünki sənətkarların yetişməsi, sənət əsərlərinin yaranması səbəbsiz deyildir. Bütün ictimai-sosial hadisələr kimi sənət əsərləri də bəlli bir toplumun içində doğulur, ictimai xarakter alaraq cəmiyyətə yayılır, o cəmiyyətlə birgə yaşayır və o cəmiyyət tarixə qovuşsa da onların yaratdıqları sənət əsərləri tarix durduqca yaşayır. Bu sənət əsərləri yalnız onları yaradanların düşüncəsinin, məniyyətin deyil, bu düşüncənin, bu məniyyətin xaricində mövcud kollektiv məniyyətin də əsərlərinə çevrilir. Əhməd Yəsəvini, Yusif Xas Hacib Balasağunlunu, Nizamini, Cəlaləddin Rumini, Yunus İmrəni, Nəsimini, Əlişir Nəvayini, Əmir Xosrov Dəhləvini, Füzulini və s. yaşadan yalnız onların öz məniyyətləri olmayıb, zamanlarının mədəniyyəti, düşüncə tərz, gözəllik anlayışlarıdır. Deməli, sənət əsərlərinin tarixini bu baxımdan incələyərək yalnız sənətkarların məniyyətini, düşüncə tərzini deyil, onların içində yaşadıkları ictimai mühiti də anlamış oluruq. Ədəbi, bədii və fəlsəfi əsərlər də bütün sənət əsərləri kimi aid olduğu cəmiyyətin nəticəsi olaraq qalmamış, o cəmiyyətə qarşı da fəaliyyət göstərmişlər. Bu fəaliyyətin əsasında doğrudan-doğruya fəlsəfə dayanır. Orta əsr Türk fəlsəfəsi də məhz bu elmi, ədəbi, bədii və fəlsəfi əsərlərdə təcəssüm etdirilmişdir.

Bəlli olduğu kimi Orta əsr müsəlman Şərq və Türk klassik ədəbiyyatı və təsəvvüf fəlsəfəsinin başlıca fikir qaynağı İlahi dinlər və ən başlıcası İslam dini olmuşdur.

İslam dini son peyğəmbər Həzrəti Məhəmmədin (s) təbliğ etdiyi son Təkəllahlı dindir. İslamiyyətin müqəddəs kitabı sayılan Quran Allah tərəfindən mələk Cəbrail vasitəsi ilə Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbərə (s) “vəhy” edilmişdir. İlk vəhy Məhəmməd Peyğəmbərin (s) qırx yaşında olarkən Məkkə yaxınlığındakı Hərra (Hira) dağında bir mağarada tək ikən enmiş olan: “Oxu! Yaradan Allahın adı ilə oxu!” ayəsidir. Quranı təşkil edən ayələr Məhəmməd Peyğəmbərin (s) qırx yaşından vəfatına qədər lazım olduqca endirilmişdir. Sonralar Peyğəmbərə (s) vəhy gəldikcə yanında

olan “vəhy katibləri” onları yazıya almışlar. Tanrının göndərdiyi bu “vəhylər” “Quran” adlanır.

Quran 114 surə, 6236 (bəzi mənbələrdə 6204) ayə, 76442 (bəzi mənbələrdə 77934) kəlimədən ibarətdir. Surələrin 86-sı (bəzi mənbələrdə 90) Məkkədə, 28-i (bəzi mənbələrdə 24) isə Mədinədə enmişdir.

Quran insanlığı doğru yola çağıran Allah tərəfindən göndərilmiş əvəzsiz bir möcüzədir. Quran kəlimə olaraq əslində “oxumaq” anlamında olan bir məstərdir. Ancaq dünyada ən çox oxunan və oxunacaq kitab olduğu üçün ad bildirən isim kimi işlənir. Kitabın bütününe “Quran” deyildiyi kimi bir qisminə, hətta bir ayəsinə də “Quran” deyilir. Quranın “Kitab, Fırqan, Zikr, Tənzil” adları olsa da ən çox işlənəni “Quran” dır. Müxtəlif özəlliklərini nəzərə alan din alimləri “Quran”ı belə tamamlayırlar: “Quran, Həzrəti Məhəmmədə 23 illik peyğəmbərliyi dövründə ərəb dilində “vəhy yolu ilə endirilən”, “Fatihə” surəsi ilə başlayıb “Nas” surəsi ilə bitən, yazılı şəkildə olan, avazla oxunaraq ibadət edilən möcüzəli kəlamlardır”. (Bax: Kuran-i Kerim və açıqlamalı meali”, Ankara 1993, səh.7). Həzrəti Peyğəmbər (s) Qurani vəhy olaraq almış, özü tərəfindən heç bir şey əlavə etmədən və heç bir əksilmə yapmadan Onu aldığı şəkildə ümmətinə təbliğ etmişdir.

Quran tələffüzlə ibadət edilən bir kitabdır. Namaz kimi təməl ibadətlərdə oxunmaqla yanaşı, Qurani ayrıca oxumaq, dinləmək, başqasına oxumaq və oxutmaq və öyrətmək də ibadət sayılır. Namaz qılmaq vacib olduğu kimi namazlarda Qurandan oxunan hissələri öyrəniş əzbərləmək də vacibdir. Bu fərzləri yerinə yetirmək Quran tərcüməsini əzbərləməklə mümkün deyildir, başqa sözlə, Quranın tərcüməsi ilə namaz qılınmaz. Çünki Quran Allah kəlamı olduğundan onun bənzərinin insanlar tərəfindən yaradılması mümkün deyil. Qurani-Kərimin eniş, oxunuşu, yazılması, mühafizəsi, tərtibi, tənzimi, məsələləri ələ almaq tərz, axirət aləmindən bilgi verməsi və bir çox xüsusda insanlar tərəfindən yazılan və tərtib edilən əsərlərdən tamamilə fərqlənir. Quran üslub baxımından da heç bir əsərə bənzəməz. Belə ki, insanların meydana gətirdikləri əsərlər ya şeir, ya da nəsr əsərləridir. Quran isə nə şeir, nə də nəsrdir. Quranda heç bir əsərdə görülməyən zəngin və əvəzsiz bir musiqi vardır. Bu musiqini əks etdirmək üçün Quran düzgün tələffüzlə və avazla oxunmalıdır.

Quran Allah kəlamı olduğundan əzəli və əbədidir. Quranın qədim olan əsli “Lövhi-Məhfuz”dadır. Quran öncə “Lövhi-Məhfuz”dan “Beytül-izzə” deyilən bir məqama toplu halda endirilmişdir ki, buna “İnzal” (“Endirmə”) deyilir. Sonradan “Beytül-izzə”dən hissə-hissə Cəbrail (ə.s.) vasitəsilə “vəhy” olaraq Məhəmməd

Peyğəmbərə (s) göndərilmişdir ki, buna da “tənzil” (aşağı endirmə) deyilir. Quran əzəli (qədim) olduğu üçün Türkcədə O, “Kəlami-Qədim” deyə də anılır.

Quran ərəbcə olmasına baxmayaraq O bütün insanlığa göndərilmişdir. Buna görə də Quranı insanlara təbliğ etmənin iki yolu vardır: Ya bütün insanlara ərəb dilini öyrətmək, ya da Quranı başqa dillərə çevirmək. Bəlli olduğu kimi bütün insanlara ərəbcəyi öyrətmək qeyri-mümkündür və buna heç ehtiyac da yoxdur. Ona görə də Quranın başqa dillərə çevrilməsi gərəyi ortaya çıxmış və günümüzə qədər O, dünya dillərinin bir çoxuna tərcümə edilmiş, bəzi dillərdə təfsiri (izahı) da yapılmışdır. Quranı başqa dillərə hərfi tərcümə etmək uyğunsuzluq yaratdığından Onu məna baxımından tərcümə etmişlər ki, buna “Quran məalı” deyilir.

Quran bütün insanların ehtiyaclarına cavab verən son İlahi Kitabdır. Quran bir İslam hüquqçusunun fiqhi (şəriət məsələlərindən bəhs edən dini elmlərdən biri) ehtiyaclarını, bir kəlamçının (natiqin) etiqadi ehtiyaclarını ödədiyi kimi bir mütəsəvvifin də mistik ehtiyaclarını təmin edir. Quran həm də din aliminin elmi, sosioloqun sosioloji ehtiyaclarını ödəyir.

Quran bütün Kainatın yaradıcısı, hər şeyi xəlq edən Allah təalanın birliyini, qüdrət və əzəmətini, əzəli və əbədi varlıq olmasını tərənnüm edən müqəddəs və İlahi bir kitabdır. Quran insanları məhz Allaha ibadət etməyə, ona heç bir şərik qoşmamağa, bütün işlərdə yalnız ona bel bağlamağa, ondan kömək və mərhəmət diləməyə, yalnız ona boyun əyməyə çağırır.

Quran insanı daim uca tutur, Allahın insanı ən gözəl biçimdə yaratdığını, bütün məxluqatdan üstün tutduğunu, bütün yaratdıqlarını insanın ixtiyarına verdiyini bildirir, hər cür şəhvət və ehtirasdan, nəfsdən uzaq olub yalnız Allaha ibadətlə məşğul olan Mələklərə belə İnsana səcdə və təzim etməyi buyurur. Qurana görə, Allah insanların dostudur, insanları qaranlıqdan aydınlığa çıxarır. Ona görə də Allaha inananların qorxusu yoxdur. Qurana görə, Allahın dostu ancaq ona inananlar və müttəqilərdir. Qurana görə, Qurana, Qurandan öncə endirilən Kitablara, Qeybə, Axirət gününə inananlar, namaz qılanlar, Allahın onlara verdiyi ruziləri israf etməyənlər, öfkələrini yenənənlər, insanların qüsurlarını bağışlayanlar, xətalarında bilə-bilə ısrar etməyənlər, günahlarının bağışlanmasını Allahdan diləyənlər, ehsan sahibi olanlar, haqq sahibinə haqlarını verənlər müttəqilərdir.

Qurana görə, Allah möhsünləri (yaxşılıq edənləri), tövbə edənləri, müttəqiləri (möminləri), səbr edənləri, sözündə duranları, adil (ədalətli) olanları, təvazükar və alçaqkönüllüləri, dua edənləri sevər. Qurana görə, bütün bu vəsflərə sahib olan insanlar mükafatlandırılacaq və əbədi yer olan Cənnətdə qalacaqlar.

Allah kəlamı sayılan Quran qadının cəmiyyətdəki yerini və hörmətini yüksəklərə, qaldırır, onun kişi ilə birlikdə ailədə xüsusi mövqə sahibi olduğunu, övladların tərbiyəsində ata ilə yanaşı məsuliyyət daşdığını bildirir. Quran kişilərə qadınlarla nəzakətlə rəftar etməyi, onların ehtiramını saxlamağı tövsiyə edir. Quran qadından ismət və iffət (mənəvi təmizlik və əxlaqi saflıq) kişidən namus və qeyrət, kişi və qadından nümunəvi əxlaq tələb edir.

Quran övladlara valideynlərinə hörmət etməyi, onların son nəfəsinə qədər qulluğunda durub ehtiramlarını gözləməyi, qohum-əqrabaya kömək etməyi, qohumluq əlaqələrini qoruyub saxlamağı, onları daha da möhkəmləndirməyi əmr edir.

Quran yetim qalmış uşaqları ərşəyə çatdırıb malını qorumağı, ona düşən mirasa haqsız yerə toxunmamağa, yoxsula, miskinə, qonağa, qəribə, dilənçiyə, ümumyyətlə ehtiyacı olan hər bir kimsəyə təmənnəsiz yardım göstərməyi vacib buyurur.

Quran təkallahlılıqla yanaşı ictimai ədalət prinsiplərini və əxlaq məsələlərini ön plana çəkir.

Quran Məhəmməd Peyğəmbərə (s) nazil olduğu, Allahın əmrilə Cəbrail tərəfindən yalnız Ona oxunub izah edildiyi üçün Quranın ən doğru, ən düzgün mənasını bilən də məhz Peyğəmbər özü olmuşdur.

Qurandakı elm və bilgilər üç qismə ayrılır. Birinci qismə Allah təalanın adları və sifətləri daxildir ki, Allah onların mahiyyətini heç bir bəndəsinə, hətta elçilərinə belə bildirməmişdir. Onların mahiyyətini Allahdan başqa heç kəs bilməz.

İkinci qismə daxil olan bilgiləri Allah Cəbrail vasitəsilə yalnız Məhəmməd əleyhissəlama bildirmiş, Peyğəmbər də onları yaxın əşabələrinə, əşabələr də özlərindən sonra gələn tabiinə (əşabələrin arxasınca gedənlərə), onlar da özlərindən sonra gələnlərə öyrətmişlər.

Üçüncü qismə daxil olan bilgiləri Allah Cəbrail vasitəsilə Məhəmməd Peyğəmbərə (s) öyrətmiş və Peyğəmbərə bu bilgiləri öz ümmətinə də öyrətməyi əmr etmişdir ki, bu bilgilər də iki qismə ayrılır. Birinci qism qədim insanların, keçmiş ümmətlərin həyat və məişətinə, tarixinə aid hekayətlərdən ibarətdir ki, bu bilgilər ağılla, təcrübə ilə deyil, Peyğəmbərin (s) dedikləri, söylədikləri ilə anlaşıla bilər. İkinci qism isə Allahın dünyada və axirətdə yaratmış olduğu və yaradacağı şeylər haqqındakı məlumatlardan ibarətdir ki, bu bilgilər isə ağıl, təcrübə və elmin gücü ilə anlaşıla bilər. Bütün bunların nəticəsidir ki, Quran təfsiri İslam aləmində ən çətin elm hesab olunur. Quranın ilk və ən mükəmməl təfsirini Məhəmməd Peyğəmbərin (s) özü hədisləri ilə bəyan etmiş, sonradan bu işi Əli ibn Əbu Talib, Abdullah ibn Abbas, Mücahid, Qətaadə,

Müqatil, İbn Cübeyr kimi Peyğəmbərin yaxın əshabələri davam etdirmiş, orta əsrlərdə Təbəri, Əbu Həyyan, Fəxrəddin Razi, Beyzavi, Zəməxşəri, Cəlaləddin Məhəlli, Şeyx Təbərsi, Cəlaləddin Süyuti və s. kimi təfsirçilər Quranı təfsir etmişlər. Bunlardan əlavə Quranın sufi təfsirləri də mövcuddur ki, biz daha çox bu mövzudan bəhs edəcəyik.

Hər bir düşüncə və hərəkətin bir məqsədi olduğu kimi təsəvvüfün də özünəməxsus bir amacı vardır. Bu məqsəd isə hər şeydən əvvəl insanları gözəl əxlaqa yetişdirmək, onları bu amaç üçün tərbiyə etməklə Kamil İnsan yetişdirməkdir.

Türk təsəvvüf fəlsəfəsinin mənbələrindən biri də Məhəmməd Peyğəmbərin Hədisləridir. Məhəmməd Peyğəmbərin bütün təbliğatları Vəhy qaynaqlı olmaqla bərabər, bu Vəhylərin hamısı Qurana daxil deyil. Belə ki, Allah tərəfindən Vəhy olaraq endirilən Qurana daxil Vəhylər “ Hədisi – Vəhylər isə “ Hədisi-Nəbəvi “ (Nəbi, Peyğəmbər Hədisləri) adlanır.

Əgər Qurani – Kərim əsasən Allah və onun sifətləri, əxlaq, ailə düzəni, inanclar, yaxşı və pis adətlər, ibadət, insan, qövmlər, elm, ağıl, təfəkkür, Qurandan öncəki dinlər, kitablar və Peyğəmbərlər, mömin, kafir, TCəhənnəm, Cihad, Cəmiyyət düzəni, Kainat – Yer, Göy, Günəş, Ulduz, Ay, Dağ, Şeytan və s. haqqında olan Vəhylərdən ibarətdirsə, Məhəmməd Peyğəmbərin Hədisləri daha çox insanların səadətə çatmasına həsr edilmişdir. Həzrəti Peyğəmbərin Hədislərində Türklər haqqındakı məlumatlar Türk tarixi, Türk mədəniyyəti baxımından çox böyük önəm daşıyır. Bu mövzu ilə bağlı bir sıra sanballı əsərlər yazılmışdır ki, bunların içərisində Məhəmməd bin İsmayıl əl – Buxarinin “ Səhihül – Buxari “, Müslüm Nişaburinin “Səhihi-Müslim “, Mahmud Kaşğarlının “ Divanü Lügət – it – Türk “, Bartoldun “ Orta Asiya Türk tarixi “, Zəki Vəlidi Toğanın “ Ümumi Türk tarixinə giriş “, Osman Turanın “ Türk Cahan hakimiyəti məfkurəsi tarixi “, İsmayıl Hami Danişməndin “ Türklük və Müsəlmanlıq “ və xüsusilə Prof. Dr. Zəkəriyə Kitapçının “ Həzrəti Peyğəmbərin Hədislərində Türk varlığı “ əsərləri xüsusi yer tutur.

Bəllidir ki, Məhəmməd Peyğəmbərin Hədisləri öz zamanında bir yerdə toplanıb yazılmamışdır. Bu Hədislərin Peyğəmbərin ölümündən təxminən 86 il sonra Əməvi xəlifəsi Əbdüləziz oğlu Ömər (hakimiyət dövrü 717-720-ci illər) əmri ilə toplanmışdır. Araya girən bu 86 illik zaman içərisində Peyğəmbərin ağzından çıxmayan bir çox hədislər uydurulmuşdur. Sağlam bilgilərə dayanaraq Peyğəmbərin söylədiyi Hədisləri gerçək olmayan hədislərdən ayırmaq, incələmək və dəlillərlə isbat edən elmə İslam aləmində “ Hədis elmi “ deyilir. Hədisin lüğəvi

mənası “ yeni , təzə ,sonradan zühur etmiş , vücuda gəlmiş ,rəvayət , hadisə , xəbər “ –deməkdir .

Hədis kitablarının ən güvənili və ən məşhuru Buxaralı Türk əsilli İsmayıl oğlu Məhəmməd Buxaralının (810 -870) “ Səhihi – Buxari “ və Müslüm Nişaburinin (817 – 875) “ Səhihi – Müslim “ əsərləridir . İmam Buxari mindən çox inanılmış şəxsdən 100 mini səhih (doğru) olmaqla 300 min Hədis əzbərləmiş , 16 il müddətində bunlar üzərində tədqiqat apararaq onlardan yalnız 7 min 275 –ini öz məşhur əsərinə daxil etmişdir ki ,bunların içərisində Türklərlə bağlı Hədislər də öz əksini tapmışdır . İmam Müslüm Nişaburi də Bəsrə , Bağdad kimi bir çox Hədis mərkəzlərini dolaşaraq Hədis ustadlarından topladığı 300 min Hədisdən ən doğrularını seçərək “ Səhih “ adını verdiyi əsərini meydana gətirmişdi . İstər Buxarinin , istərsə də Müslümün “ Səhih “ləri daha sonralar bu sahədə yetişən bir çox Hədis aliminə təməl qaynaq olmuş , onlara xeyli miqdarda şərhlər yazılmışdır .

Türk təsəvvüf fəlsəfəsi və təriqət ədəbiyyatında Quranla yanaşı bu Hədislərdən də geniş şəkildə istifadə edilmişdi . Çünki Qurani –Kərimdən sonra ən sağlam mənbə bu Hədislər hesab olunur . Doğrudur , Qurandan fərqli olaraq bu Hədislərdə istila edilmiş ölkələrin və xalqların yerli şəraiti və adət -ənənələri , milli xüsusiyyətləri , İslamdan əvvəlki və İslamla yanaşı mövcud din və etiqadların , dini dünyagörüşlərin təsiri daha qüvvətli və daha açıq şəkildə özünü göstərir .

Türk təsəvvüf fəlsəfəsinin qaynaqlarından biri də Fiqhdir . Quran , Sünnət , Qiyas və İctihaddan çıxan hökmləri toplayıb sistemə salan , yaxşı və pis işləri əmr və qadağalar şəklində özündə cəmləşdirən İslam hüququna “Fiqh “ deyilir .

Quran elmi ikiye ayrılır: 1) Elmi –qiraət (Quranın oxunuşuna aid elm); 2) Elmi –təfsir (Quran ayələrinin məna və incəliklərini bildirən elm) .Türk təsəvvüf fəlsəfəsi və təriqət ədəbiyyatında əsasən Quran elminin “ Elmi –təfsir “indən istifadə edilmişdir .Çünki Təfsirdə yerli şərait və xalqın ictimai – siyasi təfəkkürü ön plana çəkilir .

Sünnət (Ərəbcə “ qayda , qanun , yol , nümunə , istiqamət “deməkdir). Məhəmməd Peyğəmbərin söylədiyi və başqaları tərəfindən söyləndiyi və ya yerinə yetirildiyi şeylərin cəminə deyilir .

Qiyas hər hansı bir hadisə üzərindəki şəri və dini müqayisə , Quran və Məhəmməd Peyğəmbərin Hədisləri (Sünnət) ilə sabitləşmiş bir hökmün əslini ona bənzər və müştərək bir səbəb olduğu təqdirdə başqa bir hadisədə işlənməkdir . Qiyas

ictihad ,yəni səy etmə , çalışma şəklində olur .Qiyasın lüğəvi mənası “ tutuşdurma , müqayisə , bənzətmə “ deməkdir .

İctihad Quran və Hədislərdəki şəriət dəlillərinə əsaslanaraq yeni hökmlər çıxarmaq deməkdir .Bu çətin və məsuliyyətli işi görə bilən alimlərə “ Müctəhid “ adı verilmişdir .İslamiyyətin ilk əsrlərində yeni “ Hüquq sistemi” yaradan böyük Müctəhidlər sonralar “ Naqılçilik “ (eşitdiklərini başqalarına nəql edən , danışan) və mədrəsə sxolastikası ilə təzyiq göstərilərək İctihad yolları qapadılmışdı .Bir –biri ilə eyni dövrdə yaşayan İslam İctihadçılarının şəriət mövzusunda fikir birliyinə gəlmələrinə “İcmai – ümmət “ (xalq , icma tərəfindən bir səsle qəbul edilmiş qərar) deyilir .İcmai- ümmətdə Quran və Hədislərdə (Sünnətdə) olmayan hökmlər aranır və yığcam dəlil təşkil edir .

Beləliklə , yuxarıda bəhs etdiyimiz təməllərə dayanan İslam elmləri başlıca olaraq üç yerə ayrılır : 1. Quran elmi ; 2. Hədis elmi ; 3. Fiqh elmi .

İslam hüquq alimlərinə “ Fəqih “deyilir .İslam Fiqh elminin yaradıcısı İmami – Əzəm Əbu Hənifədir .Fiqh İslam aləmində Şəriət məsələlərindən bəhs edən dini Hüquq elmidir .Bu elmi İslam dünyasında yaradan və sistemə salan əsasən 4 məzhəb olmuşdur : 1.Hənəfi məzhəbi ; 2. Maliki məzhəbi ; 3.Şafii məzhəbi ; 4.Həmbəli məzhəbi .

İslam dünyasının böyük hüquqçusu olan İmami –Əzəm Əbu Hənifə (697 -767) tərəfindən yaradılmış məzhəbə “ Hənəfi məzhəbi “ deyilir . Əsl adı Sabit oğlu Nüman olan Əbu Hənifə hicrətin 80 –ci ilində (697)Kufədə anadan olmuş , hicrətin 150-ci ilində (767) Bağdadda öldürülmüşdür . Əbu Hənifə əslən Türkdür .O ,kiçik yaşlarında Quranı əzbərləyərək Hafız olmuş , Hədis elmini dövrün məşhur alimi Şəbidən ,Fiqh elmini xocası Həmməd bin Süleymandan Təsəvvüf elmini İmam Cəfər Sadiqdən öyrənmiş ,öz hüquqi mühakimələrində zəkaya və Qiyasa əsaslanmış , səhih olmayan hədislərə etibar etməmiş (Bax : Xanna al –Faxuri ,İstoriya arabskoy literaturı, t.2.Moskva 1961 ,səh.227) .

Məhəmməd Peyğəmbəri görmüş adamlarla və İmam Cəfər Sadiqlə bilavasitə görüşmüş ,onlardan Peyğəmbər haqqında məlumat almış , “ Əl –Fiqhül –Əkbər “ , “ Fiqhül – Əbsat “ ,” Qəsideyi –Numaniyyə “ , “ Əl –Alim vəl –Mütəəllim “ və “ Əl – Müsnəd “ əsərləri ilə İslam hüququnun əsasını qoymuşdu . Alimin Quran və Sünnəti anlamaq və bunlardan hökm çıxarmaq fikirləri bütün İslam alimləri tərəfindən qəbul edilmişdir .

Maliki məzhəbi Mədinəli İmam Malik ibn Ənəs (709 -795) tərəfindən yaradılmışdır .İmam Malik dövrünün seçkin alimlərindən Məhəmməd Peyğəmbərin Hədislərini dinləyərək elmə başlamış , Əbdürrəhman bin Hürmüzdən , Nafidən , İbn Şihab əz – Zühuridən ,Rəbia bin Əbdürrəhmandan dərs almış ,Məscidi –Nəbəvidə dərs demiş , topladığı minlərlə Hədis içərisindən seçərək “ Müvəttə “adlı Hədis və Fiqh elmlərinə aid əsərini yazmışdı . Onun Fiqhə aid görüşlərini tələbələri toplayaraq “ Müdəvvənə “ adlı irihəcmli bir əsər meydana gətirmişlər .

Şafii məzhəbi İdrisi əş –Şafii (767 -820) tərəfindən yaradılmışdır .Şafii 767-ci ildə Qəzzada anadan olmuş ,820 –ci ildə Qahirədə vəfat etmişdir. İmam Şafii hələ anasının qucağında olarkən atası vəfat etmiş ,anası onu Məkkəyə gətirmiş ,burada o ,kiçik yaşda ikən Quranı və Məhəmməd Peyğəmbərin Hədislərini öyrənməyə başlamış ,gənc yaşlarında Müslim bin Xalid əz –Zəncidən ,Mədinəyə gələrək İmam Malikdən dərs almışdı. Ailəsinin keçimini təmin etmək üçün elmi buraxıb məmur kimi Yəməinə gələn Şafii burada Həzrəti Əli tərəfdarı olmaqla suçlandırılaraq Bağdada Xəlifə Harun ər – Rəşidin hüsuruna gətirilmiş ,elmi qabiliyyəti ,xüsusilə İmam Məhəmməd bin Həsən əş – Şeybaninin köməyi ilə qurtulmuş ,yenidən elmə qayıdaraq Bağdadda Əbu Hənifənin seçkin tələbələrindən olan İmam Malikdən öyrəndiyi Hicaz fiqhi ilə İraq fiqhini sintez etmiş ,daha sonra Məkkəyə dönərək Məscidi –Haramda dərs deməyə başlamış , 9 il Məkkədə qaldıqdan sonra yenidən Bağdada dönmüş , 4 il burada dərs dedikdən sonra yenidən Misirə qayıtmış və 5 il sonra 820 –ci ildə Qahirədə vəfat etmişdir.

Həmbəli məzhəbi İmam Əhməd ibn Həmbal (780 -855) tərəfindən yaradılmışdır . Əhməd ibn Həmbal 780 –ci ildə Bağdadda anadan olmuş , 855 –ci ildə Bağdadda vəfat etmişdir . Əslən Mərvdən olan Əhməd ibn Həmbal Bağdad alimlərindən dini elmləri öyrəndikdən sonra Hədis elmini öyrənmək məqsədilə Bəsrə ,Məkkə ,Mədinə ,Dəməşq ,Cəzirə kimi bölgələrə səyahət etmiş ,40 yaşına qədər tələbəlik həyatında 280 - ə qədər müəllimdən dərs almış , 5 minə qədər tələbə yetişdirmiş ,heç bir dövlət vəzifəsini qəbul etməmiş ,Mütəzililərin “ Quran sonradan yaradılmışdır “ fikrini qəbul edən Məmun (813-822) və Mötəsimin (833-842) əleyhinə getdiyi üçün onların əmri ilə həbs edilmiş , 2 il 4 ay ayaqları zəncirə vurularaq isti qum üzərində uzadılmış , qırbaqlanaraq işgəncə verilmiş ,həbsdən çıxdıqdan sonra da Həzrəti Əli tərəfdarlarına yardım etdiyi ittihamı ilə ev dustağı edilmiş ,bu işgəncələrdən qurtulduqdan sonra yenə də müəllimlik etmiş ,elmi işlərini davam etdirmiş , 20-yə qədər əsər yazmışdır ki ,bunların da ən məşhuru “Müsnəd “ , “ Kitab üs –

Sünnə “ , “ Kitab üz –Zühd “ , “ Kitabü –Vəra “ , “Əl- Məsail “ , “ Əl –Əqidə “ , “ Kitabı –İcra “ və “ Kitabı –İman “dır .

Beləliklə , yuxarıda bəhs etdiyimiz təməllərə dayanan İslam elmləri başlıca olaraq Quran elmi , Hədis elmi və Fiqh elmindən ibarətdir .

İslam dini tək Allah (Tövhibi – İlahi) inamını yayan son din olub “Məhəmməd Peyğəmbərdən sonra Peyğəmbər gəlməyəcəkdir “ fikrini irəli sürür .Başqa monoteist dinlərdən fərqli olaraq İslam dininə görə , Allah bu dinin etiqad və hökmlərini hər zamana , hər məkana və bütün insanlığa uyğun bir şəkildə yaratmış və bütün insanları buna inamda borclu saymışdır .İslam dininin hökmləri əsasən “ Etiqad hökmləri “ , “ Əməli hökmlər “ və “Əxlaqi hökmlər “ dən ibarətdir .

Etiqadların əsası “ İman “dır . İmanın özü isə “ Kəlimeyi – Tövhid “ yəni “ Allahdan başqa İlahi yoxdur , Məhəmməd Onun Rəsuludur “ kəlamında toplanır . Həzrəti Məhəmməd “ İman “ın nə demək olduğunu soruşanlara bu cavabı vermişdi : “ İman , Allahdan başqa İläh olmadığına , Məhəmmədin Allahın qulu və Rəsulu olduğuna , Allahın Mələklərinə , Kitablarına , Peyğəmbərlərinə , Axirət Gününə ,Qədərə inanmaqdır “ .

Bu Hədisdən anlaşıldığına görə , İslam dininin başlıca etqdları altıdır : 1. Allaha və Onun Rəsuluna ; 2. Allahın Mələklərinə ; 3. Allahın Kitablarına ; 4. Göndərdiyi Peyğəmbərlərə ; 5.Axirət Gününə və 6.Qədərə inanmaqdır .

Əməli hökmlər “ İbadət “ sözü ilə açıqlanır . İbadət isə İslamın 5 şərtini yerinə yetirməkdən ibarətdir. Bu 5 şərt aşağıdakılardır : 1.Kəlimeyi –Şəhadət kəlamını , yəni Allahdan başqa tapınacaq heç bir İläh olmadığına , Məhəmmədin Onun qulu və Rəsulu olduğunu sözlə əzbərdən söyləmək və ona qəlbən inanmaq ; 2 .Namaz qılmaq ; 3. Ramazan orucunu tutmaq ; 4.Zəkat vermək ; 5. Həccə getmək .

Əxlaq hökmlərinə isə insanların Allah və Onun Peyğəmbərləri qarşısındakı vəzifələri ,insanın öz şəxsiyyətinə ,ailəsinə , Vətəninə ,Millətinə və bütün insanlığa qarşı vəzifələri daxildir .

İslamiyyətdə bu sadalanan Hökmlərin cəminə isə “ Şəriət və ya Şəri Hökmlər “ deyilir ki ,bunun da qaynağı Quran,Sünnət,Qiyas və İcmai-ümmətdir

Türk təsəvvüf fəlsəfəsinin əsasını Tanrı-İnsan, İnsan-Tanrı münasibətləri təşkil edir. Türk təsəvvüf fəlsəfəsinin başlıca qaynaqlarından olan Qurani-Kərimə görə Tanrı əzəlidir, əbədidir, hər şeyə qadirdir, Kainatı, bütün canlı və cansız varlıqları yaradan, yaratdıqlarını qoruyan, istədiyini bağışlayan, ölüyə can verən, dirini öldürən, istədiyinə əzab verən, gecəni gündüzə, gündüzü gücəyə qatan, doğru nədir, yalan nədir biləndir. Yerin, Göyün, bütün Kainatın sahibidir. Yerdə, Göydə, bütün Kainatda nə varsa, Ondən gizli deyil. Tanrı yaradan, yaşadan, hər şeyə hökmü keçən, heç bir köməyə ehtiyacı olmayan əzəmətli bir varlıqdır. Tanrı adildir, rəhmlidir, yaratdıqları bəndələrinə şəfqətlidir, onların üzərində tam hakimdir, İnsanın bütün əməllərini biləndir, onun günahlarından keçən, tövbələrini qəbul edən, dualarını eşidəndir. İnsanlara ömrü verən də, alan da Odur. Tanrıdan izinsiz bir kimsə ölə bilməz. Tanrı zalımları, əhdindən dönənləri, həddini aşanları sevməz, zalım qövmü doğru yola çəkməz, Ona şəri qoşanları bağışlamaz. Tanrı yeməz, içməz, lakin yaratdığı canlı varlıqları yedizdirər, içizdirər. Allah qeybi, gizli, gizlinin gizlisini biləndir. Allah gözlərin xain baxışlarını və qəlblərin gizlədiyini biləndir. Allah hakimlər hakimi, möminlərin dostu, zəiflərin yardımçısıdır. Allah insanları boşuna yaratmamışdır, Onun yaratdıqlarında heç bir uyğunsuzluq yoxdur. Allah hər şeyi bilir, hər şeyi görür, hər şeyi eşidir, hər şeyə gücü çatır. Allah insanlara xeyir və şəri tanıtmışdır. Allah Peyğəmbərlərdən söz almış, Onları himayə etmişdir. Qurana görə Allahın gözəl adları Rəhman, İlahi, Tanrıdır.

İslam dini tək Allah (Tövhid-i İlahi) inamını yayan son din olub “Məhəmməd Peyğəmbərdən (s) sonra Peyğəmbər gəlməyəcəkdir” fikrini irəli sürür. Başqa monoteist (Təkallahlı) dinlərdən fərqli olaraq İslam dininə görə Allah bu dinin etiqad və hökmlərini hər zamana, hər məkana və bütün insanlığa uyğun bir şəkildə yaratmış və bütün insanları bu inamda borclu saymışdır.

İslam dinində Allah anlayışı məşhur ilahiyyatçı Əhməd Həmdinin “İslam dini” adlı əsərində belə vəsf edilmişdir: “Bizcə, ucu-bucağı, başlanğıcı və sonu bəlli olmayan bu Aləm sonradan yaranmışdır. Hər şeyi Allah yaratmış, O, tərbiyə edib Kamala çatdırmışdır. Allahın varlığı vacib, əzəli və əbədidir. Doğulmamış, doğurmamışdır. Təkdir: Kökündə, sifətində və işlərində bir ortağı, bir yardımçısı, tayı, bənzəri yoxdur. Var olmasında, varlığının davam və əbədiliyində heç bir şeyə möhtac deyildir. Varlığı zatının vacibliyidir. Elmi, əzəldən sona qədər hər şeyi əhatə etmişdir. Qüdrəti, bütün mövcudat və mümkünata hakimdir. İradəsi, bütün Kainatda mütləq bir qanundur. Dilədiyi olur, diləmədiyi olmaz. Peyğəmbərlərinə söyləmiş, əmirlər və nəhylər (qadağalar) vermişdir. Qurani-Kərim Allahın kəlamıdır. Allah görür, eşidir, hər şeyi bilir. Allahı dünyada heç bir göz görməz, Onun həqiqət və mahiyyətini insanlar anlaya

bilməz. Allah hər şeyi yaradıb yerli-yerində qoymuşdur. Hər şey Onun iradəsinə tabedir. Necə istərsə, elə edər. Hər etdiyində də bir hikmət vardır. Bilinən və görülən səbəblərin daxilində və xaricində Kainatda dilədiyi kimi hərəkət etmək qüdrəti yalnız Allaha məxsusdur, başqa heç bir kimsənin əlində belə bir qüdrət yoxdur. Bunun üçündür ki, yalvarmaq və ibadət etmək də yalnız Allaha olar. Dünya və axirət səadətinə çatmaq üçün həyatımızı yalnız Allahın qurduğu təbii və əzəli qanunlarla uyğunlaşdırmaq lazımdır. Allah ilə bəndə arasında bu və ya digər şeyin vasitə olmasına ehtiyac yoxdur. Belə bir şeyə etiqad etmək, inanmaq insanın imanına zərər verər”.

Qurani-Kərimə görə insanı Tanrı quru və qoxumuş qara palçıqdan yaratmış, ona surət verib ruhundan üfürmüş, onu Yer üzünün xəlifəsi, canişini etmişdir. Qurana görə İnsan Allaha ibadət etmək üçün yaradılmış, ona doğru yol göstərilmişdir. Qurana görə İnsan bütün yaradılmışlardan üstündür, o, yalnız Allaha möhtacdır.

İslam dininin yaranmasından, yəni Məhəmməd Peyğəmbərin (s) ölümündən 200 il sonra məzhəb və fikir mübarizələrinə başlayan, qədim dinlərin və yunan fəlsəfəsinin təsiri ilə yetişən bəzi ziyalılar Quran ayələrinə və Peyğəmbərin (s) hadisələrinə yeni bir yöndən, təsəvvüfi bir açıqlamadan baxmağa başlamışdılar. Müsəlmanlar arasında Allah sevgisi və Axirət düşüncəsilə dünyadan əl çəkən və təkyələr açıb ibadətlə və daha çox Tanrını aramaqla məşğul olan insanlar yaranmışdı ki, bunlara “sufi” adı verilmişdi. Beləliklə, bu dövrdən başlayaraq kökü daha çox Quran ayələri və Peyğəmbər (s) hədislərinə dayanan “Zahir” (açıq, aydın) və “Batin” (daxili, gizli) elmləri ortaya çıxmışdı.

“Batin” yolunu seçən mütəsəvviflər müqəddəs Qurani “söz” ilə deyil, “öz” ilə anladıklarını söyləmiş, ayələri və hədisləri çox geniş yozumlara bağlamışdılar. Batinilərə görə “zahir” alimləri sözdə qalmış, yəni sözdən kənara çıxa bilməmiş “söz əhli” olaraq qalmışdılar. Böyük Nəsiminin söylədiyi kimi:

“Zahiri batində çün mövcud həqdən özgə yox,

Ya bu mövcudatın ara yerdə qovğası nədir?”

Təsəvvüf isə bir “hal” idi. Batinilərə görə Allah ağıl ilə, müqayisə ilə anlaşıla bilməz:

“Çünkü Həqqin zatın isbat eyləməzərbabi-əql

Dəviyi-irfan edərsən, göstər isbatın nədir?”

(Nəsimi, Divan, səh.462)

Batinilərə görə Allah ancaq İlahiyyət elmi (Elmi-lədən) ilə qavranıla bilər. Belə görüşlərlə Batinilər bir çox ayə və hədisləri yozmağa başlamış, özləri isə “öz” və hal, yəni “Əhli-hal” sahibi olmuşdular:

“Sən bu Nəsiminin dilin anla, bil sözün

Kim var bu dildən özgə bizim bir lisanımız”

(Nəsimi, Divan, səh. 326)

Başlanğıcda çox sadə və şəriətə tam inam şəklində ortaya çıxan təsəvvüf zaman keçdikcə və yayılma sahəsi genişləndikcə bəzən mənasını dəyişmiş, hətta müəyyən bir tarixi şəraitdə “yol göstərən, rəhbərlik edən” bir cərəyan şəklinə çevrilmişdi. Bir müddətdən sonra bu cərəyan müsəlman olan Türklər arasında da yayılmış, İslam aləmi üzərində Türk, Hind və qədim yunan fəlsəfələrinin də təsiri ilə XII əsrdən sonra “Təsəvvüf” adını alan bir fəlsəfi düşüncənin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu.

“Təsəvvüf ” bəzi tədqiqatçılara görə bir fəlsəfə, bəzilərinə görə bir inam coşğunluğu, bir başqalarına görə isə “təriqət, ayin və ərkan ” – deməkdir.

Təsəvvüf birdən – birə yaranan və ya tək bir filosof tərəfindən ortaya atılan bir cərəyan deyildir. Bir çox qədim mədəniyyətlərdən və daha sonra İslamiyyətdən qidalanan, uzun bir zaman içində ağır-ağır formalaşan yüzlərlə alimin, filosofun, şeyxin, övlüyanın, şairin və dərvişin ortaq çalışmaları ilə təkmilləşən “Təsəvvüf”də Şamançılıq, Azərdüstlük, Buddaçılıq və Brəhmənçilik kimi çox qədim dinlərin, Xristianlıq və İslamın, qədim yunan və İskəndəriyyə, xüsusilə Platon fəlsəfələrinin də izləri görünməkdədir. Ona görə də “Təsəvvüf”ə ayrı-ayrı filosoflar müxtəlif təriflər vermişlər. Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

- Təsəvvüf, əbədi səadətə nail olmaq üçün nəfsi paklıq, əxlaqi təmizlik, daxili və xarici saflıqdan bəhs edən bir elmdir (Mahir İz).
- Təsəvvüf, gerçəkləri mənimsəyib məxluqatın əlində olan şeylərə könül bağlamamaqdır. (Əbdülkərim Quşeyri).
- Təsəvvüf, tamamilə ədəbdən ibarətdir. Çünki ədəb İlahi nurdan bir tacdır ki, onu başına keçirdikdən sonra istədiyin yerə gedə bilərsən (Əbu Nəfs əl-Həddad).
- Təsəvvüf, nə şəkil, nə də elmdir. O, sadəcə gözəl əxlaqdan ibarətdir. Çünki Təsəvvüf əgər şəkil olsaydı, o, mübarizə ilə hasil olardı. Əgər elm olsaydı, o, öyrənməklə əldə edilərdi. Deməli, Təsəvvüf Allahın və Rəsulullahın əxlaqi ilə əxlaqlanmaqdır (Əbülhüseyn ən-Nuri).
- Təsəvvüf, hürriyyət, səmimiyyət, genişqəlblilik və cəmərdlikdir. Təsəvvüf, nəfsin istəklərini tərk edib Haqdan nəсібini diləməkdir (Əbülhüseyn ən-Nuri).
- Təsəvvüf, zamanın ən uyğun vaxtında insanın Tanrı ilə məşğul olmasıdır (Əmr bin Osman əl-Məkki).

- Təsəvvüf, heç bir malın əsiri olmamaqdır (Sümmən əl-Mühib)
  - Təsəvvüf, Haqqın səni səndən ayırıb özünə bağlamasıdır (Cüneydi Bağdadi).
  - Təsəvvüf, canı sevgi ilə Allaha verib qurtulmaqdır.
- “Can ilə bizdən əgər xoşnud ola Cananımız,

Cana minnətdir Onun qurbanı olsun canımız”.

(Füzuli)

Təsəvvüfə müxtəlif tədqiqatçılar da müxtəlif təriflər vermiş və göstərmişlər ki:

- Təsəvvüf, Tanrının razı olacağı əməlləri yerinə yetirməkdir.
  - Təsəvvüf xeyirli olmayan şeylərdən çəkinməkdir.
  - Təsəvvüf, gözəl olan şeyləri müdafiə etməkdir.
  - Təsəvvüf, özünə nəzarət etmək, özünü tənzimləməkdir.
  - Təsəvvüf, Haqqa qovuşmaqdır.
  - Təsəvvüf, insanların meyl etdiyi keçici və müvəqqəti həzzlərdən qorunmaq, xalq ilə bərabər Haqqa yönəlməkdir.
  - Təsəvvüf, könül taxtında sultan olmaqdır.
  - Təsəvvüf, Tanrının sirli sarayında mehman olmaqdır.
  - Təsəvvüf, su ilə torpaq libasından təmizlənməkdir.
  - Təsəvvüf, bədəndən daha çox ruh və mənə ilə məşğul olmaqdır.
  - Təsəvvüf, Haqqın nuruna qovuşmaqdır.
  - Təsəvvüf, İlahi eşq ilə alışıb-yanmaqdır.
  - Təsəvvüf, Tanrının qüdrətini, əzəmətini dərk etmək, İlahi həqiqətləri anlamaqdır.
  - Təsəvvüf, Qurani-Kərimin əmr və yasaqlarını danışıqsız yerinə yetirməkdir.
  - Təsəvvüf, Tanrı elminə yiyələnməklə bütün bilgiləri özündə toplamaq, zahir və batini bilmək və bununla da başqalarına faydalı olmaqdır.
  - Təsəvvüf, “Allah bizə yetər!” – deyərək xalqı Haqqa dəvət etmək və şəkk-şübhədən qurtulmaqdır.
  - Təsəvvüf, canı Canana (Tanrıya) fəda edib azad olmaqdır:
- “Canımı Canan əgər istərsə, minnət canıma,

Can nədir ki, onu qurban etməyim Cananıma”

(Füzuli)

“Təsəvvüf” və qarşılıqlı olaraq “sof” sözünün hansı dildən və hansı kökdən alındığı hələlik elmdə mübahisəlidir. Bəziləri “Təsəvvüf”ün ərəbcə “yun” anlamına gələn “sof” sözündən törədiyini göstərməklə Sufilərin də yun paltar geydikləri üçün onlara “Sufi” deyildiyini söyləyirlər. Bəzilərində görə isə “sof” yunanca “sofos, sofya”-hikmət kəlməsindən alınmışdır. Onlara görə “filosof” sözündəki “sof” hissəsi də bu sözlə bağlıdır. Belə ki, “filosof”da “hikmətsevər, alim” mənalarına gəlməkdədir. Bəllidir ki, varlığın təməli Allahdır. Elmlərin də ən yaxşısı Allahın elmidir. Allahın ən

gözəl adlarından biri də “Hakim” adıdır. Yunanca “sofos” və ya “sofya” da “hikmət” deməkdir. Bu fikri daha çox müdafiə edən XI əsrdə yaşayıb yaratmış məşhur alim və mütəsəvvif Əbdülkərim Quşeyri əl Nişaburi (986-1072)” Risaleyi-Quşeyri əsərində göstərir ki, yunanca “hikmət” mənasına gələn “sofos” sözü qısaldılaraq “sof” halına gəlmiş, ərəbcə “təfəül” babına düşərək “təsəvvüf” (hikmətləşmək) olmuşdur. Bu fikri bir çox Avropa və keçmiş sovet tədqiqatçıları da qəbul etmişlər.

Bizcə “sof”, “suf” sözü “su” ilə bağlı olub “pak, təmiz” deməkdir. Bu fikri doğruldacaq faktlar çoxdur. Lakin bu məsələ ayrıca bir tədqiqat mövzusu olduğundan biz burada yalnız onu deməklə kifayətlənirik ki, bu sözün yaranma tarixi daha qədim çağlara dayanaraq “su kultu” ilə əlaqədardır. Belə ki, hələ VII əsrdə yaşamış böyük Azərbaycan alimi Yaqub Bərdəi də “sof” “suf” sözünü “su” ilə bağlı izah etmiş, lakin “su” sözünün hansı dildə mənsub olduğunu göstərməmişdir. “Su” sözü bir çox müasir Türk ləhcələrində də “suv, sov, sub” şəklində işlənməkdədir. İndi də xalqımız arasında ifrat təmizkar adamlara “sofu” deyirlər.

Geniş və fəlsəfi anlamda “Təsəvvüf” Şərqdə İslam mistizmi kimi qəbul edilir. Tək varlıq (Vəhdəti-vücut) dünyagörüşü baxımından “Təsəvvüf”ə bənzəyən bəzi cərəyanlara Qərbdə “Panteizm” adı verilmişdir.

Türk fəlsəfəsinin əsasını peripatetizm, sufizm, işraqilik və İslam sxolastikası olan kəlam kimi bəlli-başlı cərəyanlar təşkil edir. Bu fəlsəfi cərəyanlara Azərdüştlüyün, Atəşpərəstliyin, Şamançılığın, Göy Tanrı dininin, Maniliyin, Məzdəkiliyin, Hürremiliyin, Buddizm, Hinduizm, Çin Daosizmi, İudizm, Xristianlıq və İslam dinlərinin, həmçinin qədim Yunan fəlsəfəsi və dövrün təbiətşünaslıq sahəsində qazandığı nailiyyətlərin də təsirini nəzərə alsaq onların nə dərəcədə geniş bir fəlsəfi düşüncəni əhatə etdiyinin şahidi olarıq.

Orta əsr Türk və ümumən Şərq peripatetizmi əsasən dövrün təbiət elmləri ilə birləşərək “Varlıq təlimi”, “İdrak nəzəriyyəsi”, “Məntiq” və “Psixologiya” elmlərinin əsasını təşkil etmişdi. Şərq peripatetizminin ən görkəmli nümayəndələri də məhz Əbu Nəsr Fərabi, İbn Sina, Əbülhəsən Bəhmənyar, Əbu Ryhan Biruni, Siracəddin Urməvi və Nəsirəddin Tusi kimi Türk mütəfəkkirləri olmuşdur. Onlar İslam dünyasının ən məşhur filosoflarından sayılırlar. Mövzumuz Təsəvvüf fəlsəfəsi olduğundan biz yalnız bu fəlsəfədən və onun mahiyyətindən, İslam aləmindəki rolundan bəhs edəcəyik.

İslam Təsəvvüf fəlsəfəsinin təriqət və dünyagörüşləri arasında müəyyən fərqlər olsa da bəzi tədqiqatçılar bu fəlsəfənin yaradıcıları olan sufiləri “asket, mötədil və ifrat” olmaqla üç qrupa bölürlər. Əslində “asketizmi mistisizmdən üstün tutan və müsəlman möminliyi yolundan kənara çıxmayan kəsləri “Sufi” adlandırmaq düzgün deyildir,

çünkü Təsəvvüfdə başlıca şərt mistisizmdir” (Bax: Zakir Cabbar oğlu Məmmədov, Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir, Bakı 1978, səh.147). Beləliklə, əksər tədqiqatçılar sufiləri “monoteist mötədil sufilər” və “panteist ifrat sufilər” – deyə iki qrupa ayırırlar.

Mötədil sufilər rəsionalizmi qəbul etsələr də, klassik fəlsəfəni-peripatetizmi inkar etsələr də fəlsəfədən azad olmamış, əksinə, Təsəvvüf fəlsəfəsini daha da dərinləşdirmişlər.

İslam dininin əsas prinsipi olan “Allahdan başqa heç bir ilahi yoxdur” ayəsini əsas götürən monoteist mötədil sufilər göstərmişlər ki: “Yeganə varlıq Allahdır. Allahdan başqa Kainatda nə varsa, hamısı fanidir, müvəqqətidir, keçicidir. Kainatdakı bütün canlı və cansız varlıqlar arasındakı qarşılıqlı asılılıq yalnız Allahın işidir. Hər hərəkət edənin bir hərəkətvericisi vardır. Əgər İnsan O Hərəkətvericini gözü ilə görə bilmirsə, Onun yaratdıqları ilə Onun varlığını qəbul etməlidir. Çünki Allah Yeri, Göyü, bütün məxluqatı Öz qüdrətinin anlaşılması üçün yaratmış, onlara surət və mənə vermişdir. İnsan Allahı xarici hiss üzvləri ilə deyil, qəlbi ilə duya bilər. İnsan Allahı heç vaxt yaddan çıxarmamalı, daim Onu düşünməlidir”. Müqəddəs ayədə də buyrulur ki: “Siz Məni (Tanrını) xatırlayın ki, Mən də Sizi (insanları) yada salım” (əl-Bəqərə, 152).

Mötədil sufilərə görə, Allahdan başqa hər şey fanidir.Əzəlilik, Əbədilik və Sonsuzluq Allaha məxsusdur. Allahın bənzəri və ziddi olmadığı üçün Onu qavramaq mümkün deyil. Allah sadəcə qəbul edilməlidir. Bu mənada mötədil sufilər idealist fəlsəfənin “Aqnostiklər cərəyanı”nı xatırladır. Aqnostiklərə görə də “İnsan Allaha inana bilər, lakin Onu dərk edə bilməz”. Ona görə də mötədil sufilər nə Allahı İnsana bənzədən “Təsbih əhli”ni, nə fiziki və əqli düşüncəsinin Allahı vəsf etməkdə aciz olduğunu iddia edən “Tənbih əhli”ni, nə İnsan ruhunun təkcə insana deyil, heyvanlara və hətta cansız əşyalara keçdiyini iddia edən “Tənasüx əhli”ni, nə yunan fəlsəfəsinin təsiri ilə yaranan və Allahın zatını irəli sürən “Etizal əhli”ni (Mötəzililəri-A.M.), nə şəriətə əsaslanan “Zahir əhli”ni, nə də Allahın varlığını ağıl və dəlil-sübutla izah etməyə çalışan “Kəlam əhli”ni qəbul etməmiş, onları “kor, təkgözlü, dargözlü, anadangəlmə kor, hər iki gözü çaş, Tövhid zövqünü duymayan, təqlid pərdəsinə bürünərək qaranlığa düşən, dünyada görünən şeylərdən başqa heç bir şey görməyən insanlar” adlandırmış, Allahı bu söyləninənlərin hamısının fəvqündə saymış və göstərmişlər ki: “Allahın zati pak və təmizdir. Allah necə? neçə? və nə? suallarından çox yüksəkdədir. Allahın nemətləri haqqında düşünmək şərt, lakin Onun zati haqqında düşünmək əsl günahdır. Bütün Aləm Allahın Nuru ilə aşkar olduğu üçün Allah

Aləmdən görünə bilməz. Allahın zatı görünən şeylərə sığa bilməz. Bütün Kainat Allahın Kitabıdır “.

Mötədil sufilərə görə, İnsan əvvəl cansız bir varlıq kimi yaradılmış, sonra Allah tərəfindən bəxş edilmiş ruhla canlanmış, Allahın qüdrətilə hərəkətə gəlib İlahi lütf ilə iradə sahibi olmuş, nəhayət Şeytana uyub vəhdəti pozmuş və Tanrı dərgahından müvəqqəti olaraq çıxarılmış, bu aləmə daxil olduqdan sonra bu aləmi hiss etmiş, onda bu aləmlə bağlı açıq-aşkar duyğular yaranmış, o, ” Cüzilər aləmi”ndən “Küll aləmi”nə üz tutmuş, bu zaman onda şəhvət və qəzəb hissləri yaranmış, bu hisslərdən də onda tamahkarlıq, paxıllıq, lovğalıq və s. kimi hisslər baş qaldırmış və beləliklə də insanda pis sifət və hərəkətlər ortaya çıxmış və insan heyvandan da vəhşi olmuş, Şeytaniləşmişdir. Ona görə də İnsan yenidən öz başlanğıcına qayıtmaq üçün pis sifətlərdən təmizlənməli, səbr, dözümlü və mətanət nümayiş etdirib “Cüz” qüdrətini “Küll” qüdrətində, yəni Allahın iradəsində yox edərək Allaha sığınmaqla Mütəlak Varlığa qovuşmağa can atmalı, bütün varlığı ilə yenidən gəldiyi yerə geri qayıtmağa çalışmalıdır. Bu geri qayıtma yolunun bələdçiləri Peyğəmbərlər, bu yolun yolçuları möminlər, övliyalar, xeyirxah insanlardır.

Mötədil sufilərə görə, Allah öncə işləri yaradır, sonra bu işlərin hər birini yerinə yetirmək üçün insanları yaradır. Allah hər şeyi yerli-yerində yaradır və Öz elmi ilə istədiyi kimi hökm edir. Allahın bütün işləri istər xeyir, istərsə də şər görünsün hamısı məntiqidir. Allahın işləri heç bir şeylə müqayisə edilə bilməz və heç bir insan məntiqinə sığmaz.

Mötədil sufilərə görə, Allah ən çox sevdiyi insanı Özünün Elçisi, Rəsulu, Peyğəmbəri, Nəbisi seçir. Ona görə də mötədil sufilərin nəzərində Allahdan sonra pərəstişə ən layiq şəxs Peyğəmbərlərdir. Çünki Peyğəmbərlərə məhəbbət insanı Allaha doğru aparır. Peyğəmbərlərin şəxsiyyəti insan üçün həm hərəkət nöqtəsi, həm də hədəfdir. Peyğəmbərlərin şəxsi həyatları isə mistik vəziyyətin ən mükəmməli, Onlara Allah tərəfindən göndərilən Vəhylər isə böyük mistik hərəkətlərin zirvəsidir. Ona görə də mötədil sufilər tərəfindən Peyğəmbərlərin həyat və fəaliyyəti mistik vergi kimi qəbul edilir. Onlara görə, Peyğəmbərlərin yolu ilə gedənləri Allah Özününkü hesab edir. Peyğəmbərlər Allahı insanlara tanıtdırmaq üçün seçilmişlər.

Mötədil sufilərə görə, Peyğəmbərə gedən yol isə mənəvi rəhbər olan Mürşiddən keçir. Çünki Mürşid Peyğəmbərin nümayəndəsi kimi hərəkət edir. Bu anlamda Peyğəmbərlər dinin-şəriətin, mürşidlər isə Allaha gedən yolun-Təriqətin təmsilçiləridir. Yalnız bundan sonra, yəni özünü Peyğəmbər və Mürşiddə yox etdikdən, Onlara qovuşduqdan sonra “Fənafillah”da yox etmək gəlir.

Mötədil sufilərə görə, İnsanın bu dünyadakı əsas məqsədi Allahı zikr etməsi olmalıdır. Çünki Allahı daim zikr edən İnsan sonda Allaha vurulur, qəlbən Ona aşiq olur və beləliklə də bütün qayğılardan azad olur.

Mötədil sufilərə görə, Allaha gedən yolun mühüm əlamətlərindən biri də səbrdir. Müqəddəs ayədə də buyurulur ki: “Yalnız səbr edənlərə saysız-hesabsız mükafat veriləcəkdir” (Əz.-Zümər, 10).

Səbrdə Allaha minnətdarlıq məqamına “Şükr” deyilir. Şükr edən İnsan İlahi firavanlıq qazanır. Mötədil sufilərə görə, Allahı tanımaq əslində Ona təslim olmaqdır. Əgər hər hansı bir insanın gözündə və qəlbində Allahdan yüksək başqa kimsə varsa, o, bütün ibadətlərinə baxmayaraq dinsizdir. İnsanın ən böyük kəraməti Allaha səcdə etməkdir.

Mötədil sufilərə görə, İnsanın üç cür ölümü var. Biri onun təbiəti etibarilə mütləq ölümüdür ki, o hər an baş verə bilər. İkincisi insanın öz istəyi ilə ölməsidir. Üçüncüsü isə əcəli gələndə ölməsidir. Mötədil sufilərə görə, ölümün əksi dirilik və ya həyat olduğu üçün onun da üç növü vardır.

İnsan həyatı da təbiəti etibarilə yox olmağa, mütləq ölümə məhkumdur. Sonda o da əbədi olaraq yox olacaq, öz yerini əbədi olan “Axirət”ə verəcək. Mötədil sufilərə görə, Axirət dünyasını dərk etməkdə ağıl anadangəlmə kor kimidir. İnsanda ağılı aşan elə bir keyfiyyət var ki, İnsan yalnız onunla gizli olan sirləri bilir. Axirət dünyası da belə gizli sirlərdən biridir.

Mötədil sufilərə görə, təfəkkürün, düşüncənin, elmin sonu heybətdir. Məhz bu səbəbdən onlar peripatetik fəlsəfəni qəbul etməmiş və hətta onu rədd etmişlər. Mötədil sufilərə görə, filosoflar heyrət içində olduqlarından imkan aləmindən başqa heç nəyi görmür, Allahı belə mümkünlə sübut etməyə çalışırlar. Onlar belə bir fikir irəli sürürlər ki, filosoflar bəzən gözlə gördükləri dövrəyə qapılıaraq əks tərəfə hərəkət edir və bu müvəllə da özlərini zəncirə bağlayıb o dövrdə həbsdə qalırlar. Filosofların bu halını mötədil sufilər səhrada parlaq Günəşi şam ilə axtarmağa bənzədir və göstəririlər ki: “Ağıl nə qədər ali olsa da, o, İnsanı Allaha çatdıra bilməz. Filosoflar ağıl idrakın əsası hesab etdiklərinə görə Allaha çata və Onu dərk edə bilməmişlər. Filosofların iki gözü də çəp olduğu üçün onlar Allahı vahid görə bilmirlər”.

Mötədil sufilərə görə, Allah dərghahına yüksəlmək üçün ilkin şərtlərdən biri də tövbədir. Tövbə Allahdan günahları bağışlamağı diləmək, şeytanı nəfsi öldürmək, edilən günahlardan arınmaqdır. Mötədil sufilərə görə, tövbə etmək, əxlaqı təmir etmək

deməkdir. Tövbə etməyənin, peşmançılıq çəkməyənin günahı heç vaxt bağışlanılmaz. Mötədil sufi müdriklərdən biri söyləyib ki:

“Adəm üçün bir buğda böyük bir xətər oldu,

Öz tövbəsi özünə dadlı gülşəkər oldu”.

Mötədil sufilərə görə, hər bir dərddin bir dərmanı olduğu kimi, günahın da dərmanı tövbədir. Müqəddəs ayədə Allah buyurur ki: “Mən ancaq tövbə edənləri, yaxşı işlər görənləri və bəlli edənləri əfv edəyəm. Mən tövbələri qəbul edəyəm və mərhamətliyəm” (əl-Bəqərə, 160).

İsa Məsih buyurmuşdur: “Sağlamlar deyil, xəstələr həkimə möhtacdır. Mən salehləri deyil, günahkarları tövbəyə çağırmağa gəlmişəm” (İncil, Luka V, 31-32).

Təsəvvüf fəlsəfəsinə “Sufizm”də deyilir. Sufizmlə məşğul olana, təsəvvüfün həyata keçirənə “Sufi” deyilir. Sufi, əlində olan nemətlərdən başqasına yardım edəndir. Sufilər qəlblərinin dünyadan saf, təmiz olduğunu hiss edən, özünü Allaha təslim edən sədaqətli, hüznü kimsələrdir. Onlar könül ərləri, mənəvi dünyanın memarlarıdır. Onlar insanları mənəvi xəstəlikləri olan şeytani nəfsdən, riyadan, ikiüzlülükdən, təkəbbürdən, lovğalıqdan və bu kimi pis əməl və davranışlardan çəkinməyə çalışmış, insanlara ədaləti, səbri, mətanəti, Allah və insan sevgisini, mərifəti, həqiqəti və s. bu kimi mənəvi dəyərləri aşlamış, insanlara kimsəni incitməməyi, kimsədən inciməməyi öyrətməyə çalışmış, insanları mənəvi kamilliyə səsləmişlər.

İstər monoteist mötədil, istərsə də panteist ifrat cərəyanların inkişafı və yayılmasında Türk mütəsəvviflərinin xüsusi rolu olmuşdur. Orta əsr Yaxın və Orta Şərq təsəvvüf fəlsəfəsi və onun mötədil qolunun yaradıcısı Azərbaycan filosofu Əbuhəfs Ömər Sührəverdi (1145-1234), panteist sisteminin yaradıcısı Azərbaycan türkü filosof Eynəlqüzat Miyanəci (1099-1131), elmi-fəlsəfi təlim olan İşraqiliyin yaradıcısı böyük Azərbaycan filosofu Şihabəddin Yəhya Sührəverdi (1154-1190) olmuşdur

Hər düşüncə sistemi kimi Təsəvvüfün də özünəməxsus sözlüyü, terminləri vardır. Bu söz və terminləri anlamadan Təsəvvüfün və qarşılıqlı olaraq orta əsr Türk və ümumən İslam fəlsəfi dünyagörüşünü anlamaq qeyri-mümkündür. Biz bu yazımızda Təsəvvüflə bağlı mühüm söz və terminlərin mahiyyətindən bəhs edəcəyik.

Tədqiqatçılar Təsəvvüfün yaranmasını iki dövrə bölürlər. Bəzi tədqiqatçılar birinci dövrü Məhəmməd Peyğəmbərdən (s) başlamış ayrı-ayrı şəxslərin yaratdığı

təriqət öncəsi Təsəvvüfə, ikinci dövrü isə ayrı-ayrı təriqət pirlərinin ətrafında sistemli və təşkilatlı bir şəkildə inkişaf edən təriqətlə bağlı Təsəvvüfə ayırırlar.

Təriqət öncəsi Təsəvvüf əsasən Qurani-Kərim və Məhəmməd Peyğəmbərin (s) izi ilə getmiş və əsasən “Zühd”ə əsaslanmışdır. “Zühd”, hər cür qelü-qaldan, boş şeylərdən, cinayətlərdən, pis şeylərdən uzaq durmaq deməkdir.

Ayrı-ayrı təriqət pirlərinin ətrafında formalaşan təriqətlə bağlı Təsəvvüfün isə müxtəlif yolları vardır. Bu yollardan biri yenə də Quran və Sünnətə dayanan “Zühd” yoludur ki, bu yol İslami ibadət və qaydaları yerinə yetirmək yoludur. Bu yol “Zahid”lərin yoludur. Zühd yalnız Zahidin özünü deyil, xalqı da qoruması, insanları da pis adətlərdən uzaqlaşdırmağa çalışması fikridir ki, Qurani-Kərimin “Əsr” surəsindəki “Əsrə yəmin edirəm ki, İnsan gerçəkdən ziyan içindədir. Bundan ancaq iman gətirib yaxşı əməllər işləyənlər, bir-birlərinə haqqı tövsiyə edənlər və səbri tövsiyə edənlər müstəsnaadır” (əl-Əsr, 1-3) ayələrə əsaslanır.

Digər bir yol qəlbi təmizləyib Allahdan başqa hər şeydən uzaqlaşmaq yoludur. Bu yol, nəcib, doğruçu, xeyirxah, müqəddəs insanların-övliyaların yoludur.

Üçüncüsü isə eşq, məhəbbət və ekstaz yoludur. Bu yol, dünyanı və hətta öz vücudunu yox sayıb “ölümdən əvvəl ölmək” yoludur. Bu yol, “Safi”də adlanan “ifrat sufi”lərin yoludur.

Bu yolların hamısına birlikdə “Hal yolu” deyilir ki, bu yolda Salik bir halda qalmaz, haldan-hala, məqamdan-məqama keçər.

Təsəvvüfün psixoloji nəzəriyyəsinin əsasında “Şəriət”, “Təriqət”, “Mərifət” və “Həqiqət” dayanır:

“Şəriət, Təriqət, yoldur, varana,

Həqiqət meyvəsi ondan içəri.

Məni məndə sorma, məndə deyiləm,

Bir “Mən” vardır, məndə məndən içəri.

Deyirlər, Süleyman bildi quş dilin,

Süleyman var, Süleymandan içəri”.

(Yunus Əmrə)

Beləliklə, mistik özünükamilləşdirmə yolunda ilk mərhələ Şəriətdirsə, son mərhələ Həqiqətdir. Şəriətdən Həqiqətə mənəvi gediş yoluna “Təriqət” deyilir.

“Şəriət”, “Qurani-Kərimə”, Məhəmməd Peyğəmbərin (ə.s.) hədislərinə, sünnət əhlinin baxışlarına dayanan bütün üsul və qaydalara əməl olunmasını nəzərdə tutan İslam dinidir. Mötədil sufilərə görə: “İlahi xəbərlər gətirən Şəriət olmasaydı, kimsə Allahu tanımaz, bilməzdi”.

“Təriqət” hər bir sufinin mütləq baş vuracağı yol hesab edilir. Bu yolun uzunluğu Təsəvvüf yolçusunun o yolu necə başa vuracağından çox asılıdır. Təriqətdə dörd dərəcə vardır: 1) Talib; 2) Mürid; 3) Salik; 4) Vasil.

“Talib”, hər hansı bir təriqətə daxil olmaq istəyən kimsədir ki, kimliyi, şəxsiyyəti müəyyənləşdirilərək təriqətə yarayib yaramadığına qərar verilir. Layiq olduğu anlaşılsa, təriqət başçısı olan Şeyx və ya Pir onu təriqətə qəbul edir.

“Mürid”, təriqətə daxil olmağa layiq namizəd deməkdir. Bir mürid hər hansı bir təriqətə daxil olmaq istərsə, təriqət Şeyxinin hüsurunda “yalan danışmayacağına, qeybət etməyəcəyinə, kimsəyə iftira atmayacağına, kimsənin qüsurlarını araşdırmayacağına, namazı vaxtlı-vaxtında qılacağına, orucu vaxtında tutacağına, az yataacağına, boş söhbətlərdən vaz keçib iş-gücüyü məşğul olarkən qəlb zikrindən imtina etməyəcəyinə, pəhrizə riayət edəcəyinə, nəfsin çağırışı xilafına hərəkət etməyəcəyinə, qəlbində Allahdan başqa bir varlıq görməyəcəyinə” söz verməlidir. Təriqətdə buna “muahədə” (sözləşmə, müqavilə) deyilir.

Şeyxi tərəfindən təriqətin üsul və ədəbini öyrənib “Süluk seyri”nə çıxana “Salik” deyilir. “Süluk”, cahillikdən, avamlıqdan elmə, pis xarakterdən yaxşı xarakterə yönəlmək, öz varlığından keçərək Haqqın varlığına doğru hərəkətdir. “Süluk” Haqqın təcəllisi üçün qəlbə başqa işlərlə məşğul olmaqdan qorumaqdır. Nəfsdən Haqqa doğru yollar qət edildikcə çoxluğun pərdəsi aradan qalxır, Salikə Vəhdətin üzü görünür. Salikin elmini, əhvalını, amalını Şeyxinin göstərişlərini yerinə yetirib üstün vəsfə sahib olmasına “Süluk seyri” (“Seyrül-süluk”) deyilir.

“Süluk seyri”nə çıxan Salik Kamil bir mürşidin göstərişi ilə yola çıxıb dünyadan üz çevirərək Haqqa yönəlir. Bu dövrdə Salikdə zikr və ibadətlə bağlı bir sıra “Hallar” baş verir. Ümumiyyətlə, təriqət “Hallar və Məqamlar” silsiləsinin vəhdətindən təşəkkül tapır.

“Hal” hər bir məqamı tamamlayan, süluk yolçusu olan Saliki yeni məqamlara hazırlayan və sonda onu Haqqa qovuşduran İlahi vergidir. “Məqam” isə Salikin öz ciddi cəhdi sayəsində çatdığı kamillik mərtəbəsidir. Hal keçici, məqam isə sabit,

dayanıqlı psixoloji vəziyyət kimi səciyyələndirilir. Salik, məqamına elm ilə deyil, “Hal” ilə gedən kimsədir. Salik “elmi-yəqin (əqli dəlillər ilə sabit olan elm)dən yola çıxıb, “eynəl-yəqin”ə (müşahidə ilə hasil olan elmə) varıb oradan da Haqqa qovuşur. Beləliklə, Salikin süluk əsnasında keçirdiyi mistik əhvala və bu mistik əhvalın hər dərəcəsində başqa-başqa duyğulara varmasına “Hal” deyilir. Salikdə bu dövrlərdə Halla bərabər “Zövq və Vəcd”də zühur edir.

“Zövq” elə bir nəşəli duyğudur ki, o, Salikdə həqiqəti sezməyə və anlamağa qane oluncaya qədər davam edir.

“Vəcd“, Salikdə həqiqəti tapmaqdan doğan həyəcandır.

Beləliklə, “Tövbə” ilə başlayıb “Zühd” (zahidlik) “Təkövvül”, “Qənaət, “Üzlət”, (ayrılma, təcrid olma), “Zikrə bağlılıq” (Zikrə mülazəmət), “Haqqa tamamilə dönmə” (Haqqa tamamilə təvəccüh), “Səbr”, “Nəzarət” (Murakəbə) seyrindən keçən Salikin seyri “Rıza” (İstək) mərtəbəsində sona çatır.

Şəriətə görə, “Günahından Tövbə edən heç günah işləməmiş kimidir”, “Tövbə günahı kökündən söküb atır”. Müqəddəs ayələrdə də buyrulur ki: “Kim tövbə edib əməlisaleh olarsa, o, Allaha doğru üz tutmuş olar” (Furqan, 71).

“Allah tövbə edib Ona üz tutanı dinə yönəldər” (Şura, 13).

“Allah tövbə edənləri sevir” (Bəqərə, 222).

“Mən (Allah) ancaq tövbə edənləri, yaxşı iş görənlərin... əfv edərəm.

“Mən (Allah) tövbələri qəbul edənəm və mərhəmətliyəm!” (Bəqərə, 160)

“Allah ancaq tövbə edən, iman gətirən, yaxşı iş görəndən şəxslərin pis işlərini yaxşı işlərlə əvəz edər” (Furqan, 70)

“Ey iman gətirənlər! Sidq –qəlbdən tövbə eləyib üzünüzü Allaha tutun” (Təhrim, 8)

“Zühd” (Zahidlik), hər cür qeyli-qaldan, mənasız şeylərdən, cinayətdən uzaq durmaqdır. Zühd güclü bir iradə tələb edir. Çünki cəmiyyət içində başqalarına gördüyü pis işləri anlatmaq və onun aradan qaldırılmasına nail olmaq çox çətin məsələdir. Lakin bütün çətinliklərinə baxmayaraq bu işi görmək Zahidin xüsusi vəzifələrindəndir.

“Təvəkkül”, insanın hər bir işdə bütün səbəbləri yerinə yetirdikdən sonra Allahın qoruyucu təcəllisinə hazır olmaqdır. Təvəkkül, insanın yapılması lazım olan hər şeyi yaptıqdan sonra Allaha sığınmasıdır. İnsan, Allahın ona bəxş etdiyi iradəsini sərf etdikdən sonra Allahın köməyini gözləməlidir. Yoxsa evin qapısını açıq qoyub “Oğru

girməz, Allaha təvəkkül”- deyib, Allaha gözətçilik təklif etmək ən azı sadələşmədir. Mütəsəvviflərə görə “Təvəkkül Cənabi-Haqqın vədi ilə qəlbi doyurmaqdır”. “Təvəkkül qəlbə aid bir hal olub insanın Allaha hər işdə güvənməsi deməkdir”. “Təvəkkül daha çox imanla bağlıdır. Allaha olan bağlılıq, Ona güvənmə həqiqətən də güclü bir imandır”.

“Qənaət”, çalışıb çabalayaraq bütün cəhdini sərf etdikdən sonra əlinə keçənə razı olmaqdır. Çoxa sevinib, aza üzülmək Qənaət deyil. Allah hər kəsin qismətini bir səbəbə bağlayaraq təqsim etmişdir. Müqəddəs ayədə də buyrulduğu kimi: “Məgər Rəbbin mərhəmətini onların paylaşıdırırlar?! Dünyada onların dolanacaqlarını öz aralarında Biz bölüşdürdük. Biri o birinə iş gördürsün deyər birinin dərəcəsinə digərindən üstün etdik. Rəbbinin mərhəməti onların (dərəcəsi yüksəklərin) yığdıqları dünya malından daha xeyirlidir” (Züxruf, 32)

“Üzlət”, bəzi zahidlər tərəfindən xalqdan uzaqlaşaraq bir bucağa çəkilib ibadətlə məşğul olmaq zənn edilsə də, əslində, təsəvvüfdə Üzlət, iş zamanı xalqın arasında bulunmaq və insanlara faydalı olmaq, evinə, ailəsinin yanına dönmək və onlara yararlı olmağa çalışmaqdır. Əgər hər kəs xalqdan ayrılıb bir bucağa çəkilməmiş olarsa xeyirxah işləri kim görəcək? İnsan zərərə düşməmək üçün bir-birinə haqqı və doğrunu anlatmalı və göstərməli, onun üçün də daima xalqın arasında bulunmalıdır.

“Zikrə bağlılıq” (Zikrə mülahazə), daima Allahı xatırlamaq və Onu anmaqdır. Qurani-Kərimə görə, ən böyük Zikr namazdır. Namaz, Allahın hüzurunda bulunduğunu düşünərək və oxuduğunun mənasını anlamağa çalışaraq Allahı zikr etməkdir. Qurani-Kərimi və Peyğəmbərin (s) sünnətini bilərək oxumaq və dinləmək də zikrdir. İnsanın nail olduğu bütün xeyirxah işlərin Haqdan olduğunu bilərək şükr etməsi, dünyada mövcud olan bütün əşya və hadisələrdə Allahın qüdrət, əzəmət və möhtəşəmliyini düşünməsi, xalqın “ümumi fəlakətlər” dediyi zəlzələ, sel, qasırğa, tufan, vəba, taun və bunlar kimi ümumi bəlalərin Haqqın əzəmətinin təcəllisindən ibarət olduğuna inanıb Allaha dua etməsi də zikrdir. İnsanın qarşısına çıxan bütün canlı və cansız varlığın Haqdan olduğunu düşünməsi, yerdə, göydə nə görürsə onu ibrətlə düşünüb, Xaliqin qüdrətini anması da zikrdir. Alimin Haqqın rızası üçün elmini yayması, artıq var-dövləti, pulu olanın Haqqın rızası üçün ehtiyacı olanlara paylaşması da zikrdir.

“Haqqa tamamilə dönmək” (Təvəccüh), Allahdan başqa dünyada nə varsa hamısından qəlbi təmizləmək deməkdir. Tamamilə Haqqa dönmək üçün davamlı olaraq nəfslə mübarizə aparmaq lazımdır. İnsan yalnız o zaman bütünlüklə Haqqa dönmüş olur. İnsanın Allahdan başqa dünyadakı məxluqatdan hər hansı bir qüvvətin

varlığına inanması gizli şəkildə çoxallahlılıqdır. Bunu düşünən, Haqqa bütün varlığı ilə yönəlmiş olmaz. Mütəsəvviflər göstərirlər ki: “Əgər fələyin yayı dəmirdən də olsa, onu bükməyə qeyrət et, yəni həyatın çətinliklərinə, acılarına sinə gər, yetər ki, bu cahanda alçaqların minnətini çəkmə”.

“Səbr”, nəfs tərbiyəsinin ən mühüm mərhələsidir. Çünki , insan hər gün maddi və mənəvi bir çox iztiraba, kədəre və ruhi sarsıntılara məruz qala bilər. Özü bunların qarşısını almağa gücü çatmadığı zaman müxtəlif həyəcanlar keçirər ki, bunlar da onun bədənində və ruhuna zərər verir. Səbr edə bilməyən insanlar daima həyəcanlı və qəzəbli olurlar. Həyəcan və qəzəb isə hirsli nəfsə itaəti artırır. Hirsli nəfsə səbr etmək nəfsin xoşlandıklarını və adətlərini tərk etmək deməkdir. Sarsıntı və iztirabları alacağı tədbirlərlə yox etməyə gücü çatmayan insan acizliyini düşünüb xeyir və şərin Xaliqinin ancaq Allah olduğuna inanaraq səbr etməsi ən böyük kamal mərtəbəsidir. Bu inam İnsanı hər şeydən qoruyur. Səbr, acizliklə, köməksizliklə, zəifliklə qarışdırılmamalıdır. Bu halları ortadan qaldırmaq şəxsi bir vəzifədir, onların Səbrlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Hər bir insan qəbul edilməyən şeyləri dəf etməyə borcludur.

Qurani-Kərimdə yüz üç dəfə Cənabi-Haqq “Səbr” sözünü insanların nəzərinə çatdırmaqla Səbrin nə dərəcədə insan həyatında əhəmiyyətli rol oynadığını nəzər diqqətə çatdırmışdır. Müqəddəs ayələrdə buyrulur ki:

“Ey iman gətirənlər! Səbr və dua ilə Allahdan kömək diləyin. Çünki Allah səbr edənlərdir” (Bəqərə, 153).

“Nəzarət” (Murakəbə), hər kəsin öz nəfsinə nəzarət etməsi deməkdir. Nəzarət İnsanın dünya və axirət vəzifələrindən boyun qaçırdığı zamanlar işlədiyi əməllərin yaxşı və ya pisliyini düşünüb yaxşı əməlləri üçün şükr, pis əməlləri üçün Allahdan bağışlanmasını diləyərək Allahın onu qorumasına dua etməsidir. Bu nəzarət bir növü taraz yaratmaqdır. Bu tarazlığı yapmayan, yəni əməllərinə nəzarət etməyən İnsan sonda ziyana düşər, proqramsız həyata sürüklənər. Nəzarətsiz keçən gün ertəsi günə güzgü tutmaz, işıq verə bilməz, İnsan qəflət pərdəsinə bürünər, Allahdan nəsibini ala bilməz. Böyük müşidilər nəzarətləri əsnasında müridlərinə ilham verir, təcəlliye görə hərəkət edərlər.

“Rıza” (İstək), təsəvvüfdə ən son mərtəbə olub həyatda hər nə züfur edərsə, baş verərsə, İnsanın onları təbii qəbul etməsidir. İnsanın müqəddəs ayələrdə buyrulduğu: “Hər şeyin bir səbəbi vardır” (əl-Kəhv, 84) və “Hər bir çətinliyin yanında bir asanlıq vardır. Həqiqətən, hər çətinlikdən sonra bir yüngüllük gəlir” (əl-İnsirah, 5,6) kimi Allahın hikmətlərini anlamağa çalışması onun bütün həyatı boyu ibrət alacağı dərslərdən olmalıdır.

Salikin Təsəvvüfün məhz bu əsaslarına əməl etməsi onu kamal mərtəbəsinə yüksəltmək üçün ən sağlam yoldur. Salik kamal mərtəbəsinə yüksəldikdən sonra onda vüsala çatmaq halı hasil olur ki, bu da Təsəvvüfdəki “iradi ölüm” yəni “ölümdən əvvəl ölmək” deməkdir. Bu Salikin “Vasil” mərtəbəsidir. “Vasil”, “Allahın” dön!” (“ircii”) əmrinin, yəni, “Razı etmiş və razı edilmiş olan Rəbbinə dön!” (Fəcr, 28) fərmanının zövqü ilə özündən keçməkdir. Vasil, Allahın hüsuruna çağrıldığı zaman hər şeyi bir kənara atıb məst olaraq uca Tanrının hüsuruna qoşmaqdır, yəni yalnız Allahın dediklərini yerinə yetirməkdir.

Təsəvvüf fəlsəfəsi əsasən «Zikr» və «Fikir» üzərində bərqərar olmuşdur. Zikr Allahın Kainatdakı min bir təcəllisini görüb onu təsdiq və təqdis etməkdir. Yəni Haqqı, onun əsəri olan kainatı, ayələrini, xilqətini tədqiq ilə düşünməkdən ibarətdir. Hər cür ibadət birər Zikrdir. Toplu zikrin xaricindəki zikr hər müridin şəxsinə verilən xüsusi dərstdir. Gün keçdikcə mürid formalaşdıqca Zikrin mərtəbələri də dəyişir. Ən mükəmməl və tam zikr namazdır. Çünki namaz insanın bütün varlığının, vücudunun zikr etməsidir. Təkbir (yəni «Allahu əkbər»- Allah böyükdür) ilə başlayan namaz, salam ilə sona çatıncaya qədər içində dillə oxunan ayələr, salavat (ibadət) və salamlar, təsbihlər, dualar və niyəzlar ilə zikr məfhumunu bütün yönləri ilə ehtiva edir. Peyğəmbər əleyhisalam: «Namaz möminin Meracıdır» buyurmaqla Allaha yaxınlığın namaz sayəsində tamamlanacağını ifadə etmişdir.

Dünyaya gəlib ona bəxş edilən nemətlərdən dolayı şükr üçün ibadətə fürsət və imkan bulan insanın öz bəxtiyarlığını anlayıb Xaliqinin tam rızasını qazanmaq üçün yollar araması da zikrdir. Məsələ bu yolların ən əhəmiyyətliyinə arayıb bulmaqdır.

«Zikr» sözü törəmələri ilə birlikdə Qurani-Kərimin 70 surəsində 256 yerdə işlənilmişdir. Hətta «Zikr» bir çox yerdə «Qurani-Kərim» mənasına da gəlir.

Allaha inanan bir insanın bir işi görərkən o işdə Allahın rızası olub olmadığını düşünməsi də Zikrdir .

Allahın əmrlərinə uyaraq elm öyrənən bir Adam qulaq, göz, beyin və ağıl yolu ilə elmi əldə etdiyi üçün onun özünə bu imkanları verən Allahı düşünməsi də bir Zikrdir.

İnsanın gözü görməyən, qulağı eşitməyən, qafası çalışmayan, ağıl olmayan biçarələri düşünüb özünün malik olduğu bu nemətlərin ona Allah tərəfindən bəxş edildiyini xatırlaması da Zikrdir. Əkinçi tarlanı şumlayıb əkərkən, odunçu odunu yararkən, dəmirçi dəmiri döyərkən, bir sözlə hər bir Adam öz işini görərkən onun

malik olduğu qüdrətin Allah tərəfindən verildiyini düşünüb Allahı xatırlaması da Zikrdir.

«Qüvvət və qüdrət ancaq Allaha məxsusdur» (“ La hovla bəla qüvvətə illa billah “) demək dua, lakin onun mənasını anlamaq zikrdir.

Allahın əmrlərini bilib ona əməl etdikdən sonra öyrəndiklərini başqalarına öyrətmək də zikrdir.

Kainatı ,əşyanın mahiyyətini, Allahın insanlığa bəlli bütün məziyyətlərini, hikmətini, Quranın zahir və gizli mənalərini, məxluqatdakı qüdrət və gözəlliklərin bitməz– tükənməz təcəllilərini çalışan insanların hər gün bir həqiqətə ulaşmalarının nəticəsini, əlçatmaz təklif olan ağıl və idrakın əhəmiyyətini, xülasə , zahir və batin sonsuz yaxşılıqları düşünərək zaman-zaman bəşərin necə bir mütləq acizlik içində yürüyən olduğunu anlayıb Allahın əzəmətini dərk etmək də zikrdir.

Beləliklə, həqiqi zikr hər an Allahı düşünmək və başqalarını da Allah haqqında düşündürməyə nail olmaqdır. Unudulmamalıdır ki, yalnız dildə deyilən Allah kəlamları qəlbə daxil olmadıqca, onlara əməl edilmədikcə zikr sayılmaz.

İnsan həyatı boyu dünya ilə bərabər yaşayır. Bu həyatı başa vurmaq üçün insan təbii olaraq yaşamalılı, yaşamaq üçün yeməli, yatacaq yeri olmalı, sevib sevilməli, insanlığı yaratmaq üçün övlad bəxş etməli, bir sözlə bütün həyatı ehtiyaclarını ödəməlidir. Belə bir vəziyyətdə o həm də öz insani dəyərlərini qoruyub saxlamalıdır. Təsəvvüf məhz bütün bunlara nail olmağın yollarını zikr, fikir və eşq, məhəbbət yolu ilə göstərir.

Fikir təfəkkürlə bağlı olduğundan Allah kəlamları olan Qurani-Kərim demək olar ki, hər surədə hər vəsilə ilə insanı təfəkkürə sövq edir.

(Bax: Bəqərə , 219 ,266 ; Səbə , 46 ; Ənam ,50; Əraf ,176,184; Rum ,8; Ali İmran,191;Yunus,24; Rad,3; Nəhl,11,44,69; Zümər,42 və s .)

Cənabi- Haqqın qüdrət və əzəmətini heç bir zaman unutmamaq üçün hər vəsilə ilə xatırlan- masını, Qurani-Kərim bəyan etmişdir.

Zikr və təfəkkürlə yanaşı təsəvvüfdə insanı olqunlaşdıran « çilə , riyazət ,mürakəbə,kəramət, təvəlla və təbərri, istiqamət, hal, məqam, vaxt , təvacüd ,vəcd ,vücud,cəm, cəmül-cəm, fərq, fəna, qeybət, səhv,hüzur,səkr,məhv,ibadət,übudiyyət, isbat,mühadara,müqəşşəfə,müşahidə,elməl-yəqin,eynəl-yəqin,haqqəl-

yəqin, şahid, mücahədə, üzlət, xəlvət, təqva, vərə və zühd» kimi terminlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

«Çilə» təsəvvüf yoluna baş vuran hər müridin fitrətindəki yüksək nöqtələri hamarlamaq və səbrini fələn təmizləməkdir.

«Riyazət» müridin şəhvət və nəfslə mübarizə planıdır. Riyazət az yemək və bununla da ruhu rahatlatmaq və sərbəst çalışa bilmək üçün yapılan bədən və ruh tərbiyəsidir. «Mürakəbə», Salikin gündəlik işlərinin içində Allahın rızasına uyğun olub-olmamasını düşünüb araşdırması deməkdir ki, bir növü öz nəfsini yoxlamaqdır. Bu əsnada Salik Mürşidin təlqinlərini göz önündə bulunduraraq boş keçən zamanından ötrü Allahdan bağışlanmasını diləmək və bunu təkrar etməkdən imtina etməyə əzm göstərməkdir. Mürakəbə, Salikin ilham qaynağı olan qəlbinə doğru həqiqi yolu bəxş etməkdir.

«Kəramət», süluk yolunda olan Salikdən zühur edən fəvqəladə bir haldır. Bu hal Allahın bir lütfüdür ki, kimdə təcəlli edəcəyi bəlli olmaz. Kəramət, əksər hallarda rəya ilə başlayır. Salik zaman-zaman Allahın mərhəmətinə nail olur, Allah ilə Salik arasındakı pərdə açılır, Salik kəşf sahibi olur. Lakin Kəramət hər Salikdə və ya hər Mürşiddə, hər Şeyxdə olmaya bilər. Hər kəramət sahibi Salik də Mürşid və ya Şeyx sayılmaz.

«Təvəlla və təbərri» (təşəbbüs və uzaqlaşma), Haqqa dönüb batıldən üz çevirməkdir. İnsanlar batil yolda da olsa, onu Haqqa yönəltməyə çalışmaq Mürşidin vəzifəsidir.

«İstiqlal» din və dünya işlərində Allahın əmrlərini ifrata varmadan və həmçinin yerinə yetirməməkdən çəkinərək doğru yolda bulunmaqdır.

«Hal», sırf Allahın lütfündən qəlbə gələn nəşə, hüzn, fərah və sıxıntıdır ki, bunlar Salikin özünün əldə etdiyi hallardan deyil, yalnız Haqqdən onun qəlbinə daxil olan hallardır.

«Məqam» Salikin mənəvi mənzilinə deyilir ki, onun səy və qeyrətinin nəticəsində əldə edilir.

«Vaxt», Salikin bulunduğu hüzn, fərah, dərginlik halıdır.

«Təvacüd», Salikin zikrə başlamadan əvvəlki halıdır.

«Vəcd», hüzn və məhəbbətdən təmiz və sərbəst Salikin qəlbinə daxil olan haldır.

«Vücüd» Salikin vəcddən sonrakı mərtəbəsidir. Mütəsəvviflərə görə : «Təvacüd, dənizi görmə, vəcd, gəmiyə minmə, vücud isə deryaya qərq olmaqdır»,yəni Tanrıda yox olmaqdır.

«Cəm», ruhun və məxlüqatn bütününü Haqla bərabər görən Salikin «Cəm məqamı»na ulaşmasıdır.” Cəmül- cəm “, Həqiqətin Saliki tam əldə etməsi ilə hasil olan bir mərtəbədir ki, bu və- ziyyətdə olan Salik artıq maddi dünyanın heç bir şeyinə əhəmiyyət vermir .Əgər «Cəm» Haqqı isbatdırsa, «Fərqlə» insanları isbatdır . Salik üçün bunların hər ikisi də gərəkdir. Çünki «Cəm»i olmayan Salikin mərifəti mötəbər olmadığı kimi «Fərqlə» olmayan Salikin də ibadəti mötəbər deyil.Mütəsəvviflərə görə,Qurani-Kərim-in 5-ci ayəsindəki “ Rəbbimiz ! Ancaq Sənə qulluq edirik “ (“ İyyakə nəbudu “) “Fərqlə məqamı” , “Yalnız Səndən mədət umarıq “(İyyakə nəstəin) isə“Cəm məqamı “dır .

«Fəna», Salikin nöqsanının yox olmasıdır.

«Bəqa», Salikin kamalının yüksəlməsidir.

«Qeybət», Salikin qəlbinə daxil olan mənalar ilə məşğul olub insanların əhvalından xəbərdar olmasıdır.

«Səhv», Salikin «Qeybət halı»nın bitməsi, sonudur.

«Hüzur», Salikin insanları buraxıb Haqq ilə məşğul olmasıdır. Hüzur , mütəsəvviflərin anlayışında “ rahatlıq “ anlamında deyil , Haqqın hüzurunda bulunmaq, Allahın təcəlliyatını anmaqdır.

«Səkr»,Salikin tam hüzura qovuşması, Allahın təcəlliyatını görməsidir.

«Məhv» , Salikin pis adətlərini məhv etməsi, onda mövcud olan maddi və mənəvi varlığı özündən uzaqlaşdırmasıdır.

«İbadət», Allahın razı olduğu işdir.

“ Übudyyə “, Allahın hökmünə razı olmaqdır.Yəni ,inşa-nın iradəsinin xaricində istər şəxsə və istərsə də cəmiyyətə aid olan bütün hadisələri təmkinliklə qarşılamaq və bu ha-disələrin bir səbəbi olduğunu düşünmək və qəbul etməkdir.

«İsbat» , Salikin ibadət və übudyyətinə möhkəmləndirməsidir ki, bunların hər ikisini yerinə yetirənə «məhv və isbat sahibi» deyilir.

“ Mühadara “ , qəlbin hüzurudur .

“ Müqasəfə”, düşüncə və səbəb aramaq ehtiyacıdır- mada Saliklə Allahın arasındakı pərdənin açılmasıdır. z

«Müşahidə», Salikin özünü unudub Allahı seyr etməsidir.

«Həqiqət», Sirri-Məvudu, yəni Allahı müşahidədir.

«Eynəl-yəqin», Allahı müşahidə ilə hasil olan elmdir.

«Elməl-yəqin», əqli dəlillərə dayanan elmdir.

«Haqqəl-yəqin», Salikin elm, şahidlik və halla Allah ilə davamlı əlaqəsindən hasil olan elmdir.

Bunlardan “Elməl-yəqin “, zahir əhlinin elmi,”Eynəl- yəqin “, Həvvas əhlinin elmi ,”Haqqəl-yəqin” isə Əhəss əl-həv- vas əhlinə məxsus olan elmdir .Qəlb gözü ilə Haqqı hiss edən Salik “Elm əl-yəqin”dən “Haqq əl-yəqin”ə ulaşır .

“ Şahid “, Salikin qəlbi ilə özünün bütünləşdiyi şeydir .

«Mücahədə» adət edilmiş şeyləri tərk etməkdir. Bu alışqanlıqlardan özünü qurtara bilən kimsə iradə sahibidir.

«Üzlət», təsəvvüf əhlinin sifətidir. Üzlət insanlardan ayrı olmaq deyil, qəlbini insanlardan ayıraraq Allahı yönəlməkdir. Üzlət , Salikin xalqın yediyini yeməsi, geydiyini geyməsi, onlarla bir olması, lakin qəlbi ilə Allahla olmasıdır.

«Xəlvət», görüş əlamətidir. Salikin ilk halı üzbat, son halı isə istiqamətə bağlılıqdır. Bu bağlılıq «Xəlvət» adlanır. Təsəvvüfün mürid, salik, vasil kimi dərəcələri, söhbət və xəlvət kimi özəllikləri, şeyx, vəlayət, abdal kimi məqamları, kəşf və kəramət kimi halları vardır.

«Təqva», ibadətlə Allahın cəzasından çəkinməkdir. Haram sayılan şeyləri tərk etmək əsasən dini vəzifələr- dəndir onları tərk etmək «Təqva» sayılmaz.

«Vəra», haram olmasında şübhə edilən şeylərdən və xoş görülməyən işlərdən çəkinməkdir.

“ Zühd “, dinin qadağan etdiyi şeylərdən vicdanən və zövqən nifrət edib , üz çevirməkdir .

Sufi terminlərinin əksəriyyəti Qurandan götürülsə də Sufilər , xüsusilə panteist sufilər göründüyü kimi onları çox vaxt başqa mənada işlətmişlər. Belə ki, əgər

şəriətdə” tövbə” günahı boynuna almağı və onu bir daha təkrarlamamaq arzusunu bildirirsə , təsəvvüfdə «tövbə» Allahdan başqa hər şeydən tövbə etməkdir.

Sufilərə görə , pis şeylərin yox olması,yaxşı şeylərin qalması səmimi tövbənin , rəğbət, hərislik və arzuların ara- dan qalxması Zühdün , yəni tərki-dünyalığın tələbatıdır .

Təsəvvüfdəki «şəriət» də ortodoksal İslamdakı «şəriət» anlayışının eyni deyildir. Mötədil sufilər ona bir sıra mistik ünsürlər və əlavə müddəalar daxil etmişlərsə , ifrat sufilər bəzən şəriətdən söz açsalar da, əslində onlar şəriətə və qarşılıqlı olaraq bütün dinlərə laqeyd yanaşib əqidə sərbəstliyini hər şeydən üstün tutmuş ,həqiqətə çatmaq üçün zəruri saymamışlar . Onlara görə , Müqəddəs Kitablار, Dostdan , yəni Allahdan yadigarıdır . Dost –Allah bizimlədir- sə , bizim yadigarlara ehtiyacımız qalmamışdır .

Təsəvvüfün əsas ideya qaynağı dinlər, xüsusilə də İslam dini, onun müqəddəs kitabı Qurani-Kərim və Peyğəmbər Hədisləri olsa da bunlarla Təsəvvüf fəlsəfəsi arasında mühüm fərqlər mövcuddur .Belə ki, Qurani-Kərim Allah Təalanın heç bir şeyə bənzəmədiyini və hər şeyin yaratıcısı olduğunu ifadə etdiyi halda, təsəvvüf əsas etibarilə Allahın hər şeyin qaynağı olduğunu müdafiə edən fəlsəfi bir düşüncədir.Başqa sözlə , Təsəvvüfə görə , Kainatda nə var- sa , hər şey Allahın bir parçasıdır,hər şey Allahdandır .

Qurani-Kərimə görə , insan sırf Allaha qulluq etmək üçün yaradılmışdır.” Mən (Allah) cinləri və insanları ancaq Mənə (Allaha) qulluq etsinlər deyər yaratdım.(Əz-Zariyat,56) .Təsəvvüfə görə isə insan Allahın təcəllisi, onun bir surəti, hətta onun bir parçasıdır. Ona görə də insan Allaha aşiq olmalı, yenidən Allaha dönməli, Allahda əriniyib Onunla bütünləşməli və bununla da ölümsüzləşməlidir.

İslamda “ Tövhid “ (Allahın tək Yaradıcı Varlıq olması) “ La ilahə illallah “ (Allahdan başqa İlahi yoxdur) hökmü ilə ifadə olunursa ,bir qrup Sufi bu “ Tövhid “i ümumi camaatın qəbul etdiyi “ Tövhid “ hesab edərək bu Quran ayəsi- ni “ La huva illa huva “ (“ Ondan başqa O yoxdur “),digər bir qrup Sufi isə “ La ənə illa ənə “(“ Məndən başqa Mən yoxdur”) variantlarını daha münasib saymışlar . Çünkü “ Mən “ deyər bilən bir varlıq varsa , O da yalnız Allahdır .

«Tövhid» termininin məzmunundakı bu tədrici dəyişmələr sonda onu panteist mənaya yaxınlaşdırmış, beləliklə , panteist sufilər «Mən»i həm «Allah», həm də «İnsan» yerində işlədərək Allahla insanı eyniləşdirmişlər. Panteist filosoflardan Eynəlqüzat Miyanəcinin «Məni görən kəs Haqqı görmüşdür», Əbu Yəzid Bistaminin «Məndən başqa ilahi yoxdur» və «Sufi Allahdır», Mənsur Həllacın «Mən Haqqam»,

İbn Ərəbinin «Allah Haqdır, bəndə haqdır» kimi hökmləri varlığın panteist anlamda qavranılması fikrinə gətirib çıxarmışdır

Sufizmin bütün tarixi boyu mistik özünükamilləşdirmə mərhələləri özünü göstərsə də sufilərin psixoloji durumlarının əsasında ruh dayanır. Çünki «ruh sayəsində qeyblər görünür, həqiqət əhli üçün vəhy yalnız onun sayəsində olur».

(Bax : Sührəverdi Şihabəddin Əbuhəfs , Əvarif əl –məarif ,Beyrut 1966 , səh.447)

Sufii mütəfəkkirlərə görə, bədənə baş verən psixi hadisələr bilavasitə ruhla bağlıdır. Əgər ruh olmasaydı ağıl fəaliyyətini itirər, nə ağla əsaslanan, nə də ağla məxsus bir mühakimə olardı. Mütəsəvviflərə görə, mütləq varlığa (Allaha) hissi və əqli idrakla deyil, yalnız mistik hallara və məqamlara yiyələnməklə qovuşmaq mümkündür ki, bu da yalnız ruh vasitəsilə olur.

Sufi mütəfəkkirlərə görə, insanın zətinin mənası ruhdur. İnsandakı bu ruh Allahın əmridir. İnsanın Allaha qovuşması ruhun əmri ilədir. Mütəsəvviflər Qurani-Kərimin ruh haqqındakı ayəsinə sadıq qalaraq birbaşa ruhdan yox, ruhun sinonimii olan «Can» sözündən daha çox istifadə etmişlər. Qurani-Kərimdə ruh haqqında göstərilir ki, Tanrı Peyğəmbərə buyurmuşdur: «Ya Məhəmməd! Səndən ruh haqqında soruşsalar de ki, «Ruh rəbbimin əmrindəndir» sizə onun haqqında yalnız cüzi bilik verilmişdir».(Əl – İsrə ,85) Bəzi İslam filosofları və mütəfəkkir ədibləri «nəfs» ilə «ruhu» eyniləşdirmişlər. Halbuki, «nəfs» ilə «ruh» arasında dərin bir zidiyyət vardır. Nəfs daha çox şeytani olduğundan nəfsin istəkləri ilə «ruhun» istəkləri arasında çatışma və hətta mübarizə vardır. Heyvan heyvanlığı ilə, mələklər mələkliyi ilə qurtulduğu halda, insan hələ də bu ikisi arasında çabalayıb durmaqdadır. Belə ki, heyvan üçün doğru-yanlış, gözəl-çirkin, yaxşı-pis, halal-haram, haqlı-haqsız və s. bu kimi insan iradəsini ikiyə bölən bir həyat şəkli yoxdur. Mələklər isə bütünlüklə «ruh» olduqlarından onlar yalnız tanrının əmrlərini yerinə yetirirlər. İnsan isə bədən və ruhdan ibarət olduğundan məhz bu ikili yol ağzında buraxılmış xeyir və şər tərcihindən sorumlu tutulmuşdur. Bədənin tələbatı olan nəfsdən fərqli olaraq Ruh insanı ucaltmağa, doğrunu, gözəli, yaxşını, halalı, haqlı olanı və s. qəbul etməyə təşviq edir.

Ruh ilahi mesajın ehtiva etdiyi mənadır. Ruhun varlığı orqanizmanın varlığından asılı deyil. Ruhun orqanizma ilə sadəcə əlaqəsi vardır. Bu əlaqədən maddi və mənəvi varlıq olan insan, canlanır, fəaliyyətə başlayır və xariqələr yaradır. Ruhla cansız insan canlı varlığa çevrilir, insan ölümünə qədər ruhla birgə yaşayır. Orqanizmanın ölməsi, dağılıb müxtəlif kimyəvi elementlərə çevrilməsi ilə ruh yox olmaz. Ruh insanın

yüklənmiş olduğu Tanrı əmanətidir. İnsan ruhu məxluq ilə xaliq arasında bir növü «Merac» arayır, aşağıdan yuxarıya doğru yüksələrək həqiqi vətəninə varmağa çalışır.

Maddi varlıq kəmiyyət aləminin, ruh isə keyfiyyət aləminin təzahürüdür. İstər maddi, istərsə də ruhi aləm Allahın zatına aiddir. Mütəsəvviflər insanın Allahla bağlılığını «Seyru-süluk», «Mərifətullah» və «Kamal» adlandırılan qavramlarla şərh etməyə çalışmışlar. Onlara görə, Təsəvvüf yolçusu olan insan ilk olaraq «Süluk yolçuluğu»na çıxaraq sonda bir «vəcd», yəni özünü unudaraq İlahi eşqə dalma halı yaşamalı, sonra «kamil» bir kimlik qazanaraq asav«kamil insan» olmalı, Allahı, zatı və sifətləri ilə kəşf edərək sonda Allahla birləşib bütünləşərək «Mərifətullah» mərtəbəsinə yüksəlməlidir.

Deməli, «Mərifətullah» Allahı zatı və sifətləri ilə kəşf və sonda Allahla birləşib bütünləşməkdir. Təsəvvüfdən fərqli olaraq İslam dininin məqsədi isə «İbadətullah»dır. Yəni insanın Allaha inanması, onun zatı haqqında düşünməməsi, Allahın əmr və yasaqlarına əməl etməsidir.

Təsəvvüfdə «kamal» sufinin yüksəldiyi ən yüksək mərtəbədir. Bu mərtəbəyə yüksələn insana «Övliya» deyilir. Övliya Allahın elminə sahib olmuş, qeyb aləmini anlamış, insan qəlblərini oxumağa, zehinlərindən keçənləri bilməyə, gizli dünyalardan xəbər verməyə qadir kimsədir. Övliyaların məqsədi ilahi varlığın dərinliyinə baş vurub ruhu öyrənmək və öyrətmək, insanın mahiyyətini təşkil edən bu mənəvi varlığı, yəni ruhu Tanrıya qovuşdurmaqdır. Övliyalar Tanrı və vəhdəti yalnız anlamağı deyil, həm də bu vəhdətə qovuşmağın, Tanrıda yox olmağın yollarını göstərmişlər. Övliyalara görə, Allaha qovuşan, insanın cismi deyil, ruhudur. Çünki Allah özü də maddi deyil, ən ali ruhdur.

Mütəsəvviflərə görə, kamil insan olan Övliya, Allahın güzgüsüdür. Hər kim bu kamil insanın ruhaniyyətinə bəsirət gözü ilə baxarsa, onda Cənabi-Haqqın, yəni Allahın təcəllisini görər, sifətinin zühurunu dərk edər.(Bax : Mehmed Zahid Kotku , Tasavvuf ahlakı , İstanbul 1981 , səh . 272)

İslamda isə ən yüksək mərtəbə «Təqva mərtəbəsi» yəni dinə görə qadağan olunmuş şeylərdən çəkinib Allahın əmrlərinə əməl etməkdir ki, bunları tam yerinə yetirənlərə «Vəli» deyilir.

İnsan zəkası duyğularla şüur arasında iki bir-birinə zidd həyat içərisində çırpınıb durmaqdadır. Duyğular insan zəkasına maddi, şüur mənəvi, duyğular sərhədlilik, şüur sonsuzluq, duyğular əsarət, şüur hürriyyət, duyğular səbəb, şüur məqsəd, duyğular çoxluq, şüur birlik, duyğular yaradılmış, şüur Yaradan anlayışlarını təlqin edir.

Belliklə, zəka duyğularla şüur arasında çabalayıb durur, başqa sözlə insan çatışmalı və qərarlı bir həyat yaşayır. Duyğu, bir növü insanın xarici gözü, şüur isə daxili gözüdür. İnsan əslində öncə xarici gözü ilə baxır, sonra da daxili gözü ilə görür. Şüur Ruhun insan idrakına açılan pəncərəsi, ruh isə Tanrı tərəfindən insana bəxş edilmiş Tanrının özündən bir paydır. Müqəddəs ayələrdə buyrulur ki: «Allah insanı qurmuş palçıqdan-gildən yaratmış (Hicr, 26), «İnsana şəkil verərək öz ruhundan ona üfürüb nəfəs vermişdir» (Səcdə, 8).

Şüursuz olan bütün varlıqlar, eyni zamanda həm də iradəsiz varlıqlardır. İnsana məxsus iradə, insanın müxtəlif xarici və daxili çətinliklər qarşısında yaptığı şüurlu təcrübələrdir.

Allah mütləq varlığı ilə yoxluğu yoxluğa məhkum edən Mütləq Varlıqdır. Allahdan başqa heç bir varlıq mükəmməl, mütləq, sonsuz, əzəli və əbədi, tükənməz deyildir. Bütün yaranmışlar aciz və müvəqqətidir. Onlar Yaradanın mesajlarıdır. Bilginin qaynağı da Allahdır. İnsan isə bilgi daşıyıcısıdır. Bunlarla bərabər mükəmməlliyə, kamilliyə, sonsuzluğa, ölümsüzlüyə ən çox ehtiyac duyan canlı da insandır. Bilgi əldə edən, idrakı ilə ucalara yüksəlməyi bilən varlıq da insandır. İnsan mütləq varlıq olan Allahın iradəsi ilə özünün və bütün varlıqların sirlərini öyrənməklə vəzifələndirilmişdir. İnsan özünü və digər varlıqları öyrəndikdə bütünləşir. İnsandan başqa digər varlıqlar bilmək üçün deyil, bilinmək üçün yaradılmışlar. Bizim sistemimizi aydınladan Günəş belə özünün fərqi deyil. Elm, bilik insan şüurunun aydınlığında doğrulur. Ona görə də insan şüuru Kainatın içində asılmış ən həqiqi aydınlıq qaynağıdır. İnsan maddi olan bədəni ilə çox kiçik, lakin mənəvi olan ruhu və ruhun insan idrakına açılan pəncərəsi olan şüuru ilə çox möhtəşəmdir.

İnsan maddi olaraq sınırlı bir varlıq olsa da, daima onun içindən bir səs onu sonsuzluğa səsləyir. İnsan ölümlü bir varlıq olsa da, daima onun içindən bir səs onu ölümsüzlüyə səsləyir. Maddidən mənəviyə, əsarətdən hürriyyətə, çoxluqdan vəhdətə, ölümdən ölümsüzlüyə, sınırlılıqdan sonsuzluğa, məxluqdan Xaliqə yüksəlmək istəyən insan ruhu bədən qəfəsində sıxılaraq Tanrıya qovuşmağa can atır.

İnsanoğlu min illərdir öyrəndikcə cəhalətinin böyüklüyünü dərk etməkdə, müəyyən bir məchulu həll edərkən minlərlə yeni məchullarla qarşılaşmaqdadır. İnsan hələ özünü belə tamamilə öyrənə bilməmişdir. Bu gün belə elm adamlarının qafasında insanla bağlı o qədər suallar vardır ki, onlar bitmək bilməyən bu sorulara cavab axtarmaqdadırlar.

Mütəəvviflər Tanrıya gedən yolda elmə böyük önəm vermiş, elmi iki qrupa bölmüşlər. Bunlardan biri maddi dünyanı öyrənən «zahiri elmlər», digəri isə mənəvi

dünyanı öyrənən «batini və ya ilahi elmlər»dir. Dünyəvi və ya zahiri elm ağılla, ilahi elm isə Tanrı tərəfindən insana bəxş edilmiş ruhla, şüurla qazanılan elmdir. Ağılla qazanılan elm insanın bu dünyası üçün gərəkli olduğundan müvəqqəti, ruhla, şüurla qazanılan elm isə əbədidir. Ruhla qazanılan elm insanı məkanı olmayan Tanrıya doğru aparır. Məşhur bir hədisdə buyrulur ki: «Ruhlar toplu ordulardır . Onlardan əzəldə Allah yolunda bir-biri ilə tanışlar Allah uğrunda anlaşırlar. Bir-biri ilə tanışmayanlar isə ixtilaf edərlər (Buxari, Ənviya). Ağılla qazanılan elm sahibinə Alim, ruhla qazanılan elm sahibinə isə Arif deyilir. Ağıl həyaatda qazanılır, ruh isə insana Tanrı tərəfindən bəxş edilmişdir. Ona görə də Ruh aqlın fəvqündə dayanır.

Mütəsəvviflərə görə, Tanrı bütün Kainatı idarə etdiyi kimi, insanın ruhu da onun cisminə hakim olub ona nəzarət etməklə onu idarə edir. Ruhun özünəməxsus bir aləmi var. Bu aləm həqiqət aləmidir. Maddi örtük olan bədənle müvəqqəti örtülən ruh, maddi bədən öldükdə onu tərk edərək öz əvvəlki məkanına qayıdır.

İnsanın inkişafı onun ruhunun azadlığından asılıdır. Azadlıq ruhun mahiyyətidir. Ruhun tamlığı, bütövlüyü onun azadlığıdır. Ruh bədənə bütün üzvlərindən xəbərdar olmaqla onlara hər hansı bir işi görmək üçün əmrlər verir. Mövcud olan hər şey ziddiyyət üzündən məhv olduğu halda ruhun bütün ziddiyyətlər içində belə yaşamaq qüdrəti vardır. Çünki ruh əbədi varlıqdır.

Tanrı hər şeydən öncə ruhları yaradıb. Tanrı yalnız insan bədənində ruhu «can» kimi daxil edib. Can bədənə çıxıb Tanrıya qovuşanda yenidən ruh olur. Ona görə də təsəvvüf ədəbiyyatında ruh ilə can eyniləşdirilmişdir. Mütəsəvviflərə görə bədənə fiziki ölümündən sonra azad olan can yalnız ilahi eşqin köməyi ilə Allaha qovuşan vaxtdan ruh olur və onun əsil həyatı bundan sonra başlayır. İlahi eşq ruhun qidasıdır. İlahi eşqin gücü ilə ruh bədənə ayrılıb Tanrıya qovuşmağa can atır.

Ruh heç vaxt doğulmur və ölmür. Ruh bədənə görə deyil, bədən ruha görə yaşayır. Ruh bədənə mahiyyətidir. Ruhun bədənə ayrılması, onun azadlığa qovuşması deməkdir. Bədən ruhun xidmətçisidir. Ona görə ruh daima öz vətəninə can atır ki, bu da insanın ölüm anında baş verir. Bu an ruh bədən həbsindən xilas olub azadlığa-ədəbiyyətə, Tanrıya qovuşur. Mütəsəvviflərə görə insan ruh vasitəsilə şəriət, təriqət və mərifət mərhələlərindən keçərək Həqiqətə – Tanrıya ulaşır.

Ruh , hər şeyi , hətta Tanrını belə araşdırmağa qadirdir .İnsan düşüncələrini , Tanrının varlığını Ruhdan başqa heç nə anlaya bilməz .Ruhun önünü heç nə ilə kəsmək mümkün deyil .Ruh bir anda Cahanı dolaşmağa qadirdir .

Ruhun insan yaddaşına yazdıqlarını belə yaddaş tam qavraya bilmədiyindən bəşər sivilizasiyası Ruhdan geri qalıb .Bütün bunlara baxmayaraq , Ruh insanın və bütövlükdə insanlığın sükanı olaraq qalır .Ruh insanı daim müşahidə altında saxlayır və insandan asılı olmayaraq ona təsir göstərir .

Ruha inam insanı qorxu hissindən azad edir, onu şeytani nəfsdən, şeytan vəsvəsindən qoruyur və insan şeytan üzərində qələbəsini ruha inamla təmin edir.

Ruh insanla Tanrı arasında bir vasitədir. Ruhun göylərə yüksəlmək və yer altına enmək qüdrəti vardır. Ruhu tam anlamaq Tanrını anlamağa bərabərdir ki, bu da insan ağılına ,insan idrakına sığmaz .Müqəddəs ayədə buyrulur ki :” Öz Ruhunu tanıyan Tanrını da tanıyar “ .

Mütəsəvviflərə görə , Ruh toxunulmazdır. Ruh təzahürlərin mənbəyidir. Ruh düşünən , duyan ,yaradandır .İnsanın bütün gücü və həyatı Ruhundadır. İnsanın bütün sinirləri, qan dövrəni, gözləri, qulaqları və digər bədən üzvləri ruhun icra vasitələridir. Əslində görən göz deyil, Ruhdur. Göz isə Ruh üçün sadəcə bir pəncərədir. Ruhun gözdən fərqli görmə qabiliyyəti vardır. Göz maddi olduğundan onun görmə qabiliyyəti məhdud bir dairəni əhatə edir . Ruh isə maddi olmadığından onun görmə qabiliyyətində məhdudiyyət yoxdur. İnsanda ağlayan da , gülən də , həyəcanlanan da bədən və onun üzvləri deyil , Ruhdur . İnsanı ana bətnində qımıldadan və onu hərəkətə gətirən də bədən deyil , Ruhdur .

Mütəsəvviflərə görə ,Tanrı Kainatı necə idarə edirsə, ruh da insan bədənini elə idarə edir. Onlar göstərilər ki, Ruh bədəni tərk etdikdə bədən necə yox olursa, Tanrı da bir anlığa çəkilsə , bütün Kainat yox olar. Onlara görə , bütün Kainat əslində Allahın kölgəsidir.

Mütəsəvviflərə görə , mütləq Ruh Tanrının özü, insan Ruhu isə Tanrıdan insana bəxş edilmiş bir paydır , Tanrının Nurundan bir Nurdur . İnsan aqlını, idrakını , zəkasını bu Ruh ilə zənginləşdirir , həyatın mənasını dərk edə bilir , Onun gücü ilə yaşayır . Heç bir elm, heç bir fəlsəfə insan ruhunun sirlərini axıra qədər tam açma bilməyib və açma da bilməyəcək . Çünki Ruh əslində Tanrı sirridir və insanlıq üçün sirr olaraq da qalacaqdır.

İslam təsəvvüf fəlsəfəsinin təriqət və görüşləri arasında müəyyən fərqlər olsa da onun sistemi başlıca olaraq məlamət, təcəlli, əyani-sabitə, eşq, insan və vəhdəti-vücut əsasında qurulmuşdu. Təsəvvüfdə «Məlamət» insanın özünü maddi və real aləmin aldadıcı görüşlərinə qarşı qoymasıdır ki, bəzi mütəsəvviflər onu «Peyğəmbərlikdən sonra ən yüksək məqam» adlandırmışlar. Təsəvvüfdə «Məlamət»

ruhun sonsuzluğuna cəhd göstərməkdir. Ruhun bu cəhdi Allaha qovuşmaqla əbədiləşir. Bəzi tədqiqatçılara görə «Mələmət» və qarşılıqlı olaraq «Mələmilik» İslama zidd keyfiyyətlərə malikdir.

Mələmilərin öz fikirlərini hər yerdə çəkinmədən anlatmaları bəzi acı nəticələrə səbəb olmuş, orta əsrlərdə onların bir qismi edam edilmiş, bir qismi zindana atılmış, bir qismi də kimliklərini gizlədərək həyatlarını davam etdirmək zorunda qalmışlar.

Görünmə, zahir olma, təzahür etmə mənasında olan «Təcəlli» təsəvvüf fəlsəfəsinə görə Tanrının kainatdakı canlı və cansız hər varlıqda, hər zərrədə zühur etməsidir. Təsəvvüfə görə, «Təcəlli» kainatın yaranması və xassəsini anladır. İslam kimi digər böyük dinlər isə Tanrının «tək bir varlıq», onun yoxdan var etdiyi kainatı da başqa bir varlıq sayırlar. Xüsusilə müsəlmanlıqda Allahı onun yaratdıqlarından hər hansı birinə bənzətmək ən böyük günah sayılır. Təsəvvüf isə bu ikiliyi inkar edir. Təsəvvüfə görə Allah kainatı yoxdan yaratmamışdır. Mütləq varlıq olan Allah «yoxluq» ilə qarşılaşınca özünü güzgüdə göstərirmiş kimi «yoxluq» içində bir kölgə, bir xəyal kimi göstərmiş, yəni «Təcəlli» etmişdir. Buna görə də kainat «vacib» yəni öz-özünə var olan bir aləm deyil, «mümkün», yəni Tanrının varlığından dolayı görünən bir aləmdir. «Təcəlli» sözü «cila» sözündən yaranmışdır ki, mənası «cilalı, parıltılı görünüş» deməkdir. Sufilərə görə, «yandırmaq» odun, «söndürmək» isə suyun təbiətində olduğu kimi «Təcəlli» də Allahın zəruri əksi görünüşüdür. Bütün kainatı Allahın təzahürü sayan mütəsəvviflər kainatı Allahın kölgəsi kimi dərk etmişlər. Onlara görə «Dünyanın hər cüzi dünyanın sahibi olan Allahdan bir nişanədir»(Mövlanə Cəlaləddin Rumi). Təsəvvüf fəlsəfəsində buna məhz «Təcəlla» deyilir. Bu düşüncəyə görə, Tanrı təkdir, təzahürləri isə çoxdur. Təzahürlər maddidir, surəti var, görünəndir. Tanrı isə maddi deyil, surəti yoxdur, görünməzdir. Mütəsəvviflərə görə «əbədi olan Tanrı və yaradılmış olan kainat bir-birindən ayrılmazdır». Çünki «yoxluq, həmişə varlıq sayəsində mövcuddur. Şübhə edilərsə, bu təxəyyüldür, çünki vəhdətdə ikilik yanılmaqdır».(Mahmud Şəbüstəri)

«Mən bilməz idim gizli, əyan həp sən imişsən,

Tənlərdə və canlarda nihan həp sən imişsən.

Səndən bu cahan işrə nişan istər idim mən,

Axır bunu bildim ki, Cahan həp Sən imişsən»

(Şeyx Qalib)

Gizli aləmdə öz-özü ilə tək qalan Tanrının «Təcəlli» etmə hikmətini sufilər bir hədisə dayayaraq belə açıqlayırlar: «Mən gizli bir xəzinə idim, bilinməyi dilədim və insanları yaratdım onlar da məni mənimlə tanıdılar».

«Təcəlli» Tanrının «Kon» (Ol!) əmri ilə olmuşdur. «Kon» kaf və nun hərflərindən ibarət bir sözdür. Bu halda «Təcəlli»nin səbəbi və ilki, yəni hər şeyin əvvəli sözdür. Söz həm dində, həm də təsəvvüfdə müqəddəsdir. Söz «Sirlər xəzinəsindən» yəni Allahdan gəlir. Düşüncənin başı, həyatın sonu yenə də sözdür. Təsəvvüfdə hər şey sözdən ibarətdir. Çünki Kainat «Kon!» əmrinin hər vaxt sürətli davam etməsi sayəsində yaranmışdır.

«Kafü nundan vücuda gəldi Cahan,

Əgər anlar isən əyandır söz»

(Nəsimi)

«Təcəlli» bitməz-tükənməz surətli bir andır. Başlanğıcı və sonu olmayan zaman anlayışı bu surətli anın içindədir. Mütəsəvviflərə görə cisimlər və əşyalar kimi zaman və məkan da həqiqətdə var olmayan izafi anlayışlardır. Onları biz aqlımız və duyğularımızın aldanışı ilə təsəvvür edirik. Həqiqi mütəsəvvif üçün bunların heç bir əhəmiyyəti olmur, çünki bunlar yoxdur.

Gözlə görünən hərəkətsiz, sabit şey təsəvvüfdə «Əyani-sabitə» adlanır. Mütəsəvviflərə görə, var olan yalnız Allahdır. O, yalnız öz-özü ilə mövcuddur. Gördüyümüz və bildiyimiz bütün şeylər həqiqətdə olmayan, lakin Allahın varlığına görə var olanlardır. İki cahanı, varlıq və yoxluğu, Allah və Kainatı dolduran bu şeylər «Kon!» əmri verilib təəcəlli etmədən əvvəl Tanrının əzəli elmində məlum və sabit idilər. Yəni təəcəlli anında onların nə kimi ölçü və rənglərə düşəcəkləri «Elmi-İlahi» deyilən Tanrı elmində bəlli idi. Bunlar əşyanın xassələri və özləri idi ki, «Əyani-sabitə» deyilən sifətləri idi. Təcəlli məhz bu sifətlərlə meydana gəlir. Yəni hər şey əzəldə Tanrının verdiyi sifət və bacarıqlarla təzahür edir.

«Əyani- sabitə»ni daha yaxşı anlamaq üçün XV əsrin məşhur sufi şairi Qayqusuz Abdalın «Budalanamə» əsərinə müraciət edək. Orada göstərilir: «Xalığın əmri məni çölməkçi papağı kimi dövrənin çarxı üzərinə qoyub dolab (karusel) kimi fırlatdı. Gah məni kuzə düzəltdi, gah pozdu. Gah kasə düzəltdi, gah saraylara kərpic eylədi, gah ayaqlar altında heç eylədi. Gah gül eylədi başa çıxdım , gah kül eylədi torpağa düşdüm . Gah heyvan ,gah İnsan eylədi .Gah qul olub satıldım , gah dəllal olub satdım . Gah oynayıb uddum ,gah bilməyib udurdum . Gah məni hakim eylədi ,gah məhkum . Gah məni Şərqə ,gah Qərbə göndərirdi . Gah deryada balıq , gah

səhrada ahu ,gah ovçu eylədi ,gah ov oldum .Gah cahil oldum ,gah alim . Xülasə ,
dünyada bir sifət qalmadı ki ,məni etdirdi “

(Qayqusuz Abdal , Budalanamə)

Əgər mötədil sufilər Tanrıya çatmaq üçün şəriət, təriqət və mərifəti əsas götürürlərsə, ifrat sufilər Məhəbbəti və xüsusilə məhəbbətin ən ali mərtəbəsi olan Eşqi Tanrıya qovuşmağın ən ali məqamı hesab edirlər. Təsəvvüf fəlsəfəsində «Eşq» insan ruhunun Tanrıya qovuşub onda ərimə arzusudur:

«Nəsimi tərki-can qıldı yolunda

Dəmadəm Eşq ilə işi səfadır».

(Nəsimi)

Təcəllinin də səbəbi Eşqdir. Eşq Tanrının zatına aid bir keyfiyyətdir. Eşq Tanrının sirridir. Eşq Tanrının İnsana lütfü, ehsanı, təcəllinin simvoludur. Deməli, mütəsəvviflərə görə Eşq zühurun ilk sifətidir. Bu səbəblə Eşq insanı doğrudan-doğruya «Əslə» yəni Allaha doğru aparır. Çünki hər şeyi hərəkətə gətirən, hər şeyə ruh və can verən, hər şeyi gözəl, lətif , göy ,yaşıl , tər-tazə edən Eşqdir.Mütəsəvviflərin nəzərində göy və ya yaşıl olan hər bir şey Tanrı qüdrətindən bir nişanədir. Ona görə də külli məxluqata , bütün yaranmışlara sahib olan, xüsusilə bəşər övladını öz iradəsi altında saxlayan, insanı insan edən, onu hirsdən, kibrdən, fərdiyyətdən qurtaran, qocanı cavana, cavanı qocaya, müsəlmanı tərsaya , tərsanı müsəlmana bənd edən ,din və məzhəbi , mal və canı, qeyrət və səyi, şərəf və namusu , şöhrət və adı öz əlində əsir edən, lazım gəldikdə hamısını yox edən yenə də Eşqdir. Eşq qüdrət sahibi olan Tanrının elmi, Kainatın yaranma səbəbidir.

«Məhəbbət » dediyin Kainatdadır,

Kainat özü də məhəbbətdədir».

(Nizami Gəncəvi)

Təsəvvüfdə Eşq elə bir şərəfli hal hesab edilir ki, insan Allahı onun sayəsində müşahidə edir. İfrat sufilərə görə Eşq aşiqi (insanı) məşuqa-

-Tanrıya qovuşduran əsas qüvvədir. Aşiq Məşuqa yalnız Eşq ilə çata bilər. Eşq yolu ilə Tanrı vüsalına qovuşan insan yoxluqdan, şərdən, çirkinliklərdən qurtulur, varlığa ,xeyir və gözəlliyə qovuşmuş olur. Sufilərə görə : «Kainatda olan bütün şeylər bu aləmdə «Tanrı elmi» şəklində sabit olmuşdur. Bu sabitlik də Kainatı yaratmışdır. Bu halda Kainatın yaranmasına səbəb olan şey «hibbü-zati» də deyilən Eşqdir».

İfrat sufilərə görə , Eşq «Qeyb aləmi»nin sahibi olan Tanrıdan gəldiyindən o, «Qeyb aləmi»nin ən ali duyğusudur. Bütün fani dünya Eşq qarşısında heç nədir. Eşqin nə əvvəli, nə də sonu var. Bu baxımdan bəzi ifrat sufilər hətta Eşq ilə Allahı eyniləşdirirlər. Onlara görə, Eşq tövbə tanımır. Eşq bir anda bütün tövbələri yox edir. Eşq çoxğun dəniz kimidir. Onun dalğalarını dayandırmaq mümkün deyil. Cahanda nə varsa , Eşq onun canıdır. Sufilərə görə , böyüklüyünə, gücünə və qüdrətinə görə heç nəyi Eşq ilə müqayisə etmək olmaz. Kainat belə Eşqə baş əyir. Çünki :

«Kimdə bir zərrə Eşq varsa,

Bil ki, Tanrı da ondadır»

(Yunus Əmrə)

İfrat sufilərə görə , Eşq məkansızdır. O zamana belə sığmır. Ağıl belə Eşqi dərk edə bilmir. Məntiq belə Eşqin qarşısında acizdir, çünki Eşq gücünü Məşuqdan-Tanrıdan alır. Bəzi sufilər hətta «Allahdan başqa ilahi yoxdur» ayəsini «Allahdan başqa sevimli «gözəl» yoxdur “ kimi təfsir edirlər .Çünkü onlara görə , ən sevimli “ Gözəl “ Allahdır. Ona görə də ifrat sufilər insanlara təlqin edirlər ki : «Gedin canınızı Eşq suyu ilə yuyun ki, ruhunuz yer üzündə həsrət içində qalmasın. Əbədiyyətə-Tanrıya qovuşmaq istəyirsənsə, Tanrıya aşiq ol!».

Sufilərə görə , Eşq «Eşqi-məcəzi» və «Eşqi-həqiqi» olmaqla ikiye ayrılır. Eşqi-məcəzi, yəni keçici eşq, varlıqlardan hər hansı biri ilə bağlıdır. Onlar «Məcəzi eşqi» «Həqiqətin körpüsü» adlandırırlar. Çünki insan kimi və nəyi sevirse sevsin, yenə də Tanrını, Onun təzahür etdiyi şeyi sevir. Hər gözəlin gözəlliyi Allahın gözəl sifətindən, camalından bir parçadır. Məcnunun Eşq qibləsi ilk baxışda Leylidirsə, həqiqətdə Leyli Mütləq Gözəlin – Tanrının güzgüsündən başqa bir şey deyildir. Keçici eşq həqiqi Eşqə bir hazırlıqdır. Çünki insan öz eşqinin dərinliyi ölçüsündə heyvani nəfsindən, şəhvət hissindən, tamahından, mənfəət qayğısından qurtulur, azad olur. Bu qurtuluş insan ruhunu azadlığa, sərbəstliyə aparır. Bu şəxsi azadlıq isə insanı həqiqi Eşqə çatdıran bir qanad vəzifəsi daşıyır.

Mütəsəvviflərə görə , Tanrı o insanları sevir ki, onlar həm də bir-birini sevirlər. Əgər biz insanlar bir-birimizi seviriksə, deməli , Tanrı bizdə yaşayır və Tanrının məhəbbəti bizdə cəmləşir. Kim desə ki, mən Tanrını sevirəm, ancaq öz həmcinsinə nifrət edir, o insan yalançıdır. Çünki gördüyü həmcinsini sevməyən görmədiyi Tanrını sevmə bilməz.

Eşqi-həqiqi, yəni əbədi Eşq insanı arzuladığı səadətə qovuşdurur. İlahi Eşqə çatan insan üçün hər şey adiləşir və O , insanın bütün düşüncəsini, hiss və

duygularını, hətta ağlını belə Özünə qul edir. İlahi Eşq insanın nəfsini belə yox edərək Tanrıya qovuşmaq səfərində onun yükünü yüngülləşdirir, onu bütün ehtiyaclardan azad edir. Mütəsəvviflərə görə, sufinin mistik həyatı öz başlanğıcı olan Allaha qayıdış cəhdidir. Bu cəhd ibadət və zikrdən, dua və pəhrizdən daha çox İlahi Eşqin təcəllası və ruhun səxavəti ilə baş tuta bilər. Allahı sevmək, ondan mükafat almaq naminə olmamalıdır. Onlara görə, Tanrını həqiqətən sevənin qəlbində dünyaya ikrah və hətta şeytana nifrət yeri belə olmamalıdır. İnsan yalnız bu cəhdlə yenidən özünün «Allahla olduğunu» anlayır və məhz bununla əbədilik qazanır. İnsanla Allah arasındakı məhəbbət, vəhdət yaradır. Sufilər Tanrı ilə vəhdəti yalnız anlamağı deyil, həm də bu vəhdətə varmağı, Tanrıya qovuşmağı, Onda yox olmağı təlqin etmiş və bununla Qurani-Kərimin «Biz Allahın bəndələriyik və biz Ona dönəcəyik-deyirlər, onları Rəbbi tərəfindən bağışlanmaq və rəhmət gözləyir. Onlar doğru yolda olanlardır» (Bəqərə, 156, 157) ayələrinə əsaslanmışlar.

Onlara görə, Tanrının lütfi, xeyirxahlığı ilə şərəfləndirdiyi, yüksək məqama çatdırdığı belə insanlarda kəskin arzu və istək halı olan «cəzbə» meydana gəlir və vəcdə gələn belə insanlar bütün maneələri, məqamları aş-aşa «fəna-fil eşq»ə, yəni mənəvi təkamülün ən yüksək mərtəbəsinə qalxaraq Tanrıya qovuşurlar.

Mütəsəvviflərə görə, Eşq yalnız sırf insanlar üçün deyil. Canlı və cansız bütün mövcud varlıqlar da hər an İlahi Eşq ilə çalxalanırlar. Lakin bu yüksək Eşqə çatanlar Allahın «Aşiq» sifəti ilə şərəfləndirdiyi və Öz vüsəlinə layiq gördüyü yeganə varlıq yalnız insandır. Belə bir məhəbbətin zövqünə yiyələnən insan təkcə bu dünyanın zövqlərindən deyil, o biri dünyanın Cənnət və Cəhənnəm qayğılarından da azad olur. Çünki Tanrını özü düşünərək sevən insan özünü həqiqətə çatmış, Allaha qovuşmuş sayır.

« Cənnət, Cənnət dedikləri,

Bir qaç evlə, bir qaç huri .

İstəyəne ver onları,

Mənə Səni, gərək Səni»

(Yunus Əmrə)

İslam dünyasında ixtilaf yaradan «Vəhdəti-vücut» və ən başlıcası «Ənəlhəqq» bu düşüncədən nəşət etmişdir.

Təsəvvüf fəlsəfəsinə görə, saysız-hesabsız formalara malik Tanrının ən əzəmətli formalı kölgəsi Kainat, ən müdrik forması İnsandır. Tanrının yaratdığı Kainat maddi,

Tanrı Özü isə bütünlüklə ruhdan ibarətdir. İnsan isə həm maddi, həm də ruhi varlıqdır.

Maddi varlıq kimi İnsan Allah tərəfindən yaradılmış müəyyən ölçüyə, müəyyən kütləyə malikdir. İnsanda bu müəyyən ölçüyə və çəkiyə malik maddi varlıq «bədən» adlanır. Bədən müxtəlif kimyəvi maddələrdən ibarətdir. Təbiətdə hər an müxtəlif kimyəvi maddələrdən küllü miqdarda canlı varlıqlar əmələ gəlir, inkişaf edir və məhv olur. Deməli, doğulan və əmələ gələn hər bir şey sonda öləcək və ya başqa bir şeyə çevriləcək. Bədən və Ruhdan ibarət İnsanın bədəni ölümlü, Ruhu isə ölümsüzdür. Bədəndən fərqli olaraq Ruh heç vaxt doğulmur və ölmür. Bədəndən fərqli olaraq Ruh dərk olunmaz, gözə görünməz, başqa bir şeyə çevrilməz. İnsanda insani olan yalnız Ruhdur. Bu anlamda insan elə «Ruh» deməkdir. Ruh yoxdursa, deməli, İnsan da yoxdur. Deməli, bədən bütün canlılarda mövcud olduğu halda, Ruh yalnız İnsanda mövcuddur.

Bəzi mütəsəvviflər hətta Ruhu və qarşılıqlı olaraq İnsanı «Danışan Ruh» adlandırmışlar. Onlara görə, Danışan Ruh «Ruhülqüds» və ya «İsmi-Əzəm», İnsan bədəni isə «Ruhun üfürüldüyü yerdir». «Ənəlhəqq» düşüncəsi də buradan doğmuşdur:

«Biz Ruhülqüds və İsmi-Əzəmik,

O Ruh ki, Adəmə üfürüldü».

Ruh bədənə görə deyil, bədən Ruha görə yaşayır. Deməli, Ruh bədənin mahiyyətidir. Ruh, maddi bədəni tərk edən kimi bədən ölür, sonra isə çürüməyə, başqa-başqa şeylərə çevrilməyə başlayır. Ruhun bədəndən ayrılması onun azadlığa qovuşması, «Mən» olması deməkdir. Ruh, bədəndən ayrılıb yalnız «Mən» olanda gerçəkləşir.

Ruh, İnsan qayəsinin əzası, onun düşünən beyni, görən gözü, danışan dili, sevən, döyünən ürəyidir. Bilən Ruhdur, ağıl vasitə, görən Ruhdur, göz vasitə, danışan Ruhdur, dil vasitə, sevən Ruhdur, qəlb, ürək vasitə. Aqlın anlamadığını Ruh anlayır, gözün görmədiyini Ruh görür, qulağın eşitmədiyini Ruh eşidir. Ruhun anladığını dillə ifadə etmək mümkün deyil. Tanrı yalnız Ruhla dərk edilə bilər. Ölüm, İnsanı Ruha və maddəyə ayırır. İnsanın maddi hissəsi ayrı-ayrı maddəyə çevrilir, Ruhu isə ilkin başlanğıcı olan Tanrıya qovuşub əbədiləşir. Bədən nə qədər yaşayırsa, Ruh bədənlə əlaqədə olur, bədən öldükdə Ruhun bədənlə əlaqəsi kəsilir. Ruhun vətəni Tanrıdır.

Mütəsəvviflərə görə, İnsan Ruhu bu aləmə gəlməmişdən öncə «Qeyb Aləmi və ya Mələklər Aləmi» də deyilən «Ruhlar Aləmi»ndə, ondan öncə də «Ama Aləmi» də deyilən «Lahut Aləmi»ndə idi. Lahut Aləmində Tanrının sifətləri ilə İnsan Ruhu arasında bir əlaqə mövcud idi». «Şəhadət Aləmi»də deyilən bu Aləmə bütün Kainat daxildir. Ruh Aləmi ilə «Mülk Aləmi» də deyilən Kainat arasında «Misal» və «»Xəyal» Aləmləri yerləşir. Misal və Xəyal Aləmində Ruh əhli bütün Ruhları görürlər. Kainat, Ərş və yeddi Göydən ibarətdir. Allah İnsana inayət edib «Ülvü Aləm» adlanan Kainatda onun Ruhuna bədən bəxş edib vücudunu Ruh və Cisimlə tərtib edib İki Aləmdən – Ruh və Mülk Aləmlərindən ən mükəmməl bir Varlıq yaratmışdır. Bu Mülk Aləmində «kamal» əxz edən Ruhlar yenidən Ruhlar Aləminə qayıdır. Ruh azad və bədəndən asılı olmadığından O, İnsanın arzu və istəklərindən asılı deyil. Çünki Ruh İnsanın həyatından daha çox Öz maraqlarının təmin olunması ilə məşğul olmağı xoşlayır.

Təsəvvüf fəlsəfəsində Allah hər şeydə bir və ya bir neçə sifəti ilə göründüyü halda, bütün sifətləri ilə təcəlli etdiyi tək varlıq İnsandır. Bu səbəbdən İnsan həm varlıq, həm yoxluq, həm xeyir, həm şər ünsürləri özündə toplayan yeganə varlıqdır. Tanrının bütün sifətləri Kainatda dağınıq, ancaq İnsanda toplu haldadır. Güzgüyə baxan İnsan öz göz bəbəyində özünü necə görürsə, Allah da bütün vəsflərini toplu şəkildə İnsanda görür.

«Ol şahidi-qeybi mənəm kim, Kainatın eyniyəm,

Ol nitqi-Rəbbani mənəm kim, dildə məzkur olmuşam.

Çün on səkkiz min Aləmə oldu vücudum ayinə,

Ol surəti-Rəhman mənəm kim, xalqa məstur olmuşam.

Ol gizli gəncin sirriyəm kim, zahir oldu gövhərim,

Ol gövhərəm kim, gün kimi aləmdə məşhur olmuşam».

(Nəsimi)

Və ya :

«Nitqi-Allah mənəm kim, zat iləyəm,

Vəhdətü laşərik sifət iləyəm.

Vahidi-cümlə seyri-əyyadə ,

Kün-fəkan seyri – Kainat iləyəm .

Ölməzəm mən, öləsi xud degüləm,
Əzəlidən bəri nəcat iləyəm.
Faili-Mütləqəm, həqqəm, Həqq ilən,
Kimsə bilməz nə beyyinat iləyəm.
Ruhi-Mihzəm (Allahın ruhuyam) kim,
düşmüşəm bu yerə,
Möcüzəm, bunda Möcüzat iləyəm.
...Gövhəri-laməkan mənəm, mənəm uş,
Qədrə erdim bu gün Bərat (Allah) iləyəm.
Nəsimiyəm bu gün bilənlərə mən,
Bilməyənlərə müşkülət iləyəm».

(Nəsimi)

Təsəvvüf fəlsəfəsində İnsan biri fani (ölümlü), digəri əbədi (ölümsüz) olan iki ünsürdən ibarətdir. Fani olan bədən ünsürüdür ki, Kainatda od, su, hava, torpaqdan iabərt dörd ünsürdən yaranan bütün digər əşyalardan fərqsizdir. Bu bədənə «Ruh» deyilən İlahi Varlığı barındırır saxlamaqdan başqa bir vəzifəsi yoxdur. Maddi olan bütün şeylər kimi o da çürüyüb məhv olur. Əbədi ünsür isə İnsana əsil dəyərini qazandıran İlahi ünsürdür. Ruh və ya Can adı verilən bu ünsür Tanrının bütün sifətlərinə, bədən isə Kainatın sifətlərinə uyğundur. İnsanda var olan bu əbədi varlıq, yəni Ruh bir gün Tanrıya qovuşmaq üçün bədənə içində çırpınıb durmaqdadır. İnsan Ruhun bu çırpıntılarını duyub fani ünsür olan bədənə qurtulduqda azadlığına qovuşaraq əvvəldən tanıdığı İlahi Vətəninə-Tanrıya təkrar dönərək əbədiləşəcəkdir.

İnsanın digər varlıqlardan başqa bir üstünlüyü də Tanrının ona bəxş etdiyi ağıl, eşq, qavrama və nitq xüsusiyyətləridir. Mistik sufi olan insanlar yalnız Tanrının onlara bəxş etdiyi bu «vergileri» sayəsində özündə İlahi gücün gizli varlığını dərk edir:

« Çünki bildin Arifin könlündə Beytullah (Allahın evi) var,

Neçün izzət etmədin ol Beytə kim Allah var.

Hər nə var, Adəmdə var, Adəmdən istə haqqı sən,

Olma iblisi-şəqi (xəbis, asi şeytan), Adəmdə sirullah var.

Gəl «Ənəlhəqq» dəftərindən al səbəq (dərs, ibrət) ey zati-həqq,

Dəmbədəm batil təsəvvür etmə, Həqqüllah var.

Zahidin dilində gər var isə zikri «la İlah»

Aşiqi-sadiqlərin qəlbində «İllallah» var.

Gənci-məxfidir həqiqət, sən Nəsimi söyləmə,

Əbsəm ol (sus!), faş eyləmə yolda neçə gümrah var»

(Nəsimi).

Və ya :

«Bu Adəm dedikləri

Əl-ayaqla, baş deyil.

Adəm mənaya derlər,

Surət ilə qaş deyil.

Gərçi ətlə dəridir,

Cümlənin sərvəridir.

Haqqın qüdrət sirridir,

Qeyrə baxmaq xoş deyil.

Adəm mənayi-mütləq ,

Adəmdədir sirri-həqq.

Adəmdən qafil olma,

Nəfsi də sərgəş deyil.

Adəmdədir külli-hal ,

Elmi –hikmət , qoftü-qaal

Adəm qatılda aləm

Daneyi –xaşxaş deyil .

Kəndü özünü bilən
Məqsədi bilən kişi
Haqqı bilən doğrudur ,
Yalançı qallaş deyil .

(Qayqusuz Abdal)

Göründüyü kimi Allah bütün sifətləri ilə İnsanda təcəlli etmişdir. Ona görə də İlahi ünsür olan İnsan Ruhu əsil qaynağı olan Tanrıya qovuşmağa çalışır. İnsanda bir sirr yeri vardır ki, o yer İlahi Nurun təzahür etdiyi yerdir. Bu yeri sufilər «könl» adlandırırlar. Bir müqəddəs hədisdə buyrulur ki, Allah : «Yerə, Göyə sığmam, amma mömin qulumun könlünə sığaram» buyurur.

Sufilərə görə, Allahın İnsan könlünə təcəllisi bir «hülul» (sızma, girmə, daxil olma) deyil, bir «zühur» (görünmə, zahir olma)dur. Çünki «hülul»un ola bilməsi üçün Tanrının zatından başqa bir zatın da olması lazımdır. Bu isə ikilikdir və «Tək Varlıq» düşüncəsini kökündən inkar edir. Həmçinin Allahın İnsana «hülul» etməsinə inanmaq İslam təsəvvüf fəlsəfəsində küfr və günah sayılır. Çünki Tanrının varlığı ilə mövcud olan İnsanın Allahla birləşməsi qeyri-mümkündür. Yoxluqla Varlığın iç-içə olması təsəvvür belə edilə bilməz.

Güzgüdə görünən surətin güzgü ilə birləşməsi , yaxud güzgüyə girmiş olması ağla belə gələ bilməz . Tanrının zəti pak və qüsursuzdur . Tanrıya qovuşan bütünlüklə İnsan deyil , İnsanın öz varlığının əsli olan Ruhudur .

Təsəvvüf fəlsəfəsində İnsanlar üç qismə ayrılırlar:

1) Avamlar ,2) Salıqlar,3) Əhhəs əl-həvvaslar.

Avamlar şəriətin zahirini, xarici üzünü bilir və özlərindəki Ruh çövhərini hiss etmir və ona görə də mənəvi yolçuluğa çıxmırlar.

Salıqlar və ya Həvvaslar həqiqət yolçularıdır. Onlar Tanrının «Mütləq Varlıq» olaraq qəbul edir və bütün mövcud olanları Allahın zuhuru hesab edirlər. Salıqlərə görə , ilk öncə heyvani nəfsə hakim olmaq, hətta getdikcə onu yox etmək lazımdır. Çünki pis nəfs insanları Tanrıya qovuşmaqdan çəkindirən şər , çirkinlik , tamahkarlıq və acgözlükdür . Onu ancaq məhv etdikdən sonra xeyrə , gözəlliyə , yetkinliyə çatmaq olar . Könlü Kəbə kimi təmizləyib Tanrıya layiq gözəl bir qonaq evi halına salmaq lazımdır . Tanrıya qovuşmağa əngəl olan hər şeyi özündən uzaqlaşdırmadıqca

könül evinə Nur yaxınlaşmaz. İnsan könlündə Tanrıdan savayı hər şeydən ayrılmalıdır . Bütün bunları yerinə yetirmək nəfsi yox etmək deməkdir . Nəfsi öldürəcək yeganə vasitə Eşqdır. Eşqdən başqa bütün şeyləri könlündən atan İnsan «fənafillah» məqamına yüksəlir. Bu məqama çatan İnsanın qəlbində Tanrıdan başqa heç nə olmur. Lakin bu məqama çatan İnsan o mərtəbədə qalarsa ,yalnız özünü qurtarmış olur , başqalarını bu zövqə çatdırma bilməz , Onlar Kamil İnsan olmaq üçün yenə də insanlar arasına qatılıb onlara doğru yol göstərməlidirlər . Fənafillaha qovuşan Kamil İnsan artıq “ tərki- dünya , tərki-üqba (Axirət Dünyası) və tərki-tərk “ mərtəbələrini aşmış insandır .Belə insanlar “ Əhhəs əl-Həvvas “adlanırlar .

Beləliklə, təsəvvüf insanları arasında yalnız belə bir bölgünü tanıyır. Din, dil, irq ayrılığına fikir vermir. Çünki sufilərə görə , hər bir İnsan Allahın təzahürü ola bilər. İnsan yalnız könlü və Ruhunu və ən başlıcası Allahı dərk etməsi, irfanı ilə seçilir. Daha doğrusu, onlara görə , “ Ululuq “ nə mövqe ilə, nə də mal-dövlət ilədir. Ululuq Kamal ilədir. Təsəvvüf fəlsəfəsinin belə insani anlayışı o dövrün bir çox ziyalılarına, böyük şəxsiyyətlərinə, hətta hökmdarlarına təsir etmişdir. Heç təsadüfi deyildir ki, klassik şairlərimizdən Qrazi Bürhanəddin, Şah İsmayıl Xətayi və başqaları şah, hökmdar olmaqla bərabər, həm də böyük mütəsəvviflərdir.

Təsəvvüf fəlsəfəsində «Fənafillah» Allahda fani olmaq, Allahla birləşib qaynaşmaq, onunla bütünləşib ölümsüzləşmək və sonsuzlaşmaq deməkdir. Vəhdəti-Vücudla bağlı olan bu qavram ifrat təsəvvüfün əsasını təşkil edir.

Təsəvvüf fəlsəfəsində “Elm əl-yəqin” zahir əhlinin, “Eyn əl-yəqin” həvvas əhlinin elmi, “Haqq əl-yəqin” isə əhəss-əl-həvvas əhlinə məxsus olan elmdir. Qəlb gözü ilə Haqqı hiss edən Salik “Elm əl-yəqin” və “Eyn əl-yəqin”dən keçərək “Haqq əl-yəqin”ə ulaşır. Bu mərhələyə yüksələn insanlar “Əhəs əl-həvvas” adlanırlar. Onlar artıq şəriəti zəruri saymırlar. Onlar “Allah bir sinədə iki ürək yaratmadı” (Əhzab, 4) ayəsini insanın Allahdan başqa hər şeyin sevgisini qəlbindən çıxarmaq kimi şərh etmiş və göstərmişlər ki, “Müqəddəs kitablar, yəni Zəbur, Tovrat, İncil və Quran Dostdan, yəni Allahdan yadigardır. Dost bizimlədirsə, yadigara ehtiyac yoxdur”.

Təsəvvüf fəlsəfəsində zirvə olan və İslam dünyasında kəşfin ixtilafları yaradan “Vəhdəti-Vücud” və xüsusilə ondan nəşət edən “Ənəlhəqq” düşüncəsi Allahla Kainatın və Kainatdakı bütün varlıqların, o cümlədən də Kainatın bir zərrəsi olan İnsanın vəhdəti kimi anlaşılmış və anlaşılmışdır:

“Ey dolu Səndən cahan, Səndə cahan,

Həm cahanın eynisən, həm cismü can.

Qaşların hərfində oldu kün-fəkan (dünya, aləm),

Səndən oldu hər nə kim, oldu əyan”

(Nəsimi)

Təsəvvüf fəlsəfəsinin təməli olan “Vəhdəti-Vücud”un əsası Şeyx Əkbər adı ilə tanınan Mühüyəddin Ərəbi tərəfindən qoyulmuşdur. Şeyx Əkbərə görə: “Varlıq təkdir. Bu tək mütləq varlıq (Vücudu-Mütləq) Allahdan ibarətdir. Ondan başqa bir varlığın Mütləq varlıq olması mümkün deyildir. Təsəvvüfün bu dünyagörüşü onu başqa böyük dinlərdən ayırır. Əsas dinlər, o cümlədən də İslam dini, biri Yaradan (Allah) digəri isə yaradılan canlı və cansız varlıqlar olmaq üzrə iki varlıq qəbul etmişlər. Quranda “La ilahə İllallah” –Allahdan başqa ilahi yoxdur – ayəsinə qarşı ifrat sufilər “La mövcuda İllallah” –Allahdan başqa özgə bir varlıq yoxdur – düsturu ilə çıxış etmişlər:

Zahidin dilində gər var isə zikri La İlah

Aşiqi – sadıqlərin qəlbində İllallah var“.

(Nəsimi)

Mütəsəvviflərə görə, hər şey əksi ilə duyulur, qavranılır. Allahın əksi də zəruri olaraq “yoxluq”dur. Fəqət bu yoxluq əsla real olaraq mövcud deyildir. O, “Mütəq Varlıq”dan Tanrının yoxluq surətində ifadəsi olub sırf Varlığın ziddi kimi təsəvvür edilir. O, keçici bir zaman üçün düşünülmə xəyal və fəhmdir. Yoxluq Mütləq Varlıq olan Tanrının güzgüsüdür. Tanrı bir an görünməməyi istərsə, Kainatdan heç bir əsər-ələmət qalmaz. Tanrı “yoxluq” deyilən Kainatda saysız-hesabsız rəng və şəkillərə bənzəyən bir varlıq kimidir. Güzgülərlə dolu bir salon düşünsək və bu salona bir insan girsə güzgülərdə minlərlə insan şəkli görünər. İnsan çıxıb getsə bütün güzgülər boş qalar:

“Ayinə sevər candan Rüxsareyi-Cananını,

Bir gəyətə etmiş kim, ayrılsa çıxar canı”.

(Füzuli)

Ümumiyyətlə, Tanrının “Vəhdəti-Vücud”, tək Varlıq olduğunu sübut etmək üçün mütəsəvviflər minlərlə təşbih (bənzətmə) işlətmişlər.

Şərq təsəvvüf fəlsəfəsinə İslam dininin yaranmasından dörd əsr sonra daxil olan Vəhdəti-Vücud düşüncəsi İslam aləmində ən böyük və ən dəhşətli mübarizə mövzusu

olmuşdur. Əslində bu düşüncə tərzı də böyük mütəfəkkırlər tərəfindən əsasən Qurani-Kərimdən və Həzrəti Peyğəmbərin (s) hədislərindən əxz edilmişdir.

Lakin bəzi tədqiqatçılar bu fikri qəbul etməyərək göstərirlər ki, təsəvvüfün nə Quran və nə də Peyğəmbərin sünneti (qayda-qanunları) ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Onlara görə Həzrəti Peyğəmbərin (s) həyatında ən kiçik bir təsəvvüfi təmayül belə yoxdur. Peyğəmbər (s) bütün həyatını Allah Kəlamı olan Quranın müəyyənləşdirdiyi qaydada icra etmiş və ilk müsəlmanlara icra etdirmişdir. Peyğəmbərin (s) həyatında Sufilərə xas olan və bir-birindən fərqli iki – dini və dünyəvi həyat tərzı əsla yoxdur. Peyğəmbərin (s) bütün həyatı sırf İlahi xarakter daşıyır. Onun həyatı sufilər kimi ruhani deyildir. Hətta Onun Vəhylər etməmişdən qabaq bir tərəfə çəkilib tək qaldığı belə əsla təsəvvüf bir çilə deyil, Tanrının uca iradəsinə bağlı bir tərbiyədir (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Ferit Aydın, Tarikatta rabita ve Nakşibendilik, İstanbul 2000, səh.207)

Vəhdəti-Vücud düşüncəsi haqqında elm aləmində iki cərəyan vardır. Bunlardan biri, bu düşüncənin Hindistan, Misir, Yunanıstandan, yəni qədim dinlərdən və filosoflardan süzülüb gələn Varlığın mahiyyəti və ya başlanğıcı ətrafındakı nəzəriyyələrdən, digəri isə İslamdakı təsəvvüf əhlinin Qurani-Kərimə istinadən əldə etdikləri fikirlərdən ibarətdir. Birincilər hətta sufizmdəki “mütləq fəna”-nı Buddizmdəki “nirvana” təlimi ilə bağlayırlar. Əslində “nirvana” ilə “mütləq fəna” anlayışları arasında heç bir əlaqə yoxdur. “Nirvana”dan fərqli olaraq “fəna” mistik kamillik prosesində son hədd deyildir. “Fəna”nın məntiqi nəticəsi “əl-bəqa” deyilən əbədiyyətdir. Ümumiyyətlə, sufizm dünyagörüşü Buddizm dünyagörüşündən əsaslı şəkildə fərqlənir. Sufizmdə mərkəzi ideya Allahın birliyi və insanın Allah ilə şəxsi ünsiyyətidir. Buddizm isə vahid Allah, xüsusilə vahid yaradıcı Allah ideyasını tanımır, dünyanın Allah tərəfindən yaradılması və ya Kainatda nə varsa Allahdan yaranmışdır ideyası həmişə Buddizmə yad olmuşdur.

Vəhdəti-Vücud düşüncəsi bir çox mütəsəvviflər tərəfindən “Varlığın Birliyi” kimi ifadə edilmişdir. Onlara görə bütün varlıqlar əsas etibarilə birdir. Ancaq bu birliyin bir daxili, bir də xarici üzü vardır. Bu vahidliyin daxili üzü bir Nurdur və bu Nur bütün Kainatın, bütün əşya və hadisələrin Nurudur:

”Ey Nəsimi, sən deyilsən, cümlə Oldur, cümlə Ol!

Ol kim aydır! Bu Zəmini – Asimanın Nuruyam”.

(Nəsimi)

Buradakı “Ol” kəliməsi “Allah” deməkdir. Onlara görə, Kainatda nə varsa hamısı bu Nurdan (Allahdan) fışqırıb ortaya çıxmışdır.

Mütəsəvviflər Qurani-Kərimin “Əl-Hədid” surəsinin birinci, ikinci və üçüncü ayələri olan “Göydə və Yerdə nə varsa, hamısı Allahı təqdis edib, şəninə təriflər dməkdədir. O, yenilməz qüvvət və hikmət sahibidir! Göylərin və Yerin hökmü Onun əlindədir. Dirildən də, öldürən də Odur. O, hər şeyə qadirdir! Əvvəl də , axır da, zahir də, batin də Odur. O, hər şeyi biləndir” (əl-Hədid, 1-3) ayələrini şərh edərək bu qənaətə gəlmişlər ki, Vücut birdir və Aləmdə Allahın vücudundan başqa vücut yoxdur. Bu dünyagörüş tam anlamı ilə Qərbdəki “Panteist” dünyagörüşüdür. Panteizmin ən qısa xülasəsi belədir: “Allah ilə Təbiət iki müştəqil varlıq olmayıb iki şəkildə anladılan Tək Varlıqdan ibarətdir” (Ömer Ferit Kam, Vahdeti-Vücut, Ankara 1994, səh.18). Panteizm tək olan Yaradıcı Gücü, yəni Tanrını Kainatın əbədi Ruhu olaraq qəbul edən düşüncə və inam fəlsəfəsidir. Bu dünyagörüşün Təsəvvüf fəlsəfəsindəki adı “Vəhdəti-Vücut”dur.

Vəhdəti-Vücutun da qısa xülasəsi belədir: “Mövcud olan bir mümkün vücutu öz vücutu deyil, başqa bir vücutun O mümkündə ortaya çıxan vücutudur” (Ömer Ferit Kam, göstərilən əsəri, səh.86).

Göründüyü kimi Panteizmlə Vəhdəti-Vücut arasında mahiyyət etibarilə heç bir fərq yoxdur.

İslamda “Tövhid” yəni Allahın tək yaradıcı varlıq olması “La ilahə illallah”- Allahdan başqa ilahi yoxdur-hökmü ilə ifadə olunursa, ifrat sufilər olan Panteistlər bu “Tövhid”i ümumi camaatın qəbul etdiyi “Tövhid” hesab edərək bu Quran ayəsini “La huva illa huva” – Ondan başqa o yoxdur, digər bir qrup Panteistlər “La əntə illa əntə” – Səndən başqa sən yoxdur, başqa bir qrup Panteistlər isə “La ənə illa ənə” – Məndən başqa mən yoxdur – variantlarını daha münasib saymışlar. Çünki onlara görə “Mən”-deyə bilən bir Varlıq varsa, O da Allahdır.

Beləliklə, Vəhdəti-Vücut fəlsəfəsində ikilik yoxdur, bir “Mən” var ki, O da yalnız Tanrıdır. Tanrı Nur, Ruh, Kainat isə Onun tənisi, bədəni, kölgəsidir. Müqəddəs ayədə də buyrulur ki: “Allah nur üstündə Nurdur. O, dilədiyini öz Nuruna qovuşdurur” (Nur, 35)

İfrat sufilərə görə, İnsan Tanrıya qovuşandan sonra yox olur. Bu qovuşmanın, ikiliyin aradan qaldırılmasının tək bir yolu var ki, o da İnsanın “özünü Tanrının hüsurunda yandırıp yox etmək, zaman və məkandan ayrılıb əbədiyyətə qovuşmaqdır” (Mövlana Cəlaləddin Rumi).

Panteist sufilər “Mən” dedikdə özlərini deyil, Allahı nəzərdə tutmuş, Tanrı dilindən danışmış, müqəddəs ayələri insanların anlama biləcəyi bir dillə şərh etməyə,

mədh etdikləri bütün xüsusiyyətlərin özlərinə deyil, məhz Allaha məxsus olduğunu söyləməyə çalışmışlar. Onların istinad etdiyi əsas mənbə Allah ayələri olsa da, onlar İslam dinini quru məntiq və göstərişlər kimi deyil, “Eşq, Məhəbbət və Sevinc” dini kimi qəbul etmiş, hər hansı bir fikir irəli sürərkən və ya hər hansı bir məsələni nəzmə çəkərkən onu Tanrı ayələri ilə uzlaşdırmağa, öz təsəvvüfi dünyagörüşlərinin doğruluğunu Quran ayələrini təfsir etməklə sübuta yetirməyə çalışmışlar:

“Həqq gördü və Həqq dedi Nəsimi, nə desin kim,

Hər şerimi mən ayəti-Quranə yetirdim”

və ya :

“Bildim, tanıdım elmdə Məbudu, yəqin ki,

Şöylə bilirim kim, onu Quran bilir ancaq”.

(Nəsimi)

Panteist sufilərə görə, iki Cahana sığmayan, laməkan olan da özləri deyil, Allahdır:

“Məndə sığar iki Cahan, Mən bu Cahana sığmazam,

Gövhəri-laməkan Mənəm, kövnü məkana sığmazam”.

(Nəsimi)

Qurani-Kərimdəki Allaha xas atributları şərh edərək “Fəna-Fillah” mərtəbəsinə yüksələn bu ifrat Panteist sufilər, Kamil insanlar heç ola bilməz ki, özlərini “On səkkiz min Aləmin vücudu, bütün Kainatı özlərinin bədəni, bu Cahanı özlərinin canı hesab etsin, Yeri, Göyü yaradan, Ərşi-Kürsü durduran, həm əvvəl, həm axır saysınlar. Onlar bütün bu xüsusiyyətlərin Allaha məxsusluğunu qeyd etmiş, “Mən” deyəndə yalnız Allahı nəzərdə tutmuşlar:

“Çün on səkkiz min Aləmin cudu vücudu xud Mənəm ,
Cümlə Cahan təndir Mana, mən bu Cahanın Canıyam!”
.
(Nəsimi)

Düzdür, onlar Allah, Kainat və İnsanı vəhdətdə düşünmüş, İnsana İlahi kəfiyyətləri şamil etmiş, insanlığı kamilliyə səsləmişlər:

“Mərhaba, İnsani-Kamil! Canımın cananəsi,

Aləmin cismi sədəfdir, sənmişən durdanəsi?!”

Lakin onlar heç bir zaman, heç bir yerdə “Mən Allaham!” deməmişlər. Onların “Ənəlhəqq” kəlməsi də Qurani-Kərimin bununla bağlı ayələrinin təsdiqidir. “Ənəlhəqq”-Mən Haqqam-söyləyən bu mütəfəkkir sufilər özlərini deyil, Allahı nəzərdə tutmuşlar.

Vəhdəti-Vücud düşüncəsinin ən məşhur öndərləri olan Bəyazid Bistami, Mənsur Həllac, Eynəlxüzar Miyanəci, Cüneyd Bağdadi, Əbubəkr Şibli, Zünun Misri, Fəzlullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi, İsmayıl Məşuqi, Şeyx Həmzə Bali, Şyx Bəşir Ağə,Şeyx Bünyamin Ayasi, Şeyx Hüsəməddin Ankaravi və s. kimi mütəsəvvüflər öz əsərlərində panteist düşüncələrini cəsarətlə açıqlamış, ona görə də ayrı-ayrı din xadimlərinin, qazi və fəqihlərin fitvası ilə qətlə yetirilmiş, həbsə atılmış, işgəncələrə və təqiblərə məruz qalmışlar.

Vəhdəti-Vücud fəlsəfəsinə görə, əvvəl nədirsə, axır da odur. Hər şey, o cümlədən də İnsan Tanrıdan başlayıb, yenə də Ona qayıdır, Ona qovuşur. Müqəddəs ayədə də buyrulduğu kimi: “Allah sizi ilkin yaratdığı kimi sonda yenə də Ona dönəcəksiniz” (əl-Əraf, 29).

Vəhdəti-Vücud fəlsəfəsinə görə, İnsanın Ruhu bədənəndən ayrılıb yalnız Allaha qovuşduqda mənə qazanır. Bu vəhdət isə yalnız İnsanın İlahi eşqi sayəsində mümkündür. Bu birliyə qovuşan İnsan Mərifət və ən başlıcası Həqiqət sirrini açmış olur. Bu sirri anlayan İnsan İlahiləşir, Haqqa, Tanrıya qovuşur və bununla da əbədiləşir. Tanrı ilə İnsanın vəhdəti (Vəhdəti-Vücud) maddi deyil, Ruhidir. Deməli, Vəhdəti-Vücud fəlsəfəsinə görə, Tanrı üçün həm bu fani dünyada, həm də Axirətdə ən dəyərli şey Onun Özündən İnsana bəxş etdiyi Ruhdur .

Təsəvvüf kimi geniş mündəricəli bir fəlsəfi irsin hazırlanmasında bütün müsəlman xalqlarının nümayəndələrinin payı var. Lakin müəyyən yaxınlıqları olsa da Türk təsəvvüf fəlsəfəsi və qarşılıqlı olaraq Türk təsəvvüf ədəbiyyatı ərəb və fars sufizmindən öz mübarizliyi ilə seçilir. Çünki Türk təsəvvüf fəlsəfəsi Buddizm, qədim yunan və Şərq fəlsəfəsi ilə yanaşı öz ideya qaynağını Göy Tanrı dini, ilkin Azərdüştlük, Şamançılıq, Manilik, Məzdəkilik (Xürrəmilik) kimi mübariz Türk təfəkkürlərindən almışdır.

Türk sufizmi ərəb və fars sufizmindən fərqli olaraq həm də geniş bir ərazini əhatə etmişdir. Çünki X əsrdən XX əsrə qədər min il müddətində bütün Şərq, XVIII əsrə qədər bütün Asiya, demək olar ki, Türklər tərəfindən idarə olunmuş, min illik bir mədəniyyətin təmsilçiləri məhz Türklər olmuşlar. Ona görə də orta əsr Şərq

fəlsəfəsinin əsasını təşkil edən istər peripatetik, istərsə də Təsəvvüf fəlsəfələrinin ən böyük nümayəndələri də məhz Türklər və ya Türk hakimiyyəti altında olan xalqlara mənsub şəxslər olmuşlar. Belə ki, təfsir sahəsində Zəməxşəri, hədis elmində Buxari, kəlamda Maturidi, peripatetik fəlsəfədə Fərabî, İbn Sina və Bəhmənyar, elmdən dinə, dindən fəlsəfəyə qədər uzanan müxtəlif bilgiləri öz fikir dünyasında olumlu bir birliyə qovuşduran Əbu Reyhan Biruni kimi Türk düşümləri ilə yanaşı Eynəlqüzat Miyanəci, Şihabəddin Əbuhəfs Sührəverdi, Şihabəddin Yəhya Sührəverdi kimi Türk sufizm fəlsəfəsinin öndərləri və Sərrac Tusi, Əbdürrəhman Sülləmi, Əbülqasim Qüşeyri, Abdulla Ənsari, Cibril Mərəndi, Əbdülvahid Vərsani, Qasım Bərdəi, Səfvai Bərdəi, İbrahim Urməvi, Abdulla Əbhəri, Əbülhüseyn Zəncani, Əbuzər Ərdəbili, Məhəmməd Bakuvi və s. kimi onlarla Türk mütəsəvvifi eyni obyektiv xətti izləmişlər. Lakin eyni obyektiv xətti izləmələrinə baxmayaraq Eynəlqüzat Miyanəci ayrı-ayrı düşüncələri özündə birləşdirən Sufizm dünyagörüşünü “teoloji materializm” səviyyəsinə qaldırmışdır. Azərbaycan Türk filosofu Şihabəddin Yəhya Sührəverdinin yaratdığı “İşraqilik” təlimi isə mühüm fəlsəfi məsələlərin qoyuluşu və həllində Şərq peripatetizmi və Sufizmindən xeyli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, Şərq peripatetizmi müəyyən mənada materializmə, panteizm teoloji materializmə aiddirsə, “İşraqilik” və Kəlam əsasən obyektiv idealizmlə bağlıdır.

İslam sxolastikası olan “Kəlam” elminin ən görkəmli nümayəndələri olan Əbu İshaq Şirazi, Əbu Hamid Qəzali, Fəxrəddin Razi, Maturidi və onların xələfləri Budeyl Bərzəndi, Osman Dərbəndi, Əbdüləziz Uşnuhi, Nasir Xoylu, Fərəc Xoylu, Qanim Urməvi, Musuli, Əbubəkr Məhəmməd Urməvi, Əbülfəz Məhəmməd Urməvi İbrahim Dərbəndi, Zəki Beyləqani, Tacəddin Urməvi, Şəmsəddin Xoylu, Şihabəddin Əhməd, Əminəddin Təbrizi və s. kimi mütəkəllimlərlə peripatetik filosofların işlətdikləri istilah və tədqiq etdikləri mövzular eyni olsa da mütəkəllimlər də panteist filosoflar kimi Kainata Allahın varlığını göstərən dəlil kimi baxırdılarsa, peripatetik filosoflar Kainata hərəkət və sükunət cəhətdən yanaşırdılar.

Türk təsəvvüf fəlsəfəsinə ərəb və fars sufizmindən fərqləndirən ən mühüm amillərdən biri də Türk mütəsəvviflərinin tolerantlığıdır. Bu da təbiidir. Çünki böyük imperatorluqlar quran, ərəb və farslardan fərqli olaraq qurduqları imperatorluqlarda yaşayan xalqların dilinə, dininə, adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşan Türk hökmdarları kimi Türk mütəsəvvifləri də “Çoxluqda birlik” ideyasını əsas götürərək həyatda mövcud bütün canlı və cansız varlıqların tək Varlıq olan Allahda birləşdiyini, Kainatın “Allahın kölgəsi” olduğunu, ağıl, bilik, ədalət, hikmət və məhəbbətin Allahın mənəvi qüdrətindən doğduğunu, ən mükəmməl yaradılış olan bütün insanların Allahın bir parçası olduğu fikrini irəli sürmüş, bütün insanlara bu baxımdan yanaşaraq onlara eyni

gözlə baxmışlar. Bəzi mütəsəvviflərə görə, hətta kafirlər, müşriqlər belə Allaha qulluq edirlər. Çünki onlara görə, kafirlər də Allahın bir parçasıdırlar. Həqiqətdə onların da ayrı bir Allahı olmadığından və onlar öz varlıqlarını inkar edə bilmədiklərindən sonda onlar da dolayısı ilə Allahı tanımış sayılırlar. Halbuki, Qurana görə, Allahı inkar edənlər və ya Ona şəriklər qoşanlar kafirdirlər, onları Axirətdə böyük əzablar gözləyir.

Bütün bunların nəticəsidir ki, Türk təsəvvüf fəlsəfəsinin təsiri Türk imperatorluqlarında yaşayan başqa-başqa dinlərə və inanclara mənsub olan xalqlara İslam dinindən daha güclü təsir göstərmiş, bir çox xristian, buddist, induist və hətta Veda dininə mənsub sufilər yetişmişdir. Hətta İslam dininin doqmatizminə tam uyğunlaşa bilməyən ayrı-ayrı xalqlar və ayrı-ayrı köçəri Türk boylarına Sufizm İslam dinindən daha təsirli olmuş, İslam birliyini təhlükələrdən xilas etmişdir. Türk sufizmi Hindistanda Brahmanizmə və “Kasta” sisteminə ağır zərbə vurmuş, Hind təfəkküründə böyük inqilab yaratmışdı. Çünki bu fəlsəfənin əsası ədalət və ən başlıcası məhəbbət üzərində qurulmuşdur. Məhəbbəti ədalətdən də üstün hesab edən məşhur Türk filosofu Kınalızadə Əli Əfəndi (1510-1572) göstərir ki: “Ədalət olmadan heç bir nizam qurula bilməz və davam etdiriləməz. Buna baxmaayaraq məhəbbət ədalətdən üstündür. Çünki bütün mövcudatın ayaqda durması və varlığı məhəbbətdir. Məhəbbət bütün varlıqlarda mövcuddur. Heç bir varlıq yoxdur ki, vəhdətin varlığından və məhəbbət meyindən xali olsun. Məhəbbətin təşkil etdiyi birlik təbii və ixtiyaridir. Halbuki ədalətdə, ən azından siyasi həyatda bəlli bir ölçüdə zorlama vardır. Ədalət “insaf”dır. “Nisf” sözündən yaranan “insaf” bir şeyin yarısını başqası üçün ayırmaq deməkdir. Halbuki məhəbbət üçün belə bir təqsimə (bölgüyə) gerek yoxdur. Məhəbbət həyatın hər mərhələsində gerçəkləşən birliyin və Allaha biətə başlanğıcıdır”.

Türk təsəvvüf fəlsəfəsinin mahiyyətini təkcə bu Türk filosofları deyil, yüzlərlə Türk şair mütəfəkkirlər də öz əsərlərində şərh etmiş, canlı Türk dilində sufi övliya və dərvişlər vasitəsilə xalq arasında yaymışlar. Bu cəhətdən Türk təsəvvüf ədəbiyyatının ilk yaradıcısı Əhməd Yəsəvinin, onun müridi Hakim Süleyman Atanın, Əhməd Fəqihin, Səyyad Həməzinin, Yunus Əmrənin, Sultan Vələdin, Aşıq Paşanın, Nəsiminin, Gülşəhrinin, Qayqusuz Abdalın, Said Əmrənin, Hacı Bəktəş Vəlinin, Əflaki Dədənin, Əlvən Çələbinin, Əşrəfoğlu Ruminin, Kamal Ümmnin, Əmir Sultanın, İbrahim Tennurinin, Ruşəninin, Niyazi Misrinin, Pir Sultan Abdalın, Seyid Nigarinin, Şeyx Qalibin, Ərzurumlu İbrahim Haqqı Dədənin, Əlişir Nəvayi, Məhəmməd Füzuli və s. kimi divan ədəbiyyatı nümayəndələrinin və Nizami Gəncəvi, Cəlaləddin Rumi, Marağalı Əhvədi, Arif Ərdəbili, Əssar Təbrizi, Saib Təbrizi və s. kimi farsca yazıb yaratmış onlarla Türk şairlərinin əsərləri daha xarakterikdir.

Türk təsəvvüf fəlsəfəsində olduğu kimi Türk təsəvvüf ədəbiyyatında da təsəvvüf şairləri təsəvvüf fəlsəfəsində işlənən söz və terminlərlə yanaşı təsəvvüf fəlsəfəsində işlənməyən bir sıra söz və terminlər işlətməşlər ki, bu söz və terminləri onlar həqiqi mənasında deyil, təsəvvüfi və məcazi mənada işlətməşlər. Təsəvvüf ədəbiyyatında işlənən “Dost, Məşuq, Canan”, “Xərəbat, meyxanə”, “Saqi, mütrib və ya tərse”, “Şərab və ya mey”, “Qədəh, piyalə və ya badə”, “Məclis”, “Sərxoş”, “Sərxoşluq və ya məstlik”, “Şam”, “Pərvanə”, “İşvə, naz”, “Zövq, nəşə” və s. bu kimi söz və terminlərin düzgün anlaşılmaması bir çox dolaşıqlıqlara gətirib çıxarmışdır. Halbuki bu söz və terminlərin hər biri birər simvollarıdır. Belə ki, təsəvvüf ədəbiyyatında işlənən “Dost, Məşuq, Canan” Allah, “Xərəbat və ya meyxanə”, şeyxin, pirin bulunduğu və Tanrı elminin sunulduğu yer, dərğah, xanəğah və ya təkyədir.

“Saqi, Mütrib və ya tərse”, “Allahın sevgisini arzulayanlara qaydasında bəxş edən Mürşidi-Kamil və ya Piri-Kamildir.

“Şərab və ya mey”, Tanrı elminin mənalarıdır.

“Qədəh, badə və ya piyalə”, Mürşidin, Pirin müridə sunduğu Tanrı elminin qəlibləridir.

“Məclis”, Allah üçün təşkil edilən ibadət və zikrlərdir.

“Sərxoş”, Mürşidin verdiyi İlahi mənə ilə özündən gedən mürid və ya dərvişdir.

“Sərxoşluq və ya məstlik”, İlahi eşq ilə özündən getməkdir.

“Şam”, İlahi nurun günəşidir.

“Pərvanə”, İlahi nurun günəşi olan “Şam”ın ətrafında fırlanıb özünü bu nur günəşində yandıran Aşıqdır.

“İşvə, naz”, Məşuqun Aşıqə - Allahın seçkin insana verdiyi qüvvə və gücdür.

“Zövq, nəşə”, Allaha yaxınlaşıb Ona qovuşmağın verdiyi zövq halıdır.

Türk təsəvvüf ədəbiyyatı mövzusu etibarilə xalqın dini inancını, duyğu və düşüncəsini əsas götürərək xalqın bütünü ilə iç-içə olmaqda, hər bir zürməyə xalqın dilində xitab etməklə milli birlik və bərabərliyi təmin etməkdə çox böyük rol oynamışdır. Türk təsəvvüf ədəbiyyatı vəzn, qafiyə, dil, üslub və anlatma baxımından İslamdan öncəki ədəbiyyatımızın, xüsusilə şifahi xalq ədəbiyyatımızın təsiri altında olmuş, Türklərin İslam dinini qəbul etdikdən sonra da İslamiyyətlə bağlı yeni ruhla da təsəvvüfi bir zənginlik qazanmışdır. Beləliklə, bir ucu şifahi xalq ədəbiyyatına, digər

ucu da “Divan ədəbiyyatı”na bağlanan Türk təsəvvüf ədəbiyyatı mənzum və mənsur əsərlərdən meydana gəlmişdi. Bu ədəbiyyatın təməl ideologiyası və fikir qaynağı Türk dünyagörüşü və İslam dini olmuşdur. Mütəsəvvif şair və ədiblər İslam təsəvvüfünü Türk inancı ilə birləşdirib milli ruhu əks etdirməyə çalışmış, “Xalq ədəbiyyatı” ilə “Divan ədəbiyyatı”nı bir-birinə yaxınlaşdıraraq hər iki ədəbiyyatın xitab etdiyi zümrələri birləşdirən bir “ədəbiyyat körpüsü” vəzifəsini yerinə yetirmişlər.

Türklər İslamı qəbul etmədən öncə müxtəlif mədəniyyət və Göy Tanrı dini, Azərdüştlük, Şamanizm, Buddizm, Manixeyizm (Maniçilik), Məzdəkilik, İudizm və Xristianlıq kimi çeşidli inanclara sahib olmuşlar. Qaraxanlı hökmdarı Satuk Buğra Xanın 920-ci ildə İslam dinini rəsmən qəbul etməsi ilə Türklərin din, dil, düşüncə və mədəniyyətlərində olduğu kimi ədəbiyyatlarında da önəmli dəyişikliklər meydana gəlmişdi.

Əhməd Yəsəvi, Hakim Süleyman Ata, Hacı Bektaş Vəli, Hacı Bayram Vəli, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Yunus Əmrə və İmadəddin Nəsimi kimi mütəsəvvif şairlərin müsəlman ərəb ordularının, hətta İslamı qəbul edən ilk Türk hökmdarlarının müharibə yolu ilə yapmağa çalışdıqları işləri təsəvvüf yolu ilə daha asan və qansız-qadasız həyata keçirməyə müvəffəq olmuşdular ki, bunun da əsas səbəbi Türk inanc və üslubu ilə İslam imanını birləşdirmələri olmuşdu. Bu sufi şairlərin sayəsində yüzlərlə təriqət şairləri yetişmiş, onlar fəth edilən hər yerdə öz təkkələrini quraraq xalq topluluğuna xitab edən gözəl bir dillə şeir və ilahilər söyləmiş, Allaha varma yolunda həyəcan duyanları sazlarla, musiqi ilə, hətta səmavi rəqslərlə millətin ruhunda Allaha sevgi yaratmağa nail olmuşlar. Onlar bununla həm də bir təsəvvüfi Türk xalq ədəbiyyatı vücuda gətirmişlər. Onlar Tanrı ilə Türkcə əlaqə saxlamış (Allah bütün dilləri biləndir), özlərinə qədərki İlahi kəlamları xalqlara Türkcə çatdırmışlar. Bu mütəsəvvif şairlər təsəvvüf fəlsəfəsinin “Vəhdəti-Vücud” prinsipinə dayanan müəzzəm bir təsəvvüf ədəbiyyatı yaratmışlar.

Kökləri daha qədim xalqlardan gəlib Qərb fəlsəfəsində “panteizm” adı ilə anılan və İslam aləmində “Vəhdəti-Vücud” adını alan bu fəlsəfi düşüncə sistemi də milli dil və milli əda ilə söyləndiyindən Türk dünyasında yenidən düzgün şərh edilməyə və anlaşımağa başlanmışdı. Mistikliyi baxımından şəriət və hətta dinlərdən daha geniş görünən, qədim inanc və milli duyğularla daha əsaslı uyğunlaşdırılan bu ruhi və təsəvvüfi axın dogma olduğundan daha tez və sevilə-sevilə mənimsənilmişdi.

Təsəvvüfün aparıcıları, başçıları şeyxlər, övliyalar, mövlanalar, təbliğatçıları, xalqa çatdıranları isə onların müridləri olan dərvişlər olmuşdur. Xalq yeni yetişməkdə olan bu milli övliya, şeyx, pir və dərvişləri əski maqlarına, Azərdüştlərinə, şamanlarına

və nəhayət, Ozanlar Piri Qorqud Dədəyə, Arslan Babaya və Çoban Ataya bənzədərək onları sayğı ilə, hörmətlə qarşılamış, yaşayıb yaratdıqları yerlərdə onların adına təkyələr quraraq yeni-yeni şeyxlər, övliyalər, dərvişlər, din və təsəvvüf şairləri yetişdirməyə başlamışdı.

Təsəvvüf şairləri klassik divan şairlərinə nisbətən daha çox xalqa yaxınlaşmış, xalqa daha çox xitab etmişdilər. Çünki onlar xalqın ruhuna daha yaxın olmuş, şəhərlərdən tutmuş kəndlərə, obalara qədər nüfuz etmişlər. Onların ilahi və nəfəslərinə (şeyr növləridir-A.M.) musiqi bəstələnərək el içində seçkin aydınlardan tutmuş, oxumaq, yazmaq bilməyən çobanlara, əkinçilərə, sənətkarlara qədər yayılmış, şeirləri dillər əzbərinə çevrilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, Türk təsəvvüf şairləri xalqın yetkinləşməsində, yüksək ürfan və hünər sahibi olmasında, xüsusilə məktəb görməyən xalq aşığılarımızın yetişməsində böyük əmək sərf etmiş, daima xalqın yardımında bulunmuşlar.

Dövründəki mövcud elmləri mənimsəmiş, yüksək bilik sahibi olduqlarındandır ki, onlar ən dərin fəlsəfi və dini fikirləri xalqa rahat, anlaşılıq bir dillə anlada bilmişlər. Bu baxımdan təsəvvüf şairlərini “xalq şairi” deyil, “xalq üçün yazan şairlər” demək daha məqsədəuyğun olar.

4. TÜRK FİLOSOFLARI

Orta əsr Şərq İslam fəlsəfəsinin iki mühüm qanadı olmuşdur. Bunlardan biri sufizmə, digəri isə qədim Yunan fəlsəfəsinə dayanır. İstər təməlində peyğəmbərlik və möcüzələrin yaratdığı Sami dünyagörüşündən qaynaqlanan təsəvvüf fəlsəfəsi, istərsə də təməlində maddi fayda bulunan Yunan düşüncəsinin hər ikisi Türk düşüncə sisteminə yaxın olduğundan fəlsəfənin bu hər iki qanadını təmsil edən ünlü türk filosofları yetişmişdir.

Sufizmə bağlı filosof və şairlərimiz haqqında gələn yazılarımızda müəyyən məlumatlar verəcəyik. Bu yazımızda isə orta əsrdə Şərq fəlsəfəsi ilə Yunan fəlsəfəsinin sintezini məharətlə çulğalaşdıran, sözün həqiqi anlamında bir filosof olan IX əsrin sonu X əsrin birinci yarısında (870-950) yaşayıb yaratmış böyük Türk filosofu Fərabidən və onun Şərq İslam fəlsəfəsinə gətirdiyi yeniliklərdən bəhs edəcəyik.

Öz qaynağını qədim Şərqdən alan klassik Yunan fəlsəfəsi Aristotel və Platon tərəfindən (Qərbi Avropada isə XIX əsrdə Hegel tərəfindən) sistemləşdirilən, daha sonrakı dövrlərdə müxtəlif dini təfəkkürlərin təsiri ilə çeşidli dünyagörüşlər yaranmışdı. Bu anlamda Türklərdə fəlsəfi dünyagörüş həm bu gələniyi davam etdirmiş, həm də özünəməxsus bir düşüncə tərzini formalaşdırmışdı. Türk filosofları istər qədim Yunan, istərsə də İslam "Kəlam" elmi və təsəvvüf fəlsəfəsindən geniş şəkildə yararlanmışlar. Türk və İslam dünyasında bu düşüncənin də ilk təmsilçisi Fərabi olmuşdur

4.A) Böyük Türk filosofu Fərabinin fəlsəfi dünyagörüşü

Orta əsr mənbələrində tam adı Məhəmməd bin Məhəmməd bin Tarxan Uzluğ Əbunəsr əl - Fərabi ət-Türki kimi göstərilən bu ünlü Türklə filosofu 870-ci ildə Fərab yaxınlığındakı bir kənddə anadan olmuşdur. Ərəbcə öyrəndikdən sonra o dövrün tanınmış müəllimlərindən riyaziyyat, məntiq və fəlsəfə dərsləri almışdır. Şərq aləmində adını ilk filosof kimi tanıdan Fərabi Aristotel məntiqi və metafizikasının böyük şərhçisi, xüsusilə oricinal bir düşünür olduğu üçün "birinci müəllim" Aristoteldən sonra ona "ikinci müəllim" adı verilmişdir.

Fərabi istər şəxsi həyatında, istərsə də təfəkkür aləmində bir filosof olaraq yaşamışdır. Yunan fəlsəfəsi İslam aləmində ilk həqiqi təmsilçisi olaraq Fərabini bulmuşdur. Tədqiqatçılar göstərir ki, "Fərabi antik fəlsəfənin bir toplayıcısı olsa və bu işlə yetinsəydi belə yenə də insanlığın minnət və

şükran duyğusuna sahib olmağa layiq olardı. Halbuki, o son dərəcə oricinal bir düşünür olub, özünəməxsus bir fəlsəfi sistem yaratmışdır. Fərabinin yaratdığı bu fəlsəfi sistem İbn Sina (Qərbdə İbn Sina "Aviçenna" kimi tanınır - A.M.) tərəfindən ciddi şəkildə təqib edilmiş, Fəzzali tərəfindən isə şiddətli tənqid edilmişdir" (Mehmet Aydın "Türklerde felsefe kültürüne katkılar". Bax: "Türk dünyası el kitabı", II cild, II baskı, Ankara, 1992, səh. 466-467).

Orta əsrlərdə fəlsəfə yalnız Fərabî və İbn Sinanın sayəsində ciddi bir elm sahəsinə çevrilmişdi. Məşhur tarixçi İbn Xəlliqan Fərabidən bəhs edərkən yazmışdır ki, "Fərabî müsəlmanların yetişdirdiyi ən böyük filosofdur. O, məntiq, musiqi və digər mövzularda bir çox əsərlər yazmışdır. Fəlsəfədə onun çatdığı mərtəbəyə kimsə çata bilmədi. Yalnız bu ünlü filosofun əsərləri sayəsində İbn Sina yetərli bir səviyyəyə çataraq əsərlərini yararlı hala gətirmişdi. (İqtibas Mehmet Aydının yuxarıda göstərilən yazısından götürülmüşdür - A.M. Bax: "Türk dünyası el kitabı", II cild, II baskı, Ankara, 1992, səh. 466).

Fərabî dövrün fəlsəfəsinin demək olar ki, bütün sahələrində, xüsusilə məntiq, metafizika, rəşional psixologiya, əxlaq və siyasət sahələrində yüksək bir mövqeyə çatmışdı. Fərabinin sayəsində fəlsəfə dünyanın müxtəlif bölgələrini gəzib dolaşmış, əsərlər Avropa filosoflarının bir çoxunun stolüstü kitabı olmuş, fəqət çox təəssüflər olsun ki, filosofun doğma yurdunda öz həyatını davam etdirə bilməmişdi. Fərabî Aristotel və Plotonda olmayan "Tanrının gələcəyə aid mümkünləri bilməsi", "Determinizm", "İlahi sifətlərin məntiqi statusu", "Doğru bilginin əldə edilməsi üçün induktiv və deduktiv metodların birlikdə işlədilməsi" kimi fəlsəfi mövzuları önə sürmüşdü.

Fərabinin nəzəri fəlsəfəsinin əsasını "Varlıq" problemi təşkil edir. Ümumiyyətlə, Fərabinin fəlsəfəyə etdiyi Ən önəmli xidmət metafizika sahəsində olmuşdur. Bu sahədə Platon və Aristotelin görüşlərindən yola çıxan Fərabî bu görüşlər arasında bir eynilik görmüş və bu eyniliyi sübut etmək üçün "Platon və Aristotelin görüşlərinin birlikdə ələ alınması" başlıqlı müstəqil bir əsər yazmış və ilk dəfə din ilə fəlsəfə, başsa sözlə vəhy ilə ağıl arasında bir uzlaşma olduğunu irəli sürmüş və göstərmişdi ki, peyğəmbərlərdə həm ağıl, həm də təxəyyül gücü vardır. Ona görə də peyğəmbər vəhy yolu ilə aldığı məlumatları xəyal gücü ilə qavrana bilən hala gətirmək qabiliyyətinə malikdir ki, bu baxımdan peyğəmbərin mövqeyi vəhydən məhrum filosofun mövqeyindən üstündür.

Farabinin həyat və yaradıcılığına dair istər orta əsrlərdə, istərsə də son dövrlərdə çoxlu əsərlər yazılmış, bu böyük dahinin dünya fəlsəfə, məntiq və psixologiya elminə gətirdiyi yeniliklər göstərilmiş, dünya elmi onu yenidən tanımağa, öyrənməyə başlamışdır.

Səksən il yaşayan Farabî ailə həyatı qurmamış, bütün mənəvi həyatını elmə sərf etmiş, Yaxın Şərq ölkələrindəki bilik ocaqlarını gəzib öyrənmiş, öyrəndiklərini öyrətməyə çalışmışdır. Farabî doğma Türk dilindən başqa 70 dil bilmiş, Aristoteldən sonra dünyanın ikinci böyük filosofu sayılmışdır. Farabî Aristoteli Şərqdə "Ərəstu" etmiş, XII-XVII əsr Avropasının qabaqcıl ictimai-fəlsəfi fikrinin mənbəyi olmuşdur.

Yunan, şərq və Avropa mədəniyyətlərini, düşüncə tərzini bir-birinə bağlayan körpünün baş memarı olan Farabî fəlsəfəni "elmlər elmi" adlandırmış və bunu öz yaradıcılığında sübut etmiş, bütün elmləri fəlsəfənin çatısı altında şərh etmişdir. Farabiyə görə fəlsəfi biliklər ilk öncə Yunanıstanda deyil, Kəldanilərdə, sonra Misirdə, daha sonra isə Yunanıstanda və oradan da yenidən Şərq dünyasına gəlmişdir.

Farabinin müxtəlif elm sahələrinə aid 300-ə qədər əsəri olmuşdur. Filosofun fəlsəfəyə dair əsərləri içərisində "Fəlsəfə sözünün mənşəyi", "Platon və Aristotelin fəlsəfələri", "Atom kitabı", "Varlığın başlanğıcı", "İnsanlığın başlanğıcı", "Fəzilətli şəhər", "Ağlın mənə və mahiyyəti", "Fəlsəfənin əsasları" və s. xüsusi yer tutur.

Farabi fəlsəfəsinə görə "Varlıq" anlayışı digər bütün anlayışlardan öncə gəlir. Varlıq son dərəcə özünə bağlı olduğu üçün başqa ünsürlərə qarışmaz. Varlığın tam şəkildə anlaşılmamasına imkan verməməsinin səbəbi də məhz budur. Farabinin metafizik fəlsəfəsini dərinlən anlamaq üçün onun açar kimi işlətdiyi "Mümkün varlıq" ("Mümkün ül-Vücut") və "Mütləq varlıq" ("Vacib ül - Vücut") terminlərini düzgün anlamaq lazımdır. Farabiyə görə dünyada var olan şeylərin hamısı "Mümkün varlıq"lardır, yəni "Mümkün varlıq"ların var olmamaları da mümkündür. Çünki "Mümkün varlıq"ların var olması üçün "Mütləq varlığa", yəni Tanrıya möhtacdırlar. Farabiyə görə "Mütləq varlıq" isə yoxluğu əsla düşünlə bilməyən, özü özünə var olan, əzəli və əbədi varlıqdır. Bu əzəli və əbədi varlıq Tanrıdır.

Farabiyə görə Tanrı "İlk mövcud, ilk səbəb, yoxluğu düşünlə bilməyən ən yetkin, ən mükəmməl varlıq, ilk və mütləq xeyirdir. Heç bir varlıq ondan daha böyük və ya ona bərabər ola bilməz. Ona görə də insan sonsuz varlıq olan Tanrını mütləq qəbul etməli, ona şübhə etməməlidir. Farabi Tanrının varlığına inandığı üçün diqqətini daha çox Tanrının adları və sifətləri üzərində cəmləşdirmiş, "Quran"ın "Nur" surəsinə istinad edərək Allahın "Əvvəl, Axır, Zahir, Batin, Mütləq Haqq, Tək, Öz varlığını və bütün kainatı bilən, Hikmət və iradə sahibi, Kərim, Adil, Xaliq, Qadir, Cəmil" olduğunu, Tanrının yaxşılığın, həqiqətin və gözəlliyin qaynağı olduğu üçün ibadətə layiq tək varlıq olduğunu söyləmişdir.

Farabi "İlk Səbəbi" qəbul etməklə həm də göstərmişdi ki, dünya maddidir, əzəli və əbədidir. Maddi aləm cisimlərdən, cisimlər də maddə və formadan ibarətdir. Şeylər maddə və formadan meydana gəlirlər. Maddə əslində bir güc və imkandır, lakin o ancaq forma qazandıqdan sonra var olur. Maddə ilə forma arasında qarşılıqlı bir əlaqə vardır.

Farabini məşğul edən fəlsəfi problemlərdən biri də Tanrının bilinə bilməsi problemidir. Bu təməl fəlsəfi problemə cavab tapmaq daima çətin olmuşdur. Farabiyə görə Tanrı ən yüksək kamal sahibidir. Belə bir vəziyyətdə əslində Tanrı haqqındakı insan bilgisi də mükəmməl olmalıdır. Lakin Farabi bunun belə olmadığını söyləyir. O göstərir ki, əslində bilgi əksikliyi insanın həm də maddi varlıq olmasından irəli gəlir. Ona görə də insan maddəyə bulaşdığından o, Tanrını tam olaraq təsəvvür etmək qabiliyyətinə malik ola bilməz. Lakin bu, Tanrı haqqında heç bir təsəvvürə malik olmamaq anlamına gələ bilməz. İnsan maddi əngəlləri aşıb fikri və əxlaqi yetkinlikləri əldə edincə ağıl maddədən tam ayrılaraq bağımsızlaşır və beləliklə də mümkün olan ən mükəmməl təsəvvürə ulaşmış olur ki, bununla da Tanrının varlığını qəbul edir və xoşbəxtliyi əldə edir.

Farabinin dini fəlsəfəsi "Quran"ın "Tövhid" inancına əsaslanır. Ona görə də Farabinin təsiri altında olan xristian ilahiyyatçıları fəlsəfi əsərlərində "üçlük" (Ata Allah, Oğul-3-Allah və Müqəddəs Ruh - A.M.) və Həzrəti İsanın ilahiliyi kimi məsələlərdən söz açmamışdır.

Farabiyə qədər Şərq filosoflarının qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də "Atom nəzəriyyəsi" idi. Demokritin Misir vasitəsilə Şərqdən əxz etdiyi "Atom nəzəriyyəsi" sonradan Şərq filosofu Nəzzam (ölümü 847-ci il) tərəfindən ətraflı işlənərək bir təlim halına salınmış və gələcək

elmi inkişafda və dünyagörüşlərdə bir sıra təkanlara səbəb olmuşdu. Farabiyə qədər bir çox filosoflar müxtəlif məntiqi dəlillərlə sübut etməyə çalışmışdılar ki, "cisim bölünə-bölünə elə bir həddə çatır ki, o daha parçalanmaz olur". Buna "bölünməz hissəcik" deyirdilər. Lakin Farabi bu "bölünməz hissəciyin" mövcudluğunu qəbul etməmiş, cismin bölünməsini sonsuz hesab etmişdir. O göstərmişdi ki, cismin bölünməsini yalnız düşüncəmizdə dərk edə bilərik.

Farabiyə görə cisim maddə və formadan ibarətdir. O parçalandıqda maddə və forması qalırsa, o, hələ yenə də cisimdir. Əgər forma itərsə, maddə də itir və əksinə, maddə itərsə, forma da itir. Atomu materiyanın başlanğıcı kimi götürənlərin fikir və mülahizələrini qəti şəkildə rədd edən Farabi öz sistemini yaratmış, materiya və zamanın əzəli və əbədi olduğunu söyləmiş və göstərmişdi ki: "Tanrı varlıqları yaratmayıb, bütün varlıqlar Tanrıdan yaranıb". Bununla da Farabi ilk dəfə olaraq din və fəlsəfə sistemlərini birləşdirərək özünün məşhur "İkinci təlim" nəzəriyyəsini yaratmışdır. Farabi fəlsəfə ilə İslam dinini bərləşdirmiş, Platonla Aristoteli ayrı-ayrılıqda təhlil etmiş, onların ziddiyyətlərini ortaya çıxarmış, idealizmlə materializmin kökünü araşdırmış, sonda belə bir sonuca varmışdı ki, idealizm və materializmin kökü yenə də metafizikaya, yəni yaradıcı qüvvəyə gedib çıxır. Sadəcə olaraq idealistlər və materialistlər yaradıcı qüvvənin mahiyyətini fərqli izah edirlər.

Farabının Şərq və ümumən dünya fəlsəfəsinə gətirdiyi ən böyük yeniliklərdən biri də "Siyasi fəlsəfə"ni yaratmasıdır. Filosofun "Siyasət kitabı" və "Yetkin toplum" əsərləri sözün həqiqi anlamında ictimai-siyasi və fəlsəfi məna daşıyır. Bu əsərlərdə irəli sürülən əsas məqsəd yetkin cəmiyyətin necə olması, hansı etik, əxlaqi və siyasi qayəyə dayanması, hansı ictimai prinsiplərlə yaşaması, cəmiyyətin sosial quruluşu, bu cəmiyyətdə fərdin yeri və vəzifələrini, bəşəriyyətə yeni gələcək cəmiyyətin necə qurulması və idarə olunmasını göstərməkdir. Farabi bütün bunları filosof-sosioloq kimi araşdırmış, əsərini "Fazil şəhər" adlandırmış, bu şəhərin timsalında yetkin toplum və ideal cəmiyyət modelini təqdim etmiş və bu yetkin toplumu idarə edəcək başçının məziyyətlərini göstərmişdir. Farabiyə görə bu ideal cəmiyyətin başçısı filosof olmalıdır. Bu başçı filosof eyni zamanda öz elinin yolunda ölümə belə hazır olmalıdır. Əgər o, öz ölümü ilə həmvətənlərinə xeyir verərsə, onda o, ölümü yaşamaqdan üstün tutmalıdır. Bu başçının bədəni sağlam, bütün bədən üzvləri yerli-yerində normal olmalıdır ki, üzərinə götürdüyü vəzifəni yerinə yetirə bilsin. O, ona deyilən hər bir sözü yaxşı başa düşüb qavramalıdır ki, həm söyləyənin məqsədini, həm də deyilən sözün mahiyyətini olduğu kimi anlasın. Onun hafizəsi güclü olmalıdır ki, gördüyü, eşitdiyi, sezdiyi nə varsa yadda saxlasın. O, ayıq və iti düşüncəli olmalıdır ki, gördüyü hər şeyi bir anda fərqləndirib yerində həll edə bilsin. O, gözəl danışmağı bacarmalıdır ki, düşündüyünü dinləyicilərinə açıq çatdıra bilsin. Öyrənməyi və öyrətməyi sevməli, öznü buna alısdırmalı, öyrənmə və öyrətmə ona yorğunluq, iztirab verməməlidir. O, yemək, içmək və qadın düşkünü olmamalı, düzgünlüyü və doğru danışanları sevməli, yalana və yalançılara nifrət etməli, alicənab, ədalətli, mötədil xasiyyətli, böyük əzm və iradə sahibi olmalıdır ki, bütün varlığı ilə yüksək şeyləri arasın, axtarsın, tapsın, yaxşı bildiyi nə varsa onu həyata keçirsin, qorxaqlıq və yumşaqlıq göstərməsin.

(İqtibas Elçibəyin "Azərbaycandan başlayan tarix" əsərindən götürülmüşdür - A.M. Bax: göstərilən əsər, Bakı 2003, səh. 254-255).

Farabi göstərir ki: "Doğru düşünən və düşündüyünü etmək iradəsinə sahib olan insan azad insandır. Həm doğru düşüncədən, həm də iradədən məhrum olan insan heyvandır. Doğru düşünən, lakin iradəsi olmayan insan kölədir". Başqa deyim ilə: "Ağlı, iradəsi və cəsarəti olan insan azad

insandır. Ağıl, iradəsi olmayan, ancaq cəsarəti olan insan heyvandır. Ağıl olan, lakin iradəsi və cəsarəti olmayan insan kələdir".

Farabiyə görə elm və fəlsəfə ilə məşğul olanlardan bəziləri iradə və cəsarətdən məhrum olduqları üçün onlar kələlikdə o biri insanlardan geri qalmazlar. Onların bilgilərindən fayda gəlməyəcəyi kimi, özləri də digər elm adamları üçün utanc gətirirlər. (Seçmələr bizimdir - A.M. Bax: İbrahim Kafesoğlu, İslami Türk devletlerinde kültür ve teşkilat, Türk dünyası el kitabı, I cilt, Ankara 1992, səh. 370-371).

Farabi böyük bir filosof olmaqla yanaşı, həm də sözün həqiqi anlamında əvəzsiz bir məntiq alimi idi. O, məntiqə dair bir sıra elmi əsərlər yazmışdır ki, bunlardan ən məşhuru "Məntiqə giriş" əsəridir. Farabiyə görə "Məntiq bizi bilinəndən bilinməyəne doğru aparır. Bilgi əldə etmə səyində doğrunu yalandan ayırmamıza yarayan yeganə yol da budur.

Farabi məşhur alman filosofu Kantın "Safoğlun tənqidi" ilə bağlı irəli sürdüyü problemi ondan yüz illərcə öncə irəli sürmüş və məntiqi dəlillərə əsaslanaraq göstərmişdi ki: "Təbiətlə məşğul olan bir elm adamının gözündə bir şeyin varlığı o şeyin özündən başqa bir şey deyildir. Varlıq şeylər haqqında yeni bir bilgi önə sürən gerçəkliklə ilgili bir kateqoriya sayıla bilməz".

Farabinin sayəsində məntiq Şərqdə müstəqil bir elm sahəsinə çevrilmiş, İslam dünyasının böyük mədəniyyət mərkəzlərinə yayılma imkanı bulmuşdu. Farabi məntiqinin sağlam və oricinal olduğunu bütün tarixçi alimlər qəbul etmişlər. Orta əsrin ən böyük yəhudi filosoflarından olan İbn Meymun Samuel Ben Tibbona yazdığı bir məktubunda göstərmişdi: "Məntiq mövzusunda Farabinin yazdıqlarından başqasını oxumağı tövsiyə etmirəm. Çünki Farabinin bütün yazdıqları, xüsusilə də "Prinsiplər" kitabı nəfis bir ziyvət süfrəsidir" (Bax: Türk dünyası el kitabı, II cild, səh 466).

Ümumiyyətlə, filosof və məntiqçi Farabidən ilk yararlanan İbn Sina, Nizaməlmülk, Nəsrəddin Tusi, Nizami Gəncəvi və yəhudi filosofları olmuşdur. Yəhudi filosofları Farabi fəlsəfəsinin Avropaya keçişində önəmli rol oynamışdır. Onların vasitəsilə Farabinin təsiri Deskardeş, Spinoza, Kant və Berqsona qədər gedib çatmışdır. Xristian dünyasının qədim Yunan fəlsəfəsi ilə ciddi təması da başda Farabi olmaqla müsəlman filosoflarının əsərləri sayəsində olmuşdur. Farabinin Qərbə təsiri təkcə təbiət fəlsəfəsi və məntiq sahəsində deyil, metafizika, din fəlsəfəsi, əxlaq və siyasət sahəsində də özünü göstərmişdir. Farabinin teizmlə bağlı görüşləri zaman-zaman Avropada blok şəklində iqtibas edilmişdir.

Fərabiyə məntiqə tərif verərkən göstərir ki, məntiq sənəti əqli kamilləşdirən, idrakda insanı düzgün yola, həqiqətə yönəldən, insanı yanılmadan qoruyan, səhvə yol verib – vermədiyini yoxlayan və öyrədən qaydalar məcmusudur (Bax: Al-Farabi, Filosofskiye traktatı, Alma-Ata 1972. səh.118.)

Fərabiyə təfəkkür qanunu olan məntiqi, dil haqqında elm olan qrammatika ilə müqayisə edərək yazır: "Məntiq, qrammatikaya uyğun gəlir. Belə ki, məntiq sənətinin əqlə və əqli məlumatlara nisbəti, qrammatikanın dilə və sözlərə nisbəti kimidir. Qrammatikanın sözlər haqqında bizə verdiyi qaydalar, məntiq elminin əqli məlumatlar haqqında bizə verdiyi qaydalara bənzəyir. Qrammatika hər hansı bir xalqın sözlərinə məxsus qaydalar verir, məntiq elmi isə bütün xalqların sözləri üçün ümumi olan müştərək qaydalar verir" (Bax: Al-Farabi, Filosofskiye traktatı, Alma-Ata 1972, səh.119).

Filosof daha sonra məntiqi əruz vəznə ilə müqayisə edərək yazır: “Məntiqi əruz elminə də uyğun gəlir. Belə ki, məntiq elminin məlumatlara nisbəti əruzun şeir vəznələrinə nisbəti kimidir. Əruz elminin şeir vəznələri haqqında bizə verdiyi qaydalar məntiq elminin əqli məlumatlar haqqında bizə verdiyi qaydalara bənzəyir.” (Bax: Al-Farabi, *Filosofskiye traktatı*, Alma-Ata 1972, səh.129.)

Fərabə özündən əvvəlki dünya fəlsəfi təlimlərini nəzərdən keçirmiş və özünün məşhur “Fəlsəfəni öyrənməkdən öncə nəyin müqəddimə verilməsi haqqında” traktatında göstərmişdir ki, bunun üçün ilk növbədə fəlsəfədə mövcud olan məktəbləri, fəlsəfəni öyrənməyə başlamaq üçün lazım olan elmləri, fəlsəfəni öyrənməyin məqsəd güddüyü qayəni, fəlsəfə ilə məşğul olanın seçdiyi yolu, fəlsəfə elminə yiyələnən adamı sarmış olan halı, Aristotel əsərlərinin məqsədini, Aristotel fəlsəfəsinin çox mənalılığını, onun əsərlərinin hər birində onu necə işlətdiyini, öz əsərlərində anlaşılmazlığa yol verməkdə Aristoteli vadar edən səbəbi, Aristotelin əsərlərini öyrənmək istəyənin möhtac olduğu məsələləri bilmək lazımdır.

Fərabə Aristotələ qədərki mövcud fəlsəfi məktəblərin adlarını sadalayarkən Pifaqorun (eradan əvvəl 580-500-cü illər), Kirenli Aristippi (eradan əvvəl V əsr), “Stoizmi” (eradan əvvəl IV-II əsrlər), Diogeni (eradan əvvəl 404-323-cü illər), Pirronu (eradan əvvəl 365-275-ci illər), Epikür tərəfdarlarını və peripatetikləri xatırlatmış, fəlsəfənin özünə qədərki keçdiyi yola nəzər salaraq göstərmişdir ki, fəlsəfə qədimdə İraq əhli olan Kəldanilərdə mövcud imiş. Sonra bu Misir əhlinə, ondan Yunanlara, daha sonra Süryanilərə və nəhayət İslam aləminə keçmişdir. Bu elmin bütün məzmununu öz ifadəsini Yunan dilində tapmış, sonra Süryani dilinə, daha sonra isə Ərəb dilinə çevrilmişdir. Yunanlardan bu elmə yiyələnənlər onu mütləq surətdə hikmət, ən əzəmətli hikmət, onu qazanmağı və ona vərdiş etməyi isə “fəlsəfə” adlandırmışdılar. Bununla onlar əzəmətli hikmətə rəğbəti, onu sevməyi nəzərdə tuturdular.

Fərabə davam edərək göstərirdi ki, qədimdə fəlsəfəyə “elmlər elmi, elmlər atası, hikmətlər hikməti, sənətlər sənəti” kimi baxırdılar. (Seçmələr bizimdir- A.M. Bax: Al-Farabi, *Loqiçeskiye traktatı*, Alma-Ata 1975, səh.335).

Riyaziyyat elminin sahələri ayrı-ayrı alimlər tərəfindən müxtəlif cür təsnif edilmiş, əsasən onu hesab, həndəsə, astronomiya və musiqi kimi dörd qismə bölmüşlər. Fərabə isə bunlarla yanaşı, optika və ağırlıq haqqındakı elmi də riyaziyyata daxil etmişdir (Bax: Al-Farabi, *Matematiçeskiye traktatı*, Alma-Ata 1972, səh. 17-35).

Fərabə yaşadığı cəmiyyətin sinfi quruluşunu müəyyənləşdirərkən göstərir ki, insanlar cəmiyyətdə tutduqları mövqeyə görə “təbə edilənlərlə, təbə edilənlərə bölünürlər. Fərabə insanları dünyagörüşlərinə görə də iki ana zümərəyə ayırır. Bunlardan biri Tanrını, maddidən ayrı varlıqları, insanın xoşbəxtliyini təsəvvür və dərk edən seçkinlər zümərəsi, digəri isə bütün bunları təxəyyül gücü ilə anlama bilən geniş xalq kütləsidir. Bu iki zümərə insanı dərk etmə qabiliyyətinə görə bir-birindən fərqləndirir, yəni birinin ağıla, digərinin isə təxəyyülə əsaslandığından ağıl və hikmət sahibi olanların vəzifəsi xalq kütlələrini yetişdirmək və onlar üçün uyğun həqiqətləri təmin etməkdir” (Seçmələr bizimdir- A.M. Bax: Al – Farabi, *Filosofskiye traktatı*, Alma-Ata 1972, səh.308-321)

Ağılla bağlı Fərabə göstərir ki, fəal əql maddədə olmamış və əsla olmayacaq alstrakt formadır. Fəal əql, bir tərəfdən yer nəfslərinin, digər tərəfdən isə torpaq, hava, su və od kimi dörd ünsürün varlıqları üçün səbəbdır. (Bax: Əl-Fərabə, *Muxtarat min rəsailih*, Beyrut 1954, səh.39.)

Fərabî eminasıya nəzəriyyəsini şərh edərkən yazır: “Fəal əqlər maddədən təcrid olunmuş fəal bir əqldə başa çatır. Göylərin sayı burada qurtarır. Bütün mövcudat eminasıya yolu ilə Vahid Varlıqdan (yəni Tanrıdan- A.M) törənmişdir.” Vahid Varlıq ilk səbəb, digər varlıqlar isə nəticədir. Nəticə öz varlığını ilk səbəbdən aldığı üçün ilk səbəbin mahiyyətini müəyyən dərəcədə təmsil edir. İlk səbəb öz mahiyyətini anlayır. Onun mahiyyəti bütün mövcud şeyləri təşkil etdiyi üçün, deməli o, bütün mövcud şeyləri anlaya bilir. Belə ki, əslində hər bir şey öz varlığını İlk Səbəbin varlığından alır. Materiya Tanrıdan çıxan nəticə olaraq və İlk Səbəb məsus xüsusiyyətlərə yiyələnərək Tanrının mahiyyəti, məzmunu olur (Seçmələr bizimdir- A.M. Bax: Xeyrullayev M.M. Mirovozzreniye Farabi i ego znaçeniye v istorii filosofii, Taşkent 1967, səh.196. İzbranniye proizvedeniya misliletey stran Blijneqo i Srednoqo Vostoka, Moskva 1963, səh.169.)

Farabi Allahdan bəhs edərkən göstərir ki, Allah nə kütləyə, nə maddiyə, nə də aksidensiyaya malikdir. O, substansiyadan və aksidensiyadan ayrı mövcuddur. Fərabî substansiyaya ulduzları, yer və onun hissələrini, su, daş, bitkilərin müxtəlif növlərini, heyvanları və hər bir heyvanın üzvlərini aid edir (Bax: Al-Farabi, Loqiçeskiye traktatı, Alma-Ata 1975, səh.158).

Maddə ilə formanın qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edərkən Fərabî yazır: “Təbii cisimlərdən hər biri iki şeydən ibarətdir: onlardan biri çarpayının taxtası, digəri isə çarpayının quruluşu misləndir. Taxta misləndə olan şey maddə, onun quruluşu misləndə olan şey isə formadır. Maddə elə bir təşəkküldür ki, forma ona istinad edir. Maddə olmadan formanın nə istinadı, nə də varlığı mümkündür. Maddənin varlığı formaya görədir. Əgər hər hansı bir forma mövcud olmasaydı, onda maddə də olmazdı” (Bax: Əl-Farabi, Muxtarat min rəsailih, Beyrut 1954, səh.56)

Farabi yer üzündə nəfsin nəbatı, heyvani və insani kimi üç növünü qəbul etmişdir. Nəfsin nəbatı qüvvəsi qidalanma, inkişaf etmə və çoxalma vəzifələrini yerinə yetirir. Nəfsin heyvani qüvvəsi şəhvət, qəzəb kimi təhrikəedici, xarici və daxili hissələrlə bağlı qavrayıcı olmaqla iki yerə bölünür. İnsani ruh isə əqldən və ya düşünən qüvvədən ibarətdir. Özlərinə məsus ruhi qüvvələrlə bərabər, heyvan nəbatı, insan isə heyvani və nəbatı qüvvələrə də malikdir. Müxtəlif ruh qüvvələrinin olmasına baxmayaraq ruh vahid mahiyyətdir.

Fərabî ruhun bədəndən qabaq mövcudluğunu deyən Platonu da, ruhun bədəndən ayrılıb başqa bədənə keçdiyinə inanan filosofları da, tənqid edib göstərmişdi ki: “Ruhun nə Platon deyən kimi bədəndən qabaq mövcudluğu mümkündür, nə də tənəsüxçülər deyən kimi onun cəsəddən-cəsədə keçməsi mümkündür” (Bax: Əl-Farabi, Muxtarat min rəsailih, Beyrut 1954, səh.46)

Fərabî idrakın hissi və əqli formasını izah edərkən o dövüdə qazanılmış, yüksək elmi nailiyyətlərə arxalanmış mühüm qnesoloji məsələlərin qoyuluşu və həllində əsasən Aristotelin əsərlərinə istinad etmişdir. Fərabî idrakın hissi mərhələsini iki qismə bölmüşdür. Birinci qismdə xarici ikinci qismdə isə daxili hissələrdən bəhs etmiş və göstərmişdi ki, xarici hissələrə beş duyğu, daxili hissələrə isə müştərək hiss-fəhm, xəyal, yadda saxlayan, yadda qalan qüvvə, xəyalə gətirən, yaxud fikirləşən qüvvə daxildir. “Xəyal yaxud təsvir edən qüvvə istisna olmaqla xarici və daxili hissələrin bu göstərilən formaları haqqında ilk qiymətli mülahizələri Fərabî söyləmiş, İbn Sina, Bəhmənyar və sonrakı filosoflar Fərabinin bu təlimini inkişaf etdirmişlər” (Bax: Z.C.Məmmədov, Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir, Bakı 1978, səh.116).

Fərabinin fikrincə, hissi qüvvələrin fəaliyyəti bədənin müvafiq üzvlərindən bilavasitə asılıdır. Fərabî yazır “Xatırladığımız həmin qüvvələrdən hər biri müəyyən üzvə görə fəaliyyət göstərir. Başqa cür ola da bilməz. Həmin qüvvələrdən heç biri cisimdən ayrı deyildir” (Bax: Əl-Fərabî, Muxtarat min rəsailih, Beyrut 1954, səh.45.)

Fərabinin psixoloji görüşləri onun əxlaq və siyasi fəlsəfələri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Ruhun mahiyyəti və onun bədənə bağlılığını şərh edən Fərabî göstərir ki, insan təbiətinin bir bütün olaraq anlaşılmasında ruhun önəmli bir yeri vardır. Ruh bəşəri fəzilətlərin əxlaqi və fikri olaraq sinifləndirilməsinə təməl təşkil etmişdir. Fərabî ruhun gücünü beş növə ayırmışdır: 1) Bəsləyici güc; 2) Düyüm gücü; 3) Arzu gücü; 4) Xəyal gücü; 5) Rasyonal güc. Ruhun bu gücləri arasında bir xidmət edən, bir də xidmət edilən əlaqəsi vardır. Bir altdakı güc digər üstdəki gücə xidmət edir. Fərabî bənzər iyerarxik (aşağı rütbəliyə yuxarı rütbəliyə tabe olması qaydası) düzəni iqtisadi-siyasi təşkilatlanmada və bütövlükdə Kainatda da görür. Rasyonal güc isə öz sırasında nəzəri və əməli olmaqla ikiye ayrılır: birincisi fikri, ikincisi isə əxlaqi fəzilətlərlə əlaqədardır.

Həyatda hər kəsin sahib olduğu bir imkan və qabiliyyət vardır ki, bu potensial ağıldır. Ruhun bu qismini Fərabî “bəsit cövhər” adlandırmış və göstərmişdir ki, bu varlıq halı özbaşına ölümsüz deyildir. O, yalnız ağıl mərtəbəsinə yüksəltdiyi zaman ölümsüzləşir. Bu isə ancaq bilginin ilk əsaslarının dərk edildiyi təqdirdə gerçəkləşir. Üç növ dərk vardır: 1) Həndəsi bilgi ilə bağlı dərk; 2) Pis və yaxşı haqqındakı bilgi ilə bağlı dərk; 3) Metafizik bilgi ilə bağlı dərk.

Fərabiyə görə, hər kəsin bilmə qabiliyyəti fərqlidir. Bəziləri şeylərin gerçək mahiyyətini dərk edir, bəziləri də ancaq təxəyyül edirlər. Bu iki termin-gerçək və təxəyyül Fərabî fəlsəfəsində çox mühüm yer tutur. Fərabiyə görə, bir şey ağılla idarə edildiyi və onun tərəfindən işləndiyi müddətcə anlamının mövzusu olur. Bu durumda ağılın xəyal və s. kimi digər güclər üzərində tam bir üstünlüyə sahib olması gərəkdir. Əgər bir şeyin özü deyil də xəyala yansıyan bir imajı varsa, bu durumda o şey təxəyyülün mövzusu olur. Anlamının mövzusu dünyəvidir. Ona görə də təxəyyülünkü insandan insana dəyişir. Eyni reallığın müxtəlif simvolları ola bilər. Ağıl gücünə sahib olanlara filosof, təxəyyül gücünə sahib olanlara isə möminlər deyilir. Filosoflar və Peyğəmbərlər ağıl gücünə sahib olmaqla bərabər onlar arasında mühüm bir fərq də vardır. Beləki, Peyğəmbərlərdə həm ağıl, həm də təxəyyül gücü vardır. Bu baxımdan Peyğəmbərlər vəhy yolu ilə aldıkları əqlə sıxan anamları xəyal gücü ilə qavranıla bilər hala gətirirlər. Bu baxımdan Peyğəmbərlərin mövqeyi vəhyin dəstəyinə sahib olmayan filosoflarınkindən daha da üstündür. Ona görə də Fərabinin filosofu daha çox üstün tutduğuna dair yayılmış görüşün əsası yoxdur. Şübhəsiz ki, ağıl gücü xəyal gücündən daha üstündür. Lakin yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Peyğəmbərlərdə bu güclərin hər ikisi vardır.

Fərabî öz-özünü gerçəkləşdirmə mərhələsindən keçən ruhun ölümsüz olduğunu qəbul etməklə bərabər, potensial ağılın ölümsüzlüyünə inanmamışdır. Fərabiyə görə, ölümsüzlük ruhun təbiətində olan bir şeydir. Fərabî göstərir ki: “Xoşbəxtlik, ruhun tam şəkildə öz imkanlarını gerçəkləşdirməsinə bağlıdır. İnsan çox çalışdığı, nəzəri, əxlaqi və təcrübi yetkinlikləri əldə etdiyi ölçüdə bu dünyada və axirətdə xoşbəxt olur. İnsan nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu bilməsinə baxmayaraq əxlaqi yetkinliyə sahib deyilsə, hər iki dünyada da bədbəxt olur. Ən yüksək xoşbəxtliyin qazanılması üçün vəhyin yardımına ehtiyac vardır”. Bu baxımdan Fərabî dinlə fəlsəfənin eyni həqiqəti qəbul etdiyinə inanmış və dinlə fəlsəfəni birləşdirməyə çalışmışdır. Belə ki, Fərabiyə görə: “Din, geniş xalq kütlələrinin xeyrini nəzərə alaraq həqiqəti simvolik bir tərzdə ifadə edir. Peyğəmbərlər Tanrıdan vəhyi alır və bu

vəhylərin işığında insanlara yol göstərirlər. Mədəni bir cəmiyyət ancaq bu yolla həyatını davam etdirir”.

Bütün bunları nəzərə alan Azərbaycan alimi Zakir Məmmədov Fərabini panteist filosof adlandıranlara məntiqi dəlillərlə cavab verərək göstərir ki: “Şərq peripatetikləri ilk səbəb olan Allahla nəticə olan maddi aləmi bir-biri ilə əlaqədar götürsələr də onları eyniləşdirməyiblər, əksinə, Allahı Təbiətdən kənarda, Fərabinin təbirincə “substansiyalardan və aksidensiyalardan ayrı” zənn etdikləri üçün panteist deyillər” (Bax: Z.C.Məmmədov, Azərbaycanca XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir, Bakı 1978, səh.143).

Fərabinin fəlsəfi sistemində əxlaq, siyasəti və qismən də iqtisadiyatı içinə alan praktik fəlsəfə nəzəri fəlsəfədən ayrı deyildir. Belə ki, Fərabiyə görə: “İnsanın real ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi üçün onun mahiyyəti haqqında nəzəri məlumatlar vermək lazımdır.”

Fərabinin əxlaq fəlsəfəsində əsas yeri nəyin insan üçün həqiqi mənada yaxşı olduğunu göstərmək tutur. Fərabiyə görə: “Xoşbəxtlik, mütləq xeyirdir. Ona görə də, insanı bu xoşbəxtliyə aparan hər bir fəaliyyət yaxşı, onu xoşbəxtlikdən məhrum edən hər bir fəaliyyət isə pisdir. İnsanda yetkinlik ilk başlanğıcda sadəcə imkan halındadır. Təbii bir varlıq olan insanın sırf insan olmağından qaynaqlanan hər hansı bir mənfi və ya pis tərəfi yoxdur”. Göründüyü kimi, Fərabi digər filosoflardan fərqli olaraq insanda ilkin günahın mövcud olduğu anlayışını qəbul etməkdədir.

Fərabiyə görə, “yaxşı” deyilən şeylər iki qismə ayrılır. Biri hər hansı bir vasitə ilə yaranan yaxşı, digəri isə öz-özlüyündə mövcud olan “yaxşı”, Öz-özlüyündə mövcud olan “yaxşı” son xeyrə çata bilmək üçün insanın doğru vasitələri bulmaqla çox çalışması lazım gəlir.

Fərabə göstərir ki: “Çox təəssüflər olsun ki, insanların çoxu doğru qayə və vasitələrin seçilməsində başarılı olmamışlar. Bütün insanlıq tarixində davam etməkdə olan amansız mübarizələrin ən mühüm səbəbi də bununla bağlıdır”.

Fərabiyə görə: “İnsan, Tanrının yardımına daima möhtac olmasına baxmayaraq, o, hansı qayənin yaxşı olduğunu müəyyənləşdirib ona görə hərəkət edə biləcək gücə malikdir. Əgər insanın təbii yönəlişlərinə qarşı hərəkət etməsi mümkün olmasaydı, o, təbii təcrübələrə və iradi hərəkətlərə bağlı olaraq qazandığı əxlaqi xarakterdən bəhs etmək mümkün olmazdı”.

Fərabə sırf determinizmi və hər növ fatalizmi rədd etmiş və göstərmişdi ki: “İnsan seçmə azadlığına sahib olduğu üçün çiyinlərində ağır bir məsuliyyət yükü daşımaqdadır. İnsanın sağlam bir əxlaqi xarakterə sahib ola bilməsi üçün fəzilətli fəaliyyətlərin ortaya qoyulması ilə meydana gələn “orta yol”a sarılması gərəkdir. Fəzilətli fəaliyyətlər ifratçılıqdan və etinasızlıqdan uzaq olan fəaliyyətlərdir. Onlar yerinə yetirilməsi asan olan və həzzverici olan yaxşı fəaliyyətlərdir”.

Bəlli olduğu kimi insan ictimai bir varlıq olub yetkinlik və xoşbəxtliyini əldə edə bilmək üçün ictimai və siyasi bir dairəyə ehtiyacı vardır. “Siyasət” və ya Fərabinin deyimi ilə “Fəzilətli şəhərdə tətbiq edilən ən yüksək sənət ” olmadan insan öz imkan və qabiliyyətini gerçəkləşdirə bilməz.

Fərabə siyasi görüşlərində Stoalıqlardan və yeni Platonçulardan fərqli olaraq dini, ictimai bir hadisə hesab etmiş, onu siyasi fəlsəfə daxilində şərh etmişdir. Fərabinin siyasət fəlsəfəsində, xüsusilə

onun dövlət sistemləri mövzusunda yaptığı təsnifatlandırma, geniş ölçüdə xoşbəxtlik qavramına dayanır.

Fərabî siyasət, psixologiya, əxlaq və metafizika ilə bağlı mövzuları ilk məşhur əsəri olan “Fəzilətli şəhər və siyasətül-mədəniyyə” də eyni çərçivə işərisində tədqiq etmişdir. Fəzilətli şəhər Fərabinin “Birinci Başqan” adlandırdığı ədalətli və şəfqətli bir idarəedici tərəfindən idarə edilir. Fərabiyə görə, bu yönətici hikmət, şücaət, fiziki sağlam və s. kimi müxtəlif xüsusiyyətlərə sahib olmaq məcburiyyətindədir. Başqa sözlə, bu idarəedici nəzəri və praktik kamillikləri özündə toplayan bir insan olmalıdır.

Filosof çox gözəl bilirdi ki, belə bir kamilliyə sahib bir yönətici bulmaq hər zaman mümkün olmur. Ona görə də Fərabî idarəediciilikdə bir neçə insanın iştirak etməsi fikrini irəli sürmüşdü. Filosoфа görə, əhəmiyyətli olan gərəkli şərtlərin dövlət idarəçiliyində bulunması, ağıl və mühakimə gücünə sahib olan bir lider dövlətin qorunması üçün qərar vermə özəlliyinə sahib başqa bir insanla birləşməli və dövlətin işlərini birlikdə idarə etməlidirlər. Fərabinin bu çözüm şəklini mənimsəyə bilməyən bir sıra İslam filosofları onu şiddətlə tənqid etmişlər ki, bunların başında Əbülhəsən Əl-Amiri, Qəzzali və şiə təmayüllü digər mütəfəkkirlər durur.

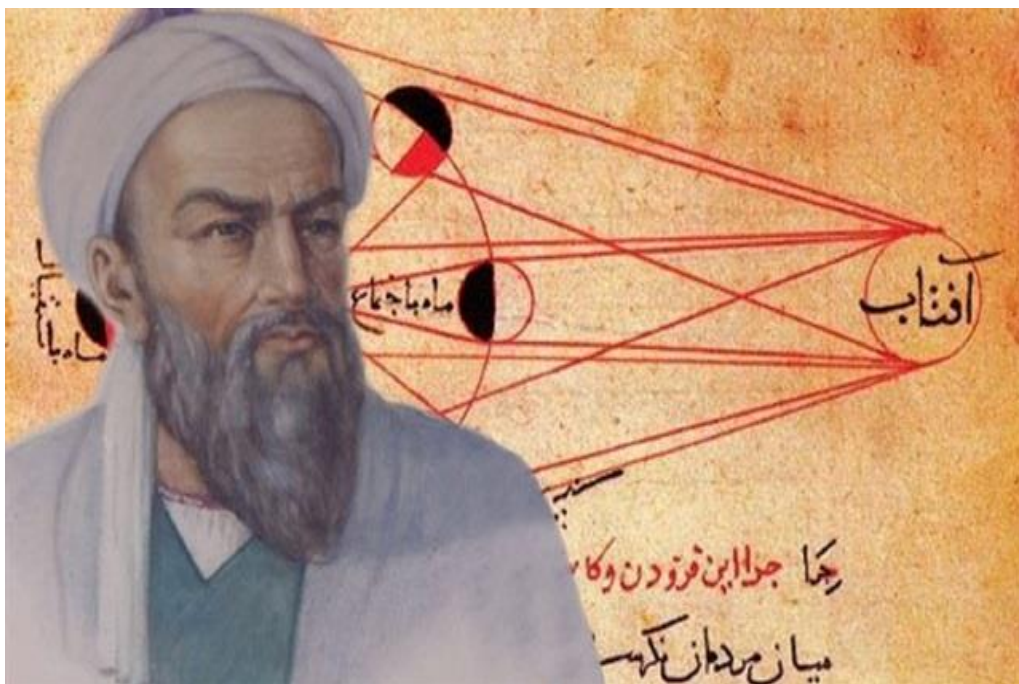
Fəzilətli şəhər xalqının düşüncə və davranışlarını diqqətlə incələyən Fərabî sözü “Cahil şəhərlər” adlandırdığı yerlərin idarəçiliyinə gətirir. O, bu şəhərləri “Zəruri şəhər”, “Zövqü və ehtirası əsas götürən şəhər”, “Zorakılıq şəhəri” və s. kimi növlərə ayırır və göstərir ki, bu şəhərlərin hər birində insanların fərqli qayə və idealları vardır. Bəzilərinə görə, bədəni həzzlər, bəzilərinə görə də şərəf əhəmiyyətlidir. Bu topluluqların hər birinin insanın təbiəti, cəmiyyət və siyasət məsələsində yanlış düşüncələri vardır. Fəzilətli şəhərin yönəlticiləri bu cahil şəhərlərdə olub bitənləri diqqətlə izləmək və onlara qarşı mədəniləşdirici bir siyasət tətbiq etmək zorundadırlar. Fərabiyə görə, “Cihad”ın anlamı da məhz budur.

Fərabinin fəlsəfə sahəsindəki fəaliyyətini tam anlamaq üçün onun fəlsəfi düşüncəsinin sonrakı inkişafı üzərindəki təsirlərinə qısaca da olsa nəzər salmaq lazımdır. İlk olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, Fərabinin fəlsəfi dünyagörüşü çağdaş fəlsəfə də daxil olmaqla dünya fəlsəfə tarixinin ana mövzularını formalaşdırmışdır.

Fərabî fəlsəfəsindən ilk yararlanan dahi Türk mütəfəkkiri İbn Sina olmuşdur. Bütün həyatı siyasi hadisələrin içində keçən İbn Sina təməl mövzularda Fərabî ilə eyni görüşü paylaşmışdır. Sonradan bu iki böyük Türk mütəfəkkirinin fəlsəfi görüşləri yəhudi filosoflarına, onlar vasitəsi ilə də Qərb filosoflarına təsir göstərmişdir. Əslində Descartes, Leibniz, Spinoza, Kant və Berqsonda Fərabî və İbn Sinanın təsirini tədqiqatçılar inkar etmirlər.

Orta əsr Xristian dünyasının qədim Yunan fəlsəfəsi ilə ciddi təması da məhz Türk mütəfəkkirləri olan Fərabî, İbn Sina və Əbu Reyhan Biruni (973-1048) başda olmaqla müsəlman filosofların əsərləri sayəsində olmuşdur. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin fəlsəfəyə və təbiət elmlərinə dair fikirlərində Fərabinin güclü təsiri duyulur.

Fərabinin əsərləri müxtəlif dillərə tərcümə edilmiş, dünya elmini zənginləşdirmişdir. Anadan olmasının 1100 illiyi münasibətilə Qazaxıstanda mütəfəkkirin fəlsəfəyə, məntiqə, etikaya, siyasətə, riyaziyyata və digər elm sahələrinə aid traktatları bir neçə kitabda nəşr edilmişdir.

4.B) Böyük Türk alimi və filosofu Əbu Reyhan Biruninin fəlsəfi dünyagörüşü

Elmdən fəlsəfəyə, fəlsəfədən dinə qədər müxtəlif bilgiləri öz fikir dünyasında birləşdirən bilən, Şərqi nadir alimlərindən biri də böyük Türk alim filosofu Əbu Reyhan bin Əhməd əl –Birunidir .

Biruni 973 –cü ildə Xarəzmdə anadan olmuşdur . İlk təhsilini Xarəzmin o dövrdəki hökmdar ailəsindən olan riyaziyyatçı və astronom Əbu Nəsr Mənsurdan almışdır . Əbu Nəsr Mənsur ona Evklid həndəsəsi və Batlamyus astronomiyasını öyrətmişdi . Biruni elmi yaradıcılığa 17 yaşında başlamışdı .

995-ci ildə Urgənc əmiri Xarəzmşahı edam etdirib özünü “ Xarəzmşah “ elan etdikdən sonra keçmiş Xarəzmşahın qohumu Mənsur ibn Ərraq sevimli tələbəsi Əbu Reyhan Biruni ilə birlikdə Xarəzmşahın paytaxtı Kət şəhərini tərk edərək Reyə gəlmiş , burada 2 ilə yaxın qalaraq elmi fəaliyyətini davam etdirdikdən sonra Xarəzmə qayıtmışdı .

Biruni 998 –ci ildə Əmir Qabusun dəvəti ilə Qurqana gəlmiş , burada 3 ilə yaxın çalışdıqdan sonra 1000 –ci ildə yenidən Xarəzmə -Urgəncə qayıtmışdı. O ,burada Xarəzm dövlətinin siyasi işlərində iştirak etmiş və dövlət aparatında sayılan bir mövqe qazanmışdı.1010 –cu ildən Xarəzmşahın siyasi məsləhətçisi olan Biruni Xarəzmi xarici müdaxilələrdən qorumaq üçün diplomatik fəaliyyət göstərmişdi .

Yüksək təhsil görmüş , öz ana dili Türkcə ilə yanaşı ərəb , fars və s . dilləri mükəmməl bilən , dövlətin prinsiplərini hər şeydən üstün tutan , öz dövründə dövlətçilik və diplomatiyada xüsusi istedadla sahib olan ,ağıllı , siyasətçi , məsələləri dəqiq qiymətləndirməkdə mahir bir hökmdar olan Mahmud Qəznəvi Şərqi böyük alim , şair və mütəfəkkirlərini öz sarayına yığmağa çalışmışdı .Bu məqsədlə o , hələ Xorasan , Buxara və Xarəzmi öz siyasi hakimiyyəti altına almamışdan əvvəl Xarəzmşaha məktub yazaraq orada yaşayan alim , hüquqşünas və s . Qəznəli sarayına göndərməsini tələb etmiş , bununla da Biruni öz müəllimi Mənsur ibn Ərraq ilə bərabər 1017 –ci ildə Qəznəvi sarayına göndərilmişdi .

Xarəzmdə dövlət işləri ilə məşğul olan Biruni Qəznəli sarayına gəldikdən sonra yalnız elmlə məşğul olmuşdu . Əsrin böyük hökmdarlarından olan Mahmud Qəznəli Hindistan yürüşlərində Birunini də özü ilə bərabər Hindistana aparmış , Biruni 1017 -1030 –cu illərdə Hindistanda yaşamış və burada məşhur “ Kitab-üt –Təhqiqlə Mal il –Hindi “ əsərini yazmışdır.

Geniş ensiklopedik biliyə sahib olan Biruni insan üçün doğruluq və düzgünlüyü birinci şərt olaraq qəbul etmiş və göstərmişdi ki : “ Elə səbəblər vardır ki , onlar insanı həqiqəti görməkdə kor edir . İnsanda kök salmış yaramaz vərdişlər , ehtiras , rəqabət , şəhvət düzgünlüyü , hakimiyyət uğrunda mübarizə və s . bu qəbildəndir .

Biruni müxtəlif xalqlar və topluluqlar arasındakı yanlış anlaşımları düzəldib onları bir –birinə yaxınlaşdırmağa çalışmış , fərqli irq , din və mədəniyyətlər arasında həqiqi əlaqələrin qurulmasında açar rolunu oynamışdır .

Yunan , Hind və İslam dini , elmi və fəlsəfəsi haqqında mükəmməl biliyə sahib olan Biruni fərqli dünyagörüş və mədəniyyətlər arasında yararlı qasılaşdırmalar aparmışdır ki, onun bu ictimai fəaliyyətindən bugün belə bir çox ictimai fikir və mədəniyyət tarixçiləri yararlanmaqdadır . Onun “Əl –asaril-bakiyə “ və “ Kitab-üt –Təhqiqlə Mal il-Hindi “ adlı əsərlərində irəli sürdüyü fikir və mülahizələri bugün belə heyranə doğurur . O, “ Əl-asarül –bakiyə “ əsərinin “ Ön söz “ündə göstərir ki , insanın yaxşı bir tədqiqatçı ola bilməsi üçün hər növ mənfi hökmlərdən , təkəbbürlü tutumlardan və bir çox insanı həqiqəti araşdırmaqdan kənarlaşdıran bütün öldürücü ünsürlərdən uzaq olması gərəkdir . Həqiqəti araşdıran bir insanla bir ənənəyə kor-koranə uyan insan arasında əlbəttə ki , böyük fərq vardır (Seç- mələr bizimdir –A. M. Bax : Mehmet Aydın , Türklərin felsefə kultürünə katkıları , Türk dünyası el kitabı , II cilt ,II baskı , Ankara 1992 , səh .478) .

Biruni elmə , bilgiyə yüksək qiymət vermiş ,bilginin və elmin insanları yanıltmaq və onlara zərər vermək məqsədilə işlədilməsini lənətləmiş , xalqın savadsızlığını və cəhəlatını istismar edən bilgiyə və elm sahibi alimlərə qarşı çıxaraq göstərmişdi ki , alim öz əleyhinə olsa da həqiqəti aramaqdan geri durmamalı , həqiqət hansı mənbədən gəlsə gəlsin onu qəbul etməlidir .Alimə görə,elm və bilgi insanın yüksəlişini müəyyən- ləşdirən bir vasitə olduğundan ona sahib olmaq başqa fəaliyyət- lərdən əldə edilən həzzlərdən fərqli olaraq özbaşına həzzverici- dir . Elmin səhələri , qolları çoxdur . Xalqın elmlə yaxından maraqlanması sadəcə elmin deyil , elm adamlarının da dəyərləndirdiyi dövrlərdə bu say daha da artır . Bunu etmək hər şeydən əvvəl xalqı idarə edənlərin vəzifəsidir .

Biruni filosof olmaqdan daha çox elm adamı kimi tanın- mışdır . Lakin fəlsəfəni rəasional və nizamlı bir araşdırma olaraq düşündüyümüz təqdirdə Birunini də bir filosof adlandırmaq olar. Tədqiqatçılar onun fəlsəfi mahiyyətdə 3 əsər qələmə aldığını , lakin o əsərlərin günümüzdə gəlib çatmadığını qeyd etmişlər .

Biruni aləmin əzəliliyi və ona bənzər mühüm məsələlər - də “ İslam Aristotelçiliyi “ni tənqid etmiş , aləmin yoxdan yara- dıldığına inanmış və bunun əksini iddia etmənin İslam dininin bəzi təməl prinsiplərini inkar etməyə bərabər olduğunu qeyd et- mışdir (Seçmələr bizimdir –A .M. Bax : Mehmet Aydın ,Ahlak və siyasət felsefəsi , Türk dünyası el kitabı ,II cilt , II baskı , Ankara 1992 , səh .480) .

Biruni Qurani –Kərimdə ifadəsini tapan araşdırma ruhunu görəbilən bilikli bir alimdir . O , öz obyektiv görüşləri ilə Quranın tələbləri arasında həqiqi bir əlaqənin olduğunu görmüş , Hindistana həsr etdiyi “ Kitab –üt –Təhqiqlə Mal –il –Hindi “ əsərində insanın həqiqəti söyləməsinə əngəl olan cəhalət , nifrət , sevgi və s . kimi psixoloji əlamətləri təhlil edərək insanın özünü yanlış qənaətlərə sürükləməkdən necə qorumağa çalışdığını anlatmış və Allahın lütfü sayəsində bu motivlərdən heç birinin öz çalışmasına təsir etmədiyini qeyd etmişdi .

Biruniyə görə , daima gerçəyə , həqiqətə sarılan , yalan- lardan şəkinən və beləliklə , yalançıların nəzərində belə etibarə sahib olan insan tərifi layiqdir .

Biruniyə görə , İslam dini hər cür dargörüşlülükdən uzaq olan bir mədəniyyət şüurunu varlıq meydanına çıxarmışdır . O , Quran tərəfindən tələp edilən rəşional və təcrübi ruhun tam anlamı ilə fərqləndə olduğu kimi , digər bəzi dinlərin müqəddəs kitablarının səbəb olduğu böyük çətinliklərin də fərqləndə olmuşdur . Öz dövründə bəzi Hind alimlərinin mövcud din-elm mübarizəsinin qarşısını almaq üçün elmi nəticələri yanlış şərh etdiklərini göstərən Biruni onları tənqid etmişdir .

Biruninin İslam dininə və mədəniyyətinə inamı tamdır. O , göstərir ki , Quranın ayələri Yerin , Göyün və bütün varlıqların şəkilləri və digər bəzi xüsurlarda zorlama bir şərh etməyi gərəkdirəcək bir şeyi əhatə etməkdədir və onlar da dinin digər hökmləri ilə uyum içində olub ,eyni zamanda açıq-aydındır . Ümumiyyətlə , Quran davamlı olaraq Kainatın yaradılış tarixi və s . kimi mübahisə mövzusu olan məsələlərə yer verməmişdir. Alim əsərlərində təkrar-təkrar : “ Rəbbimiz bütün bunları boşuna yaratmadı “ ayəsini misal gətirərək göstərir ki , bu yüksək ayə , mənim ayrıntılı olaraq açıqladığım şeyi bir bütün olaraq əhatə etməkdədir (Seçmələr bizimdir –A . M .Bax : Mehmet Aydın , Ahlak ve siyaset felsefesi , Türk dünyası el kitabı ,II cilt,II baskı, Ankara 1992 , səh. 479-480) .

Əxlaqi və siyasi düşüncələrində Biruni nəzəri düşüncələrdən daha çox praktik məsələlərə önəm vermişdir . O ,əxlaq mövzusunda əsasən “ Mürüvvət “ və “ Uhuvvət “ kimi iki təməl fəzilət üzərində durmuşdu . Mürüvvət fərdin əxlaqi davranışlarını , Uhuvvət isə Cəmiyyət əxlaqını əks etdirir . Mürüvvət “igid- liyə “ , Uhuvvət isə “ qardaşlığa “ səsləyir .Mütəfəkkir göstərir Aünsürlərdən meydana gəldiyini bilmək lazımdır .

Biruninin “ Uhuvvət “ anlayışı onu “Hind Kast Sistemi”ni tədqiq etməyə yönəlmişdi . Alim göstərir ki :”Hind- lilər arasında Kast kimi qurumlar xeyli çoxdur . Bütün insanları bərabər sayan biz müsəlmanların görüşü isə tam mənası ilə onlardan fərqlənir . Hindlilər ilə Müsəlmanlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın qarşısını alan ən böyük əngəl budur “ (İqtibas Mehmet Aydının “Ahlak ve siyaset felsefesi “ adlı yazısından götürülmüşdür – A . M . Bax : Türk dünyası el kitabı ,II cilt ,II baskı , səh . 480-481) .

Biruni , Brahman dini haqqında mühüm bilgilər verməklə Hind mədəniyyətini qədim Yunan və İslam mədəniyyəti ilə qarşılaşdırmış , Ruhun ölümsüzlüyünü və Ruhun bir bədənəndən digər bədənə keçdiyi ilə bağlı Hind dünyagörüşünü Yunan filosoflarının görüşləri ilə qarşılaşdıraraq Platonun “Fedon “ , “Timaeus “ və “Qanunlar “ı kimi dialoqlarından xeyli iqtibaslar vermişdir (Seçmələr bizimdir – A .M. Bax : Mehmet Aydın , Ahlak ve siyaset felsefesi ,Türk dünyası el kitabı ,II cilt, II baskı , Ankara 1992 , səh .480) .

Biruni Hind ziyalıları arasında Təktanrılığını müşahidə etmiş və insanların dini inancları ilə yaxşı bir təhsil görmüş olanların arasında bir fərq görmüş və göstərmişdi ki, təhsilli Hindlilər Tanrıya “ İşvara “, yəni öz-özünə yetərli, mərhəmətli, qarşılıq gözləmədən əhsanda bulanan “ Varlıq “ adını vermiş, Tanrının mütləq tək və gerçək anlamda var olduğunu, hər şeyin varlığını Tanrıdan aldığını qəbul edirlər.

Hindlilər arasında fəlsəfə və İlahiyyat təhsili alanlar “ Sara “ deyər adlandırdıqları mücərrəd Həqiqəti arzu edirlər, Tanrıdan başqasına tapınmazlar və Tanrını təmsil etmək məqsədilə yayılan bir Bütə ibadəti ağıllarına belə gətirməzlər (Seçmələr bizimdir – A . M . Bax : Mehmet Aydın , göstərilən yazısı , Türk dünyası el kitabı ,II cilt , II baskı , səh . 480) .

Müsəlman Qəznəli Türkləri ilə Hindlilər arasında cərəyan edən amansız savaqlara baxmayaraq Biruni Hindistan mövzusunda əsərlərini qələmə alarkən tərəfsiz qalmışdır. Mənsub olduğu Qəznəli dövlətinin aparıcı alimi olmasına baxmayaraq Biruni siyasi, dini, ideoloji və ictimai fikir baxımından bu İmperatorluğa düşmən olan Hindlilərə hər cür simpatiyayı göstərməsi böyük cəsarət tələb edirdi. Mütəfəkkir “ Kitab –üt-Təhqiq Mal-il-Hindi “ əsərinin “ Ön söz “ündə öz münasibətinin xüsusiyyətlərini çox açıq şəkildə ifadə edərək göstərir ki, insan ilk olaraq duyduğu və gördüyü hər şeyin əslini öyrənməlidir. Çünki duyduqlarımız gördüklərimizdən fərqli ola bilər. Mən (Biruni özünü nəzərdə tutur –A.M.) müxaliflərimizin yanlışlıqlarını göstərmək üçün onların baş vurduqları mübahisə şəkillərini qəbul edəcək deyiləm. Mənim kitabım həqiqətlərin yığcam təsdiqindən ibarətdir. Ona görə də bu kitabın yazılışındakı qayə Hind xalqı ilə dini mövzularda görüş alış –verişində bulanmaq və onlarla dostluq əlaqələri yaratmaq istəyənlərə yardımçı olmaqdır (İqtibas Mehmet Aydının göstərilən yazısından götürülmüşdür –A.M.Bax:Türk dünyası el kitabı,II cilt,II baskı,Ankara 1992 , səh .479) .

Biruninin Hindistan haqqındakı əsərlərini dəyərləndirən İslam mədəniyyə tarixçisi G . Von Grunebaum göstərir ki, bu məşhur müsəlman (Oxu : Türk –A.M.) düşünürü başqa bir mədəniyyəti təsvir edərkən yalnız həqiqətə əsaslanmış, heç bir təəssübkeşliyə yol verməmişdir.

Biruninin dövründə belə məsələlərə tərəfsiz yanaşması böyük Türk Sultanı Mahmud Qəznəlinin hakimiyyətdə olduğu İmperatorluqda bir fikir azadlığının varlığına əsaslı dəlillərdən – dir. İstər Sultan Mahmudun, istərsə də ondan sonrakı Qəznəli və bütün Türk sultanlarının tətbiq etdikləri siyasət həqiqətən də liberal bir siyasət olmuşdur.

Görkəmli Xarəzm Türk alimi Əbu Reyhan Biruni XI əsrdə bir sıra əsərlərində Yer kürəsinin hərəkət etməsindən dönə-dönə bəhs etmiş və istər –istəməz belə bir sual doğmuşdur ki, bəs Yer kürəsi nəyin ətrafında fırlanır? Biruni Günəşi mərkəz götürmüş, məkan-zaman anlayışını araşdırmış və belə bir nəticəyə gəlmiş – dir ki, istər Günəşin, istərsə də Yerin mərkəz götürülməsi astro- nomik tədqiqatların dəqiqliyinə heç bir xələl gətirmir. Elə buna görə də Biruni astronomik tədqiqatlarını Ptolemeyin Yer-mərkəz (geosentrik) nəzəriyyəsi əsasında davam etdirməyi və min ildən bəri formalaşmış elmi ənənəni saxlamağı üstün tutmuşdur. Biruni Günəşin hündürlüyünü və şəhərin boyunu hesablamış, Günəşin hərəkətindən fəsilərin nə zaman başlayıb, nə zaman bitdiyini və dünyanın sahəsini bugünküne çox yaxın olaraq müəyyənləşdirməklə Geodeziya elminin əsasını qoymuşdur.

Alim ilk dəfə olaraq Triqanometriyanın Astronomiyadan ayrı bir elm sahəsi olduğunu müdafiə etmiş , bir çox astronomik və coğrafi cihazların inkişaf etdirmiş, 50 –yə qədər mineral, metal, metal xəlitəsi , farfor kimi maddələr haqqında detallı bilgilər vermiş , hər bir maddənin və bu maddələri bir-birindən fərqlən- dirməyə yarayan xüsusi çəkisini göstərmişdir .

Biruni ömrü boyu tədqiq etdiyi təbii bitkilərin adlısiyahı- sını vermiş və bu bitkilərin hansı xəstəliyin dərmanı olduğunu qeyd etmişdir .

Əbu Reyhan Biruni tarix ,etnoqrafiya ,coğrafiya ,riyaziyyat, astronomiya,təbiyyat və mineralogiya da bir çox əsərlər yazmışdır .Onun tarixə dair “Əl-Asar əl-baqiyə ən əl-qürun əl-xaliyə”(“Keçmiş əsrlərdən qalan izlər “) adlı əsəri Yaxın və Orta Şərq xalqlarının müqayisəli xronologiyasından ayrı-ayrı xalqların məişəti ,adət-ənənələri və ictimai fikrin - dən bəhs edir .

Alim tədqiq etdiyi elmlərin mənşəyini ,onların məqsəd və qayələrini elmi əsaslarla nəzərdən keçirmiş ,yanlış baxış – lara , xurafata qarşı fikirlərini açıq və kəskin şəkildə söylə- misdir . O ,cəsarətlə göstərmişdir ki, “ Astrologiya “deyilən el- min heç bir nəzəri və əməli əsası yoxdur . Onun tərəfindən hazırlanmış maddələrin xüsusi çəkilərinin cədvəli o dövrdə mövcud olan xüsusi çəki cədvəllərinin hamısından dəqiqdir. Alimin tərtib etdiyi cədvəldəki bir çox rəqəmlər öz dəqiqliyi- nə görə bugün də qoruyub saxlamaqdadır (Seçmələr bizim - dir –A.M. Bax :Zakir Məmmədov ,Bəhmənyarın fəlsəfəsi , Bakı 1983 , səh .37-38) .

Tədqiqatçılar Biruninin zəngin irsini yüksək qiymətləndirmiş və göstərmişlər ki : “ Biruninin əsərləri təbiət elmlərinin inkişafı tarixində böyük röl oynamışdır. Biruni Kopernikdən 500 il əvvəl Yerin Günəş ətrafında hərəkət etməsi fikrini söyləmişdir “ (Bax : İstoriya filosofii ,tom I ,Moskva 1957 ,səh. 242; Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası,II cild,Bakı1977 ,səh.197) .

Bir çox tədqiqatçılar qəbul edirlər ki , Biruni Nyutondan 700 il öncə riyazi şəkildə “Ümumi Cazibə Qanunu “nu ,Qalileydən 600 il əvvəl Planetlərin Günəş ətrafında döndüyünü (fırlandığını) irəli sürmüşdür .

Bəzi araşdırıcılar həmçinin göstərirlər ki , Biruni ilə Eynşteynin Geosentrik və Helyosentrik Sistemlərə münasibəti eyni olmuşdur .Sözsüz ki , Biruni “ Nisbilik nəzəriyyəsi “ yaratmamışdır . Ancaq bu iki böyük dahinin 900 ilə yaxın bir zaman fərqlində eyni elmi nəticəyə müxtəlif yollarla gəlib çıxması və onların öyrənilməsi elmin bugunu və sabahı üçün həm maraqlı,həm də gərəklidir (Seçmələr bizimdir –A.M. Bax :Elçibəy, Azərbaycandan başlayan tarix , Bakı 2003 , səh .63-64) .

Əbu Reyhan Biruni Həqiqəti bütün varlığın ,həmçinin də elmin meyarı saymış , Həqiqət uğrunda çarpışmış və göstərmişdi ki , əgər insan Həqiqət yolunu tutmasa ,istədiyi amallara ən böyük zəhmət və cəhdlə də çata bilməz .

Biruni özündən sonra Nyuton ,Toriselli , Kopernik və Qaliley kimi bir çox elm adamlarının ilham qaynağı olmuş , YUNESKO –nun “ Kuriyer “ jurnalı 1974 –cü il nömrəsini Biruniyə həsr etmiş , Birunini “ 1000 il öncə Orta Asiyada (Oxu : Türküstanda) yaşamış dünya dahisi “ elan etmişdi .

Araşdırıcılar göstərirlər ki, Əbu Reyhan Biruninin dünyagörüşü müxtəlif təlimlərdən qaynaqlansa da ,onun fəlsəfi fikirləri daha çox Peripatetizmə yaxındır .Görkəmli alim öz müasirləri

kimi fəlsəfənin əsas məsələsini idealist- cəsinə həll etməsinə baxmayaraq , təbiətdə baş verən prosesləri təbii qüvvələrin nəticəsi kimi başa düşmüşdür . Mütəfəkkir hissin, duyğunun və aqlın köməyi ilə dünyanın dərk olunmasını mümkün saymışdır (Bax: Zakir Məmmədov, Bəhmənyarın fəlsəfəsi , Bakı 1983 , səh . 38) .

Son olaraq bu böyük ensiklopedik zəka haqqında onu deyə bilərik ki , 150 –dən çox iri həcmli əsər yazan bu qeyri-adi dahinin, Avropada “ Avisenna “ kimi tanınan məşhur alim İbn Sinanın həyatında və dünyagörüşünün formalaşmasında da böyük rol oynamışdır .

4.C) Böyük Türk mütəfəkkiri və filosofu İbn Sinanın fəlsəfi dünyagörüşü

Bu dövrün ən böyük mütəfəkkirlərindən biri də Türk əsilli Əbu Əli əl – Hüseyn ibn Abdullah İbn Sinadır. İbn Sina Qəznəli Türklərinin sarayında fəaliyyət göstərməsə də o, da bu dövrün mütəfəkkirlərindən olduğundan onun da bu dövr Türk dünyasının və ümumiyyətlə, bütün Şərqi ictimai-fəlsəfi fikir tarixində müstəsna yeri və rolu vardır. Orta əsr Latın dünyasında “Avisenna” adı ilə məşhur olan İbn Sina fəlsəfi sistemini Farabinin sistemi üzərində qurmuşdur.

980 –ci ildə Buxara yaxınlığındakı Əfşanak kəndində bir Türk ailəsində anadan olan İbn Sina 5 yaşında olarkən ailəsi ilə birlikdə Buxaraya gəlmişdir. İbn Sinanın atası Abdullah Bin Sina Samanoğulları sarayının katiblərindən olmuşdur. İlk təhsilini atasından alan İbn Sina sonradan dövrün məşhur alimlərindən olan Natili və İsmayıl Zahiddən dərs almış, Quşyar adlı bir həkimin yanında tibb təhsili görmüşdür.

Bütün həyatı dövrün hökmdarlarının bir-birilə apardıqları mübarizələrdə ağır bir şəraitdə keçən İbn Sina daha çox Buxara hakimlərinə yaxın olmuşdur. Ona qarşı çıxdıqları üçün Qərmətilərə divan tutan Mahmud Qəznəliyə rəğbət bəsləməyən İbn Sina onun sarayına getməmiş, öncə Ürgəncdən Nisaya, oradan Əbiverdə, sonra Tusa, Dehistana, Qurqana, Reyə, Qəzvinə, İsfahana və ən sonda da Həmədana gələn alim 18 iyun 1037 –ci ildə orada vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur.

İbn Sina Məntiqə, Metafizikaya, Psixologiyaya, Əxlaqa, Fəlsəfəyə və Tibbə dair bir çox əsər yazmışdır. Tədqiqatçılar göstərir ki, İbn Sina 450-yə qədər elmi məqalə yazmışdır ki, onlardan günümüze yalnız 240-ı gəlib çatmışdır. Bu məqalələrin 150 –si fəlsəfəyə, 40 –ı tibbə aiddir.

Müəllifin “ Kitabü-ş-Şəfa “ əsəri “ Məntiq ,Fizika və Metafizika “ bölmələrindən ibarətdir . 11 cildlik bu əsər 22 kitabdan ibarətdir .

Məntiq bölümü,Giriş ,Kateqoriyalar, Şərh (Kommentariya),Birinci Analitiklər,İkinci Analitiklər, Utopiklər ,Sofistik dəlillər , Ritorika və Poetika , Fizik və ya Təbiət bölümü , Fizika ,Göyüzü və Aləm,Mənşə (Genesis) və Məhvolma,Təsirlər və Təşəkkülmə , Minerologiya, Meteorologiya,Psixologiya,Botanika və Biologiya,Matematika bölümü , Geometrya ,Arifmetika,Astronomiya və Musiqi kitablarından ibarətdir .

22 –ci kitab isə Metafizikadır .İbn Sinaya görə , Metafizikanın təməl mövzusu “ Mütləq Vücut “(Vücudu Mütləq) olan Allah ilə uca Varlıqlardır . Fəribi kimi İbn Sinanın da fəlsəfəyə etdiyi ən mühüm xidmət Metafizika sahəsində olmuşdur .İbn Sina Fəribinin “Mümkün ül-Vücut “ və “Vacib ül –Vücut “ , “Qüvvət halında Varlıq “ və “Hərəkət halında Varlıq “ , “Cövhər və Araz “ , “Mahiyyət və Vücut “ , “Maddə və Surət “ kimi fəlsəfənin müxtəlif sahələri arasında bir əlaqənin olduğuna inanmış , “ Şəfa “ və “ Nicat “ adlı əsərlərində Varlıq anlayışının insan təfəkkürünə açıq bir şəkildə yerləşdiyini , digər anlayışların isə Varlıq anlayışını izlədiyini irəli sürmüşdür .

Fəribinin “Mahiyyət –Vücut “ ayrılığını tamamilə müdafiə edən İbn Sina bu ayrırmanı fəlsəfənin ana mövzusu halına gətirmişdir . İbn Sinaya görə ,insan təfəkkürü ,zehni konkret Varlıqlar dünyasından bir qrupun bütün fərdlərinə aid edib bilən təməl anlayışları çıxarır . İnsan anlayışı insanın təbiətini dilə gətirir , lakin o , həqiqi bir Varlıq olaraq mümkündür. Başqa sözlə , insanın mahiyyəti özbaşına var ola bilməz . Varlıq insana xaricdən verilmişdir . Bu tək-tək Varlıqlar üçün doğrudur . Zaman daxilində bir başlanğıca sahib olan bütün var olanlarda Mahiyyət Vücuddan ayrılır . Bu sadəcə məntiqi bir ayrılıq deyil , eyni zamanda bir ontoloji ayrılıqdır.

İbn Sinanın da Fəribi kimi Mahiyyət və Vücut arasında aparmış olduğu bu ayrılıq onun da fəlsəfi Teizm anlayışı üzə - rində mühüm bir təsirə malikdir .

Fəribi kimi İbn Sinaya görə də Allah ən yüksək dərəcədə Kamal sahibidir . Bu vəziyyət Allah haqqındakı bilgimizin də mükəmməl olacağını düşünmək əqləbatan görünür . İstər Fəribi , istərsə də İbn Sina Allahın Varlığı məsələsində ciddi şübhələrin olmayacağına inandıqları üçün diqqətlərini daha çox Allahın adları və ya daha doğrusu , sifətləri üzərinə yönəltmişlər . Onlar əsərlərində Allahın adları ilə bağlı Quran terminləri ilə fəlsəfi terminləri yan-yanı işlətməmişlər . Hər iki filosof Quranın məşhur “ Nur “ surə- sinə istinad edərək Allahın “ Əvvəl , Axır , Zahir , Batin “ olduğunu söyləməklə bərabər , göstərmişlər ki , Allah təkdir. O , həm Öz Varlığını , həm də bütün Kainatı bilir . O ,ən yüksək dərəcədə Həyat , Hikmət və İradə sahibidir . Kərim və Adil olan Allah hər şeyin Xalığıdır . O , Cəmilədir və hər şeydəki göz- zəlliklərin qaynağıdır . Ən təmiz məhəbbət , təslimiyət və ibadət ancaq Onadır . Allah sadəcə Qadir olduğu üçün deyil , Yaxşılığın , Həqiqətin və Gözəlliyin mənbəyi olduğu üçün də ibadətə layiqdir . .

İbn Sinanın əsərləri öz dövründə belə nəinki yaşadığı yerlərdə , həmçinin bütün Qəznəli İmperatorluğu ərazilərin- də və demək olar ki , bütün Şərqi dünyasında , daha sonralar isə bütün Avropaya da yayılmış və böyük mütəfəkkirə əvəzsiz hörmət qazandırmışdır . İbn Sina İslam dünyasında bir çox yeni fəlsəfi problemlərlə məşğul olmuş , Fəribinin açdığı yolu ciddi şəkildə davam etdirmişdir .

İslam dünyasının və Orta əsr Latın dilli Avropa aləminin fikir babası olan İbn Sina məntiq sahəsində böyük bir sistem yaratmış , məntiq elmi onun sayəsində inkişafının ən yüksək mərhələsinə çatmışdır . O , özündən əvvəlkilərin səhvlərini düzəltmiş , yeni görüşlər irəli sürmüşdür . Alim məntiqin təkcə Aristotel məntiqindən ibarət olduğu görüşləri rədd etmiş və göstərmişdir ki , Məntiq başlı –başına bir elmi araşdırma sahəsidir .

İbn Sinanın “ Kitabü-ş-Şəfa “ və “ Əl- Qanun fi-t-Tibb “ əsərləri Latıncaya tərcümə edilərək Orta əsr Avropa Univer- sitetlərində 400 il boyunca tədris olunmuşdur .

4.Ç)Türk fəfosofo Əbülhəsən Bəhmənyar əl-Azərbaycaninin fəlsəfi dünyagörüşü

Türk fəlsəfi fikir tarixi lazımınca araşdırılmadığından bəzi tədqiqatçılar tərəfindən belə bir yanlış fikir irəli sürülmüşdür ki,orta əsrlərdə Fərabidən,İbn Sinadan və Birunidən başqa peşəkar Türk filosofu olmamış,Türk fəlsəfi fikri yalnız ayrı-ayrı şair və yazıçıların əsərlərində bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmışdır.Doğrudur,Türk şair və yazıçıların əsərləri fəlsəfi,etik,estetik fikir,bədii düşüncə və ictimai ideyalarla zəngindir .Bütün bunlara baxmayaraq adları çəkilən filosoflar və ayrı-ayrı şair və yazıçılarla yanaşı Bəhmənyar , Eynəlıqüzat Miyanəci,Şihabəddin Yəhya Sührəverdi,Siracəddin Urməvi,Nəsirəddin Tusi və s.kimi peşəkar Türk filosofları da Türk fəlsəfi fikir tarixinin üfüqlərini daha da genişləndirmiş, bəzi yanlış fikir və mülahizələri alt-üst etmişlər.

Biz yeri gəldikcə yuxarıda adları çəkilən Türk filosoflarının fəlsəfi əsərləri və fəlsəfi dünyagörüşləri haqqında qısa şəkildə bəhs edəcəyik .

XI əsrdə yaşayıb yaratmış ən ünlü Türk filosofu Əbülhəsən Mərzban oğlu Bəhmənyar əl-Azərbaycanidir .Bəhmənyar Şərqn Fərabı, İbn Sina və İbn Rüşk kimi dörd böyük filosofundan və Şərq peripatetizminin ən görkəmli nümayəndələrindən biri , Azərbaycan peripatetik fəlsəfi məktəbinin banisidir.

Bəhmənyarın anadan olma tarixi tam bəlli olmasa da tədqiqatçılar onun böyük Türk filosofu İbn Sinanın ölümündən 30 il sonra ,yəni 1066-cı ildə vəfat etdiyini göstərmişlər. (Bax:Əl- Beyhəqi Zəhirəddin,Tətimmət “Sauan əl-hikmə “, Lahur ,hicri 1351,səh.92; Məhəmmədəli Tərbiyət,Danışməndani- Azərbaycan, Bakı 1987,səh.52;Zakir Məmmədov,Bəhmənyarın fəlsəfəsi ,Bakı 1983,səh.61).

Bəhmənyarın yaradıcılığına bir sıra əsər və məqalə həsr edilsə də onun fəlsəfi dünyagörüşü haqqında ən sanballı tədqiqat əsəri Azərbaycan alimi Zakir Məmmədovun “Bəhmənyarın fəlsəfəsi “ adlı əsəridir (Bax:Zakir Məmmədov , Bəhmənyarın fəlsəfəsi , “ Elm “Nəşriyyatı, Bakı 1983) .

Tədqiqatçılar göstərir ki, Mövlana Bəhmənyar fəlsəfinin ən çətin və mürəkkəb məsələləri ilə bağlı tədqiqat aparmış, ömrünün çox hissəsini fəlsəfi məsələlərin həllinə və hikmət sirlərinin aydınlaşdırılmasına həsr etmişdir (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax : Məhəmmədli Təbiyyət, Danişməndani- Azərbaycan, Görkəmli elm və sənət adamları, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1987, səh .52).

Filosofun “ Təhsil kitabı “, “ Məntiqə dair zinət kitabı”, “ Gözəllik və səadət kitabı “, “ Musiqi kitabı “, “Metafizika elmi- nin mövzusunda dair traktat “ və “ Mövcudatın mərtəbələri “ adlı əsərləri müəllifinə Şərqdə böyük şöhrət qazandırmış, özündən sonrakı filosofların yaradıcılığına qüvvətli təsir gös- tərmişdir. Əbül Abbas Ləvkəri, Əfzələddin Xunəci, Nəsirəddin – din Tusi və Siracəddin Urməvi kimi filosoflar onun davamçıları olmuşlar.

Bəhmənyarın əldə olan əsərlərini geniş şəkildə təhlil edən fəlsəfə elmləri doktoru Zakir Məmmədov qeyd edir ki, “ Təhsil “ əsəri Bəhmənyarın yaradıcılığında xüsusi yer tutur.

“ Təhsil “ əsərinin birinci hissəsi öz-özlüyündə var olan “ Zəruri Varlığın “ (Allahın-A. M.) dərk olunması və onun atri- butlarının sayı haqqındadır. Burada müəllif göstərir ki, Vacib (və ya Zəruri) Varlıq Təkdir, substansiya deyildir, cisim de – yildir. Onun Varlığı əqlidir, dərkədən və dərkolunandır. Vacib Varlıq xalis xeyirdir, Haqdır.

Bəhmənyarın “ Təhsil “ əsəri riyaziyyat istisna olmaqla Şərq peripatetizminin nəzəri fəlsəfəsinin məzmununu əks et- dirir. Müəllifin “Təhsil “ əsəri orta əsrlərə aid Məntiq, Meta- fizika və Fizikanı, yəni Təbiət elmlərini və Təbiətsünaslığın fəlsəfi məsələlərini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Filosofun “ Varlıq təlimi “ nin əsasını Varlıq və onun hissələri, Materiya və forma, Cisim və onun hərəkəti təşkil edir. Müəllifə görə, hər şeyin əsasını ən ümumi mənada Var- lıq təşkil edir. Bütün Varlığı “ Vacib “ və “Mümkün “ olmaqla iki qismə ayıran Bəhmənyara görə, Vacib Varlıq zəruridir, mütləq mövcuddur, səbəbsizdir. Mümkün Varlıq isə qeyri – mövcud və mövcud fərz ediləndir. Onun varlığı və yoxluğu birsəbəblidir, daha doğrusu, o, nəticədir.

Bəhmənyarın “ Varlıq təlimi “ ndən bəhs edən onun ən mükəmməl tədqiqatçısı Fəlsəfə Elmləri Doktoru Zakir Məmmədov bununla bağlı Yunan və Şərq filosoflarının fikir və mülahizələrini müqayisəli şəkildə şərh edərək göstərir ki, Bəhmənyarın ontoloji görüşləri ilə Aristotelin, Fərabinin və xüsusilə İbn Sinanın ideyaları arasında hədsiz yaxınlıq olsa da mühüm məsələlərin şərhində və təhlilində XI əsr Azərbaycan filosofunun orijinal və özünəməxsus fikirləri əsas yer tutur. Belə ki, Bəhmənyarın fikrinə əsasən, Varlığın məntiqi tərifinin çətinliyi üzündən Onun şərhində çoxları səhvə yol vermişlər. Filosofa görə, həmin şəxslər Varlığın real gerçəkliyinə onun təsir edən və ya təsirlənən olması baxımından yanaşdıqları üçün məsələnin mahiyyətini şərh edə bilməmişlər. Zira təsir edən və təsirlənən şeylər Mövcudatın hissələridirlər. Mövcu- dat təsir edən və təsirlənən şeylərdən daha artıq dərəcədə məlumdur. Bəhmənyar Vacib Varlıq haqqında “ Səbəbi olma- yan Varlıq “, “ İlk səbəb “ və “ Tək “ ifadələrini işlətməmiş və gös- tərmişdi ki, “ Qarşımıza çıxan iki şeydən biri səbəb, digəri nəticədir” (Seçmələr bizimdir –A. M. Bax : Zakir Məmmədov, göstərilən əsəri, səh.93,94,95,96).

Bəhmənyar fəlsəfəsinin əsaslarından biri də onun “İdrak nəzəriyyəsi”dir. Bəhmənyar idrak prosesinin iki mərhələdən – hissi və əqli mərhələdən keçdiyini göstərmişdir.

Bəhmənyar İdrakın hissi mərhələsini də iki qismə bölmüş və göstərmişdir ki, hisslər xarici və daxili duyğulardan ibarətdir. Xarici hisslərə toxunma, dadbilmə, iybilmə, eşitmə və görmə üzləri daxildir. Canlıvarlıq toxunma üzvü sayəsində canlıdır. Toxunma duyğusundan məhrum olub diri üalmaq mümkün deyil. Ən güclü həzzlər və ələmlər toxunma duyğusu ilə baş verir. Toxunma duyğusu ilə istilik, soyuqluq, rütubət və quruluq, ağırlıq və yüngüllük, bərklik və yumuşaqıq, kələkötürlük və hamarlıq kimi keyfiyyətlər qavranılır. Toxunma duyğusu ən çox ürəyə və ondan çıxan Ruha təsir göstərir.

Dad bilmə duyğusu dadılan şeylə təmasda olanda bilinir. İy bilmə duyğusu iybilmə orqanı, yəni burunla duyulur. Eşitmə duyğusu eşitmə orqanı, yəni qulaqlar vasitəsilə duyulur. Görmə duyğusu, gözlə bağlı olub görünən şeyin gözdəki inikaşıdır. (Seçmələr bizimdir – A.M.Bax: Bəhmənyar Əbülhəsən ibn Mərzban, Kitab ət-Təhsil, Tehran 1971, səh.820).

Daxili duyğulara isə filosof müştərək hissi, fəhmi, xəyalı, yaddaşı və təfəkkürü aid edir. Bu duyğulardan bəzisi hissi şeylərin surətlərini, bəziləri isə onların mənalarını qavrayır. Surətləri qavrayan qüvvə “Müştərək hiss” adlanır. Müştərək hiss bütün duyulan şeyləri xarici hisslər yolu ilə qəbul edən bir qüvvədir. Müştərək hissın saxlama yeri yaddaşdır. Xəyal surəti, yaddaş isə surətlə bərabər alınmış mənəni də yadda saxlayır.

Bəhmənyar xarici və daxili hissi qüvvələri vəhdətdə – biri digərini tamamlayan İdrak mərhələsi kimi götürmüş və göstərmişdir ki, duyğu təkrarlandığında yaddaş olur, yaddaş təkrarlandığında isə təcrübəyə çevrilir. Filosof hiss İdrak formalarının sadədən mürəkkəbə doğru inkişafını şərh etmiş və göstərmişdir ki, yaddaş qüvvəsi fəhmə, zəkaya və idraka xidmət edir. Bədəndə fəhmdən, zəkadan və idrakdan öncə olan qüvvələrin hamısı yaddaş və təxəyyül qüvvəsinə, qalan beş duyğu isə müştərək hissə xidmət edir. Təxəyyül qüvvəsi heyvani Nəfsə, təfəkkür qüvvəsi isə İnsani Nəfsə xidmət edir. Təfəkkür qüvvəsi əqli İdrakın mümkün olmasını təmin edir, daha doğrusu, İnsani Nəfs əqli İdraka da malik olur (Seçmələr bizimdir – A. M. Bax : Bəhmənyar, Kitab ət-Təhsil, səh.819).

Əqli İdrakdan bəhs edən filosof göstərir ki, şeylərin real gerçəkliyinin dərk olunması hisslərin, duyğuların işi deyildir. Belə ki, hisslər, duyğular dəyişə bilən zahiri cəhətləri qavradığı halda, əql şeylərdə sabit olan real gerçəklikləri və mahiyyətləri dərk edir (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax : Bəhmənyar, Kitab ət –Təhsil, səh .561).

Bəhmənyar əqlin nəzəri və əməli (praktik) əqlə bölündüyünü qeyd edərək göstərir ki, bilən Nəfsi qüvvə nəzəri əqli, fəal Nəfsi qüvvə isə əməli əqli şərtləndirir. Bəhmənyar nəzəri əql ilə əməli əql arasındakı münasibətdə nəzəri əqlə üstünlük verərək göstərir ki, Nəfs üçün ən yaxşısı budur ki, əməli əql nəzəri əqlə tabe ola və bədən qüvvələrinin hökmləri olmadan əqlin hökmləri ilə bədən qüvvələrinin hamısını idarə edə (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax : Bəhmənyar, Kitab ət-Təhsil, səh . 807).

Filosof nəzəri əqlin, potensial əql, vərdişlə olan əql və qazanılmış əql kimi mərhələlərini qeyd etmiş və göstərmişdir ki, potensial əql, əqli şüylərin dərk olunması üçün xalis qabiliyyət

sayılır .Vərdişlə olan əql ,hisslərin ,duyguların , qavrayışların vasitəsilə qazanılmış anlayışları , sübuta ehtiyacı olmayan müddəaları , aktual əql isə ikinci əqli məlumatları ,yə - ni birinci əqli məlumatlar əsasında qazanılan anlayış və müd- dəaları dərk etmək qabiliyyətidir .Qazanılmış əql isə filosofun fikrincə ,bütün əqli şeyləri dərk etmək mərtəbəsində olan ak- tual əqldir ,yəni əqli məlumatları aktual surətdə düşünürsə və onların düşündüyünü düşünürsə , bu , qazanılmış əql adla- nır .Heyvani cins və insani növ məhz qazanılmış əqldə tamamlanır (Seçmələr bizimdir –A.M.Bax :Bəhmənyar , Kitab ət-Təhsil , səh.819 -829) .

Bəhmənyar İdrak məsələlərindən bəhs edərkən, fikir , zəhin , zəka və intuisiya kimi terminlərin daşdığı mənalara da diqqət yetirərək göstərir ki , fikir əqlin faydalandığı bir qüvvədir . Fikir mətləblərin başlanğıclarına doğru insan elə hərəkətidir ki ,onlardan mərtəbələrə gedib çıxılır.Zəhin elm əldə etmək üsulunu hazırlayan Nəfs (Şüur) qüvvəsidir. Zəka intuisiya qabiliyyətidir .İntuisiya məlumdan məchula keçmə surətidir .Başqa sözlə , intuisiya axtarılan məlum olduqda orta termini tapmağa və onun vasitəsilə əsas termini tapmağa yönəlmiş Nəfsin hərəkətidir (Seçmələr bizimdir –A.M.Bax: Bəhmənyar , Kitab ət-Təhsil ,səh.264) .

Fəlsəfi biliyə əxlaqi baxımdan yanaşan Bəhmənyar qeyd edir ki ,qazanılmış hər bir bilik insanın əxlaqını zənginləşdirir,onda gözəl mənəviyyat aşılamağa xidmət edir.Əgər bu bilik əxlaqa xidmət etmirsə,o,faydasızdır .Var-dövlətə həris bir şəxsin elmi olsa da ,o şəxsin hikmət (fəlsəfə) zövqü yoxdur.Belə ki,Kamil İnsanda əqli həzz,ehtiras həzzindən güclüdür .Daha doğrusu,həqiqi həzz əqli həzzdir.Əqli həzzlər,xəstəliklərin yaxın düşə bilmədiyi sağlamlıqdır,şəfadır (Seçmələr bizimdir –A.M.Bax: Bəhmənyar,Kitab ət-Təhsil,səh.834).

Bəhmənyardan bəhs edən orta əsr filosofları göstərir ki ,Bəhmənyar bütün var- dövlətlərdən, sərvətlərdən ən çox əqlə üstünlük verir və xüsusi olaraq qeyd edir ki :”Sərvət qorunur ,əql isə qoruyur “ (Seçmələr bizimdir-A.M.Bax:Əl-Beyhəqi Zəhirəddin,Tətimmət , Lahur,hicri 1351,səh.91) .

Filosof göstərir ki,hiss İdrak formaları tərəfindən əldə edilən məlumatlar əqlin sərəncamına verildikdən sonra yeni bir keyfiyyət qazanır.Belə ki,duyğu qatışıq şeyləri xəyala bildirir,xəyal onları əqlə bildirir,sonra əql həmin şeyləri saf-çürük edib mənalardan hər birini fərdi götürür,ən xüsusi və ən ümumi müəyyənləşdirir.Bu zaman əqldə birinci mənalar yəni təsəvvürə aid aksiomatik (sübuta ehtiyacı olmayan) müddəalar əks olunur.Bundan sonra əql olanlardan təriflər düzəldir (Seçmələr bizimdir-A.M.Bax:Bəhmənyar,Kitab ət- Təhsil , səh.265-266) .

Bəhmənyar İdrakın əqli mərhələsini onun hissi mərhə- ləsindən ayırmamış ,əksinə ,əqli məlumatların hissi məlumat- lar əsasında meydana çıxdığını qeyd edərək göstərir ki : ”Nəfs hissi surətləri duyğularla qavrayır,özündəki əqli surətləri isə özündəki hissi surətlər vasitəsilə dərk edir.Bu surətlərin əqli cəhətləri onların hissi cəhətlərindən faydalanır.Belə ki,Nəfsdə həmin surətlərin əql ilə dərk olunanı hiss ilə qavranılanına uyğundur.Əks təqdirdə onların əql ilə dərk olunanı mövcud olmazdı .İnsan şeylərin hissi cəhətlərinin vasitəçiliyi ol- madan onların əqli cəhətlərini dərk edə bilməz .Bu ,onun Nəfsinin və əql ilə dərk olunan surətlərin idrakında hiss ilə dərk olunan surətlərin vasitəçiliyinə olan ehtiyacından irəli gəlir” (İqtibas Zakir Məmmədovun “Bəhmənyarın fəlsəfəsi”adlı əsərindən götürülmüşdür-A.M.Bax:Göstərilən əsər,səh.136).

İdrak fəaliyyətində hissi mərhələ ilə əqli mərhələnin bağlılığından bəhs edən filosof göstərir ki :”Şeylər duyulur.Bu duyğu əsnasında hissi şeyin olması ilə bağlıdır .Duyulan sonra xəyala gətirilir.Bu,bəzən şeyin qeyb olması ilə birlikdə baş verir.Şey haqqındakı təsəvvür şeyin özündən heç də fərqli deyil.Bundan sonra əqli idrak hazır olur.Ağılla dərk olunan eynilə duyulana uyğun gəlmir,əksinə,o,duyulanla həmcins olan hər bir fərdə uyğundur. Deməli,ağılla dərk olunan şey ümumi fərdə uyğundur.Duyğu ilə mənimsənilən də elədir”(Bax:Bəhmənyar,Kitab ət-Təhsil,səh.39)

Bəhmənyara görə,əql təkcə nəzəri İdrakı təmin etməklə kifayətlənmir,eyni zamanda,həyatı fəaliyyətin də amili ,olur.”Əql qütbətdə,təklidə olanda insanla ünsiyyətdə olandır.Sənə narahatlıq üz verdikdə kədərli əzmlə boğ,çıxış yolu tapmaq və xilas olmaq üçün əqli səfərbər et.Baş vermiş işə gö-rə qüssələnmə ,onu aradan qaldırmağa,dəf etməyə çalış” (İqtibas Zakir Məmmədovun “Bəhmənyarın fəlsəfəsi”adlı əsərindən götürülmüşdür-A.M. Bax: Göstərilən əsər ,səh.139) .

Bəhmənyarın “İdrak nəzəriyyəsi “onun “Məntiq təlimi” ilə üzvü surətdə bağlıdır . Bəhmənyar daha çox məhz “Məntiqçi filosof “kimi tanınmışdır.Filosof “ Təhsil “əsrinin böyük bir qismini Məntiqə həsr etmişdir.Tədqiqatçılar filosofun Məntiqə dair yazdığı “Zinət” əsrinin adını çəkmiş və təəssüflə qeyd etmişlər ki,müəllifin bu əsəri hələlik əldə edilməmişdir .

Bəhmənyar Məntiqi elmin bir sahəsi hesab etmiş və göstərmişdir ki,Məntiq bir metod olub elm anlayışına daxildir.Bu mənada Məntiqin elmin bir hissəsi olması ilə metod olması arasındakı fərq ondan ibarətdir ki,biri daha xüsusi , digəri isə daha ümumdür .Müəyyən bir elmin metodu olan şey ümumiyyətlə ,elmin bir hissəsidir .Məntiqin mövzusu birinci əqli anlayışlara istinad edən ikinci əqli məlumatlardır (Seçmələr bizimdir-A.M.Bax:Bəhmənyar, Kitab əl-Təhsil, səh.6,221) .

Bəhmənyar Məntiqi digər nəzəri elmlərlə-metafizika, təbiət elmi, qrammatika,şeyr vəznə olan əruzla və s.ilə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirmiş və göstərmişdir ki,ikinci əqli məlumatlar həm metafizikanın,həm də Məntiqin mövzusuudur.Çünkü ikinci əqli məlumatlar təkcə ifadə etdikləri varlığa və əqli olmalarına görə deyil ,həm də məlumdan məchula keç- məyi vasitələndirdiyinə görə Məntiqin mövzusu sayılır.Ümumi,xüsusi və fərdin mahiyyətinin aydınlaşdırılması Məntiqə aiddir.Həmin şeylərin varlığının isbatı isə ilk növbədə fəlsəfənin mövzusuudur (Seçmələr bizimdir-A.M.Bax:Bəhmənyar Əbülhəsən ibn Mərzban ,Təliqat İbn Sina,Qahirə1973,səh. 168) .

Filosof Məntiqin təbiət elmi ilə müqayisəsilə bağlı göstərir ki,ikinci əqli məlumatların təbiət elmində mövzusu əşyadır (cisimdir).Mütləq əşyanın təbiət elminə münasibəti ikinci əqli məlumatların Məntiq elminə münasibəti kimidir. Hərəkət və dəyişmənin təbiət elminə münasibəti modallıqla – rın ,cinsi və növü olanların Məntiq elminə münasibəti kimidir (Seçmələr bizimdir-A.M.Bax:Bəhmənyar,Təliqat İbn Sina,səh. 168) .

Bəhmənyar Məntiqi qrammatika və əruz vəznə ilə müqayisə edib onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri qeyd edərək göstərir ki,Məntiqin anlayışa və düşüncəyə münasibə- ti qrammatikanın sözlə,əruzun isə şeyrə olan münasibəti kimi- dir .Bu,onların oxşar və ya uyğun cəhətidir .Lakin sağlam yaradılış və sağlam zövq qrammatikanı və əruzunu öyrənmədən keçinə bilsə də,insanın fitri qabiliyyəti ağılı işlətmək üçün onu qabaqcadan hazırlamağa möhtacdır.Məchul olan sonra düşünməklə məlumla çevrilən şeylər tərəf və Məntiqi nəticə sillogizm sayəsində tapılır .Bu tapılan ya həqiqi,ya həqiqidən kənar,ya gizli (batil),ya da həqiqiyə bənzərdir .İnsanın fitri qabiliyyəti bu təsnifatda çox vaxt kifayət qədər fərq qoya bilmir.Əgər belə olmasaydı nə alimlər arasında fikir

ayrılığı, nə də birisinin baxışında ziddiyyət özünü göstərirdi (Seçmə- lər bizimdir- A.M.Bax:Bəhmənyar,Kitab ət-Təhsil , səh.5)

Bəhmənyar Məntiqin vəzifələri və faydasından bəhs edərkən göstərir ki, Məntiq ,nəzəri sənət ,nəzəri elmdir.O, bəzi hallarda xatırlatma,bəzi halda diqqət yetirmə,bəzi halda özündə səhv baş verməyən qaydalı elm,bəzi halda ideyaların tərtibi yolu ilə təlim edilir.İbn Sina Məntiqi “ Tərəzi”,Bəhmənyar isə “Ölçü “adlandırmış və göstərmişdir ki,Məntiq başqa bir biliyə kömək etməklə onun ölçüsü olur.Axtarılan şey Mən- tiqi olduqda ölçü də müəyyən cəhətdən maddi ola bilir”İnsan yalnız duyğudan gələn,yaxud duyğunun təsdiqlədiyi şeyə inanar “-deyən Filosof göstərir ki,hissi qavrayışın verdiyi bilik məlum olsa da nəzəri elmlərin dərk edilməmiş müddə- aları məchuldur .Məntiqin faydası da məhz məlumdan məc – hula keçmək yollarını göstərməklə insanı təfəkkür xətalərindən qorumasıdır .

Bəhmənyar göstərir ki,Məntiq təlimi“Kateqoriyalara giriş“,“Kateqoriyalar” və “Termin” (“Təbir”) haqqında məqsədlərin aydınlaşdırılmasından ibarətdir.”Kateqoriyalar” haqqında olan hissə “Sillogizm”in (Məntiqi nəticənin-A.M.),“Təbir “isə “Sübut”un mənalarını əhatə edir(Seçmələr bizimdir-A.M.Bax:Bəhmənyar ,Kitab ət-Təhsil ,səh. 1) .

Filosof Məntiqlə bağlı fikirlərini şərh edərək göstərir ki, əqli düşüncələr əqli nitqlərdə təzahür etdiyindən söz və onun anlayışa münasibətini bilmək gərəkdir .Çünkü sözlər şüurun yalnız uyğunluq və şərtilik yolu ilə ifadəsidir .Yazı və sözlər şüurdakı şeyə məxsus təbiilik deyil,əksinə,şərtilikdir. Şüurdakı şeylər xarici aləmdə mövcud olan şeylərin təbii ifadəsidir .Deməli ,yazı sözün hərflərini ifadə edən müxtəlif şərti işarələr , sözlər isə şüurun anlayışlarını ifadə edən müxtəlif şərti göstəricilərdir. Şüurun təsəvvürləri isə əyani şeylərin qeyri-iradi göstəricisidir.Bunun üçün əyani şeylər göstərilir, lakin göstərmir ,yazı isə göstərir ,lakin göstərilmir .Deməli , şüurun anlayışlarından və sözlərdən hər biri həm göstərən, həm də göstəriləndir .Beləliklə,anlayışlar yazı və sözlərdən fərqli olaraq əyani şeylərin inikasındır,onlara uyğundur.Əyani şeylər ilə anlayışlar fərqlənir,yazı ilə sözlər isə müxtəlifdir. (Seçmələr bizimdir – A.M.Bax:Bəhmənyar,Kitab ət-Təhsil,səh.39) .

Filosof “Tərif“ lə bağlı fikirlərini şərh edərək göstərir ki , Tərif hər hansı bir şeyin mahiyyətini göstərən nitqdır . Tərif inkari olmamalıdır ,çünkü Varlıq öz-özlüyündə məlumdur ,yoxluq isə Varlığa görə tanınır.(Bax: Bəhmənyar, Kitab ət-Təhsil , səh. 193).

Bəhmənyar Məntiqlə bağlı nəzəri fikirlərini əyani misallarla əsaslandırmışdır .

4.D) Azərbaycan panteist fəlsəfəsinin banisi Eynəlqüzat Miyanəcinin fəlsəfi dünyagörüşü

Orta əsr Türk fəlsəfi fikir tarixində şərəfli yer tutan filo- soflardan biri də Azərbaycan panteist fəlsəfəsinin banisi Eynəlqü- zat Əbülməali Abdulla ibn Məhəmməd ibn Əli Miyanəci dir .

Eynəlqüzat Miyanəci 1099-cu ildə Güney Azərbaycanın Həmədan şəhərində anadan olmuşdur . Həmədanda anadan olduğu və burada yaşayıb yaratdığı üçün “ Həmədani “ kimi də tanınmışdır .O , Ömər Xəyyam , Əhməd Qəzali və Məhəmməd ibn Həmməveyh Güveyni kimi alim və filosofların yanında müxtəlif elmləri öyrənmişdir .Filosof Baş Qazi vəzifəsində çalışarkən dərin hörmət qazandığından “ Eynəlqüzat “,yəni “ Qazilərin gözü “ fəxri adını almışdır .Onun “ Əbülməali”ləqə- bi isə “ Fəzilətlər atası “ deməkdir .

Filosof 28-29 yaşlarında olarkən azadfikirlilik üstündə mühafizəkar müsəlman fəqihlər tərəfindən təqiblərə məruz qalmış , ayrı-ayrı yerlərdə onu “ kafir “ elan etmiş ,ölümünə fitva vermişdilər . Cəzalandırılacağını yaxşı bilən filosof öz idealları uğrunda qurban getməyi belə özünə şərəf saymışdı. O , 1128-ci ildə Səlcuqlu sultanı Məlikşahın vəzirlərindən biri olan kütbeyin Əbülqasim Dərgəzini tərəfindən həbs edilib ayaqlarına zəncir vurularaq Bağdad zindanına göndərilmişdi.

Eynəlqüzat Miyanəcinin ən mükəmməl tədqiqatçısıAzər- baycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü professor Zakir Məmmədov mənbələr əsasında müəyyənləşdirmişdir ki, bir müddət Bağdad zindanında saxlandıqdan sonra Həmədana qaytarılan Eynəlqüzat Miyanəci 6 may 1131 – ci ildə , 32 yaşında dərs dediyi mədrəsədə edam edilmişdi (Bax: Zakir Məmmədov,Azerbaydjanskiye filosofi i mısılteli srednevekovya , Baku 1993) .

Biz bu yazımızda əsasən Eynəlqüzat Miyanəcinin fəlsəfi irsinin hərtərəfli tədqiqatçısı professor Zakir Məmmədovun sanballı tədqiqat əsərləri olan “ Eynəlqüzat Miyanəci “ və “

Azərbaycan fəlsəfəsi “adlı əsərlərindən və ayrı-ayrı vaxtlarda çap etdirdiyi məqalələrdən istifadə etmişik (Bax: Zakir Məmmədov ,Eynəlgüzat Miyanəci ,Bakı 1992 ; Zakir Məmmədov ,Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi ,Bakı 1994 ;Zakir Mamedov,Azerbaydjanskiye filosofi i mışliteli srednevekovya, Baku 1993 ; Z. Dj.Mamedov ,O prioritate Aynalkuzata Miyanedji v obosnovanii panteistiçeskoy filosofii sufizma . Dokladı AN Azerbaydjanskoy SSR ,№ 9,1978 ,str.75-78) .

Professor Zakir Məmmədov Eynəlgüzat Miyanəcinin “ Varlıq təlimi “ , “ İdrak nəzəriyyəsi “və “ Dialektikası” haqqında ətraflı məlumat vermiş və göstərmişdir ki,filosof sufiz- min müxtəlif aspektlərini işıqlandırmış , ona bitkin fəlsəfi məzmun vermişdir.

Tədqiqatçılar belə bir yanlış fikir irəli sürmüşlər ki ,guya sufizmin panteist fəlsəfəsini ilk dəfə İbn Ərəbi (1165 -1240) işləyib hazırlamışdır . Zakir Məmmədov elmi şəkildə sübut etmişdir ki, bu fəlsəfənin əsaslı sistemini İbn Ərəbidən ən azı yarım əsr əvvəl Eynəlgüzat Miyanəci yaratmışdır (Bax :Z.Dj. Mamedov , O prioritate Aynalkuzata Miyanedji v obosnovanii panteistiçeskoy filosofii sufizma .Dokladı AN Azerbaydjanskoy SSR ,№9 ,1978 , səh.75-78) .

Eynəlgüzat Miyanəcinin 24 yaşında ikən yazıb bitirdiyi 100 fəsildən ibarət “ Həqiqətlərin məğzi” (Zibbət əl-həqaiq) adlı sufi-fəlsəfi əsərində ifrat sufi mütəfəkkirlərin istəyini yerinə yetirmək məqsədini güddüyünü söyləyərək onların panteist əhval –ruhiyyəli fikirlərini inkişaf etdirib təsəvvüfdə fəlsəfəyə geniş yol açmışdır .

Filosof özünün fəlsəfi sistemində həm “ Varlıq təlimi”ni, həm də “İdrak nəzəriyyəsi”ni tamamilə orijinal şəkildə işləyib hazırlamışdır . O , bütün əvvəlki filosoflardan öz yetkin dialektik mühakimələri ilə seçilir.Belə ki,panteist dünyagörüşü – şə malik olan Eynəlgüzat Miyanəci Allah ilə bütün mövcud şeylərin eyniliyi prinsipini işləyib hazırlamışdır . Onun Varlıq təlimində “ Varlıq “bütün mövcud şeyləri əhatə edən ən ümumi qisimlərə-- qədimə və sonradan meydana çıxmışa , kamilə və naqisə ,təkə və çoxə bölünür . Allah ,substansiya və onun atributları ,aksidensiya və sair istilahlara şərh də filo- sofun Varlıq təliminin başlıca xüsusiyyətlərini əks etdirir .

Eynəlgüzatın panteist məzmun daşıyan Varlıq təlimi öz mahiyyəti etibarilə kreasionizm və dualizmə ziddir .Onun təlimində Xəliq ilə məxluqat bir-birindən zamanca ayrılır . Belə ki, Xəliqdən fərqli olaraq məxluqat sonradan meydana çıxmışdır .Lakin Allahla mövcudat bir-birindən ayrılmazdır, vahid təməldir .

Varlığa vacib və mümkün hissələrə bölün , bu qisimləri zamanca və təbiətə fərqləndirməyib onları müəyyən mənada bərabər tutan Şərq peripatetiklərinin budualist mövqeyini Eynəlgüzat Miyanəci inkar etmiş ,onların əsaslandırıldığı eminasiya təlimini ,yəni mövcudatın Mütləq Vahid Varlıqdan zəruri surətdə çıxmasını , tənqid etmişdir.Filosof göstərmişdir ki,nəzər əhlinə ,yəni peripatetiklərə görə Allah- təala mövcudatdan yalnız bir şey üçün səbəb olur və beləliklə, bu hal İnsan varlığına gəlib çatır . Hər cəhətdən Vahid olandan yalnız Vahid şeyin çıxması gərəkdir. Bu , elə böyük bir uydurmadır ki,onu söyləməyə adamın dili gəlmir.O,bəsi-rətlilər yanında açıq küfrdür.

Mütəfəkkirin panteist fəlsəfəsində “ Varlıq “anlayışının son nəticədə “ Allah “anlayışı ilə eyniyyət təşkil edir .Filosof Allahı mövcudatın mənbəyi,çıxış yeri adlandırmış və bununla da

ciddi narazılığa səbəb olmuş və mütəfəkkirin dinsizlikdə təqsirləndirilib edam edilməsi üçün əsas dəlillərdən biri sayılmışdır

Panteist filosofun ontologiyasında ,yəni Varlıq haqqında metafizik nəzəriyyəsində , Allah ayrı-ayrı şeylər aləmini təmsil etməklə həm çox,həm də Vahid Tamdır .Müəllif yazır: “Həqiqətdir ki,Qüdrətli və Ali olan Allah çox və Tamdır.Ondan başqa nə varsa ,tək və hissədir.Allahdan savayı hər şey yalnız Onun Tamlığını və çoxluğunu izləyən olması cəhətdən həm hissə,həm də tək olur.

Eynəlgüzat Miyanəcinin fikrincə , “Substansiya”deyilən Qədim və Əzəli,yaxud da Vacib Varlıq öz-özlüyündə mövcuddur.Onun heç bir başqasına ehtiyacı yoxdur.Bununla bərabər, O,meydana çıxmış Varlığın mövcudluğu üçün ümdə şərtidir. Əgər Varlıqda bir əzəlilik olmasaydı,meydana çıxmış olan da əsla mövcud olmazdı .

Filosofun təlimində Allah Öz müxtəlifliyi ilə mövcud bütün varlıqların çıxış yeri və mənbəyi olmaqla bərabər,həm də onların yeganə səbəbidir.Çünki Ondan savayı olan hər bir mövcud şeyin nə həqiqət,nə də varlıq sarıdan Substansiya, (yəni bütün əşya və hadisələrin ilk əsasını təşkil edən mahiyyət,cövher) vardır .

Mütəfəkkir batinilərin Allahın atributlarına (əlamətlərinə) etinasız qalan ezoterik (gizli) doktrinası kimi,zahirilərin dualizmə aparıb çıxaran ekzotermik doktrinasını da rədd edərək yazır:”Substansiyanı təsdiq edib,atributları təsdiq etməyən kəs bidətçi cahildirsə, Substansiyadan həqiqi fərqlənmə ilə fərqlənən atributları təsdiq edən kəssə kafir dualistdir və bu küfrü ilə o da cahildir .

Eynəlgüzat Miyanəcinin fəlsəfəsində Substansiya ilə aksidensiya bütövlükdə Allahla mövcudatı ,Vacib Varlıqla mümkün varlığı təşkil edir .Filosof mümkün varlığı eyni zamanda “caiz varlıq “adlandıraraq yazır: “Caiz varlıq mövcud olmaya da bilər.Onun yoxluğu qeyri-caiz olduqda o,mənəvi işıqlar və ruhlardır. Bu olmadıqda, o, mövcud ola da bilər, olmaya da .Nə ki Varlığa daxil deyil, o, yoxludur” .

Filosofun fikrincə,şeylərin mövcud və qeyri-mövcud olması onların Allaha münasibətindən irəli gəlir.Belə ki, Varlığın çıxdığı Əzəli Həqiqətə nəzər saldıqda Ondan vücuda gəlmiş və Ondan hələlik vücuda gəlməmiş şey nəzərə alındıqda Əzəli Həqiqətdən vücuda gəlmiş şey üçün elə bir münasibət olur ki,bu münasibət hələlik Ondan çıxmamış şey üçün mövcud deyildir.Bu,mövcud olanların və yox olanların Allaha nisbətdə fərqlənməsidir .

Eynəlgüzat Miyanəcinin “ Varlıq təlimi “ o dövrün dini- fəlsəfi fikrində Varlığa dair baxışlardan əsaslı şəkildə fərqlə - nir .Belə ki, əgər sxolastlar maddi aləmi Allahdan zamanca ayırırdılarsa ,Şərq peripatetikləri mümkün varlığın Vacib Varlıqla yanaşı mövcudluğunu dualistcəsinə söyləyirdilərsə, Eynəlgüzat Miyanəci Allahı mövcud şeylərin mənbəyi və səbəbi saymaqla Onu mövcudatın Özü ilə vəhdətdə,eyniyyət- də götürürdü .

Filosofun “ Varlıq təlimi “ ilə onun “İdrak nəzəriyyəsi” üzvü surətdə bağlıdır.Onun panteist fəlsəfəsində bütün varlı- ğin və onun hissələrinin,Allahın və Onun Substansiyası ilə atributlarının,həmçinin aksidensiyaların və mövcud şeylərin hallarının dərk olunması mümkün sayılır .Burada idrak prosesinin üç mərhələsini qeyd edən filosof göstərir ki,idrak prosesinin hissi,əqli və əql arxası (yəni intuisiya)mərhələləri vardır.Bunların biri digərini əvəz edə bilməz.

Mütəfəkkir duyğuları, uyğun olaraq görünən ,dadılan , qoxulanan,səslənən şeylərin dərk edilməsində İbn Sina kimi “ tərəzi “ adlandırmış və göstərmişdir ki,hər şeyin öz tərəzisi, öz meyarı vardır.Hisslər,duyğular obyektiv gerçəkliyi əks et- dirir.Onların mənbəyi xarici aləm və maddi mühitdir.Belə ki, birisi bir şeyi dadmazsa,dadı duymaz,bir səsi eşitməzsə və ya bir şeyi görməzsə,onu bilməz.Hissi idrak üçün müəyyən imkan həddi vardır.Bu mərhələdən sonra əqli idrak mərhələ - si gəlir.Filosof göstərir ki,ağıl düzgün tərəzidir,onun hökmləri yalana yol verməyən doğru yəqinlikdir.O,adildir,onda heç bir zaman haqsızlıq təsəvvür edilməz.Hissi idrak kimi əqli idrakın da müəyyən imkan həddi vardır.Belə ki,ağıl da mövcud şeylə - rin çoxunun dərk olunmasında çətinlik çəkir.Ağıl da obyektiv gerçəklikdən özünə müəssər olan cəhətləri əks etdirir.Dərkedici qüvvələrdən birinə aid olan inikas o birisi üçün sirr görünə bilər.Ağlın imkanı ilk səbəbin varlığını mövcudatın varlığına görə təsdiq etməkdir.Ağıl mövcudata və onun atri- butlarına əsasən Substansiya haqqında nəticə çıxarır.

Mütəfəkkir İnsanın özünü dərk etməsini Allahı dərk etməsi kimi qiymətləndirmiş və göstərmişdir ki: “ Özünü dərk edən kəs Allahı dərk etmişdir .Özünü dərk etməkdə aciz olan kəs isə Rəbbini dərk etməkdə daha acizdir “ .

Filosof eşqi, Allahı dərk etməyin göstəricisi,Aşiqi Məşuqə (Allaha) qovuşduran qüvvə adlandırmışdır.Bu mənada Ariflər Allaha şeylərdən deyil, əksinə, Allahdan şeylərə baxırlar .

Eynəlqüzat Miyanəcinin “ İdrak nəzəriyyəsi “nə görə, konkret hissi şeylərin zahiri cəhətləri duyğularla,onların mahiyyəti ağılla,Allahla eyniləşdirilən şeylər aləminin bütövu isə intuisiya ilə dərk edilir . Filsof inkişaf prosesinin sırf formal məntiq qanunları ilə dərk etməyin çətinliyi qarşısında həqiqətin yalnız intuisiya vasitəsilə əldə edildiyini göstərmişdir .

Mütəfəkkir sözə fikrin ifadəçisi və məna göstəricisi kimi baxmış, sözü anlayışla ,dili təfəkkürlə əlaqələndirmiş və göstərmişdir ki,adamın kəlamı onun ağlının və elminin kama- lını göstərir .

Filosofun “Dialektikası” onun “ Varlıq təlimi”və “İdrak nəzəriyyəsi “ ilə sıx surətdə bağlıdır.O,öz dialektik təlimində bir-birinə əks olan “xeyir və şər “, “müsbət və mənfi “anlayışlarını,onların dialektik əlaqəsini geniş şəkildə araşdırmış və qeyd etmişdir ki, xeyir və şər,müsbət və mənfi öz təbiətlərinə müvafiq şeyləri əksilikdə dərk edən varlığa,başqa sözlə , insana münasibətdə mövcuddur .Mənimsəyən qüvvəyə müvafiq şey özünün mənimsənilməsində mənimsəyənə uyğun gəlməyib,əksinə,zərər vurduqda o şey mənimsəyənə münasibətdə şərtdir .Bunun üçün caizdir ki ,vahid şey bir halda iki mənimsəyənə münasibətdə xeyir və şər və ya müsbət və mənfi olsun .Belə ki,bir qrup adamın müsibətləri digər qrup adam üçün sərfəlidir .

Mütəfəkkir möhkəm inandığı fəlsəfi həqiqətləri həm Ariflərə və həm də Alimlərə çatdırmağa çalışmışdır.Onun fəlsəfi sistemində sufilərin panteist ideyaları ilə peripatetiklərin təbii- elmi görüşləri məharətlə birləşdirmişdir ki,məhz bu keyfiyyət Eynəlqüzat Miyanəcini panteizmə gətirib çıxarmış, Azərbaycan panteist fəlsəfəsinin banisi kimi tarixdə ad qazanmışdır .

4.E) İşraqilik fəlsəfəsinin banisi Şihabəddin Yəhya Sührəverdinin fəlsəfi dünyagörüşü

“Şeyx əl-Məqtul “(Qətl edilmiş Şeyx) və “Şeyx əl-İşraq”(İşıqlıŞeyx) ləqəbləri ilə də tanınan Şihabəddin Əbül- fütuh Yəhya ibn Həbəş ibn Əmirək Sührəverdi “ İşraqilik “adlı fəlsəfi məktəbinin banisidir .

Şihabəddin Yəhya Sührəverdi 1154-cü ildə Güney Azər- baycanın Zəncan şəhərinin yaxınlığındakı Sührəverd deyilən yerdə anadan olmuşdur.Kiçik yaşlarından elm öyrənmək üçün Marağaya getmiş,orada Şeyx Məcdəddin Cillidən təhsil almış,sonra İsfahana gedərək orada peripatetik filosof Səhlan Savinin “Bəsirətlər “adlı əsərini oxuduqdan sonra bu fəlsəfi cərəyana qoşulmuşdu .Sührəverdi Ərdəbil,Miyanə,Diyarbəkir kimi Azərbaycan, Konya, Harput,Sivas,Mardin kimi Anadolu , Bağdad,Dəməşq və Hələb kimi Yaxın və Orta Şərq şəhərlərinə səyahət etmiş,öz elmi-fəlsəfi fikirlərini getdiyi yerlərdə, xüsusilə Kiçik Asiyada yaymışdı .O,Anadolu Səlcuqlu dövlətinin sultanı İzzəddin Qılıç Arslanın (1156-1188) rəğbətini qazan- mış və onun övladları Süleymana,Börcüyarığa və Məlikşaha müəllimlik etmişdi .

Sührəverdi gəzib dolaşdığı şəhərlərdə sufi mütəfəkkir- lərlə görüşmüş, onların fikir və dünyagörüşlərini qavramaqla yanaşı,dünyəvi elmlərlə də ciddi məşğul olmuşdur.Onun həm sufi,həm alim və həm də filosof olduğunu nəzərə alan orta əsr müəlliflərindən Zəkəriyyə Qəzvini göstərir ki,Sührəverdi dünyanı tərk edən filosof,alim,möcüzələr və qəribə işlər sahibi idi.O,insanlardan ayrılıb riyazətlə (zahidliklə,dünyanı hər cür rahatlıq və zövqlərdən əl çəkib məhrumiyyətlər içində yaşamaqla) məşğul olardı(Bax: Zakariyya al-Kazvini, Adjaib al-Maxlukat va Qaraib al-Mudjudat).

Digər bir müəllif İbn əl-İmad Hənbəli yazır ki, "Sührəverdi Adəm övladlarının zəkallılarından biridir. O, dəqiq elmləri bilməkdə başçı, Kəlam elmində mahir, mühakiməli disputçu, zühdə (zahidliklə) məşğul, dövrün sxolastik din alimləri- ni qəbul etməyən, dinin qullarına istehza edəndir (Bax: Ahmad İbn İmad ad-Din, Risalah fi sinat al- İksir).

Şihabəddin Yəhya Sührəverdi yaradıcılığa çox gənc yaş- larından başlamış , az bir müddətdə elmifəlsəfi və bədii əsərləri ilə bütün Şərq ölkələrində tanınmışdı .Filosof gənclik illərində peripatetizm fəlsəfəsi ilə maraqlanmış, məntiq, metafizika və təbiətşünaslıq elmlərini dərinlən öyrənmiş, sonrakı dövrlərdə fəaliyyətini daha da genişləndirərək tamamilə yeni bir fəlsəfi məktəbin- İşraqilik fəlsəfəsinin əsasını qoymuşdu.

Filosofun fəlsəfi dünyagörüşünün əsasını onun Varlıq təlimi, Məkan və Zaman anlayışı, İdrak nəzəriyyəsi, mövcudatın mərhələləri, işıq və cism, İnsan cismi və İnsan nəfsi, cismin hərəkəti və Məntiqi İdrak nəzəriyyəsi təşkil edir .

Mütəfəkkir "Varlıq təlimi"ndə "Varlıq" anlayışını "Yoxluq" anlayışı ilə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirmiş və göstərmişdir ki, "Yoxluq" yalnız "Varlığ" a görə təsəvvür edilir və aqla gətirilir. Bil ki, hər bir mövcud olan ya Vacib Varlıq, ya da Mümkün Varlıqdır. Vacib Varlığın mövcud olmaması mümkün deyildir. Vacib, yaxud Zəruri Varlığın mövcudluğu Onun Özünə görədir. Mümkün Varlığın mövcudluğu isə başqasının sayəsindədir. Bil ki, Özünə görə Vacib olmaq Vacibliyi ilə başqasına görə Vacib olmaq arasında fərq vardır. Özünə görə Vacib olan Əzəlidir, başqasına görə Vacib olan isə sonradan meydana çıxmışdır. Həmçinin Özünə görə Vacib olan Özünə görə mövcuddur. Deməli, başqasına möhtac deyildir. Haqq Təala Özünə görə Vacib olduğundan Əzəlidir, sonradan meydana çıxmış deyildir (Seçmələr bizimdir- A.M.Bax: Ülkər Zakir- qızı Məmmədova, Şihabəddin Yəhya Sührəverdi (ədəbi-bədii yaradıcılığı), Bakı 2010; Zakir Məmmədov, Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi, Bakı 2006) .

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Sührəverdinin peripatetik və sufi-fəlsəfi əsərlərində "Eminasiya nəzəriyyəsi " özünəməxsus bir şəkildə ifadə edilmişsə də, onun İşraqiliyə dair traktatlarında filosof bu nəzəriyyənin yeni bir formasını işləyib hazırlamış , mövcudatın mərtəbəli quruluşunu Şərq peripatetiklərinin üsulu ilə əsaslandıraraq yazmışdır: "Deyirlər ki, Mələyin vasitəsi olmadan Haqq-Təalanın (Allahın) göyü yaratması qeyri-mümkündür, çünki Haqq-Təalada iki iradə meydana gəlir: biri göyü, digəri də Mələyi yaratmaq. Mələk göydən daha şərəfli olduğundan Mələklə əlaqədar iradə göy-lə əlaqədar olandan daha şərəfli olar . Beləliklə, burada ixtilaf meydana çıxır . Cəhətlər sabit olur, çoxluq üzərində Ulu və Müqəddəs sayılma Vəhdəti aradan qalxar (Seçmələr bizimdir- A.M.Bax: Ülkər Zakir qızı Məmmədova, göstərilən əsəri, Bakı 2010; Zakir Məmmədov, Şihabəddin Yəhya Sührəverdi (həyatı, yaradıcılığı və dünyagörüşü), Bakı , Elm, 2009) .

Filosofun "Varlıq təlimi" Şərq peripatetiklərinin fəlsəfi görüşləri ilə uyğunluq təşkil edir. Onun "Varlıq təlimi"ndə Varlıq "Vacib" və "Mümkün"ə bölünür. Bu bölgülərin "Səbəb" və "Nəticə", "Əvvəl" və "Sonra", "Ümumi" və "Xüsusi", "Tək" və "Çox" anlayışları nəzərdən keçirilir. Mütəfəkkir mövcudatın mənbəyi və mənşəyi, onun peripatetik məzmunu məsələlərini şərh etmiş, özünün "İşraqilik fəlsəfəsi"nə uyğun nəzəri fikirlər irəli sürmüş və göstərmişdir ki, bütün mövcud şeylər öz başlanğıcını Vacib Varlıqdan, yəni Allahdan—"İşıqlar Işığı" ndan" almışdır .

Mütəfəkkir göstərir ki, Vacib Varlıqdan (yəni Allahdan) çıxan ilk nəticə Nəfs ola bilməz. Çünki Nəfs cismə malik olmalıdır ki, onu idarə edə bilə. Deməli, Vacib Varlıqdan çıxan Varlıq hər cəhətdən materiyadan təcrid olunmuş bir substansiyadır ki, O, nə maddidir, nə də maddini idarə edən. Bunu biz (müəllif özünü nəzərdə tutur-A.M.) “Əql” adlandırırıq (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Üikər Zakirqızı Məmmədova, göstərilən əsəri).

Sührəverdi qeyd edir ki, aksidensiyalar cisimlərdə olur. Aksidensiya başqasından asılı olduğu üçün o, Vacib Varlıq deyil, “Mümkün Varlıq”dır. Əgər onun Varlığı Vacib olsaydı, o, başqasından asılı olmazdı. Həmçinin aksident işıq da öz-özlüyündə olan işıq deyildir. Onun Varlığı başqasına məsudur. O, ancaq başqasının işığıdır. Mücərrəd Xalis Işıq Öz-özlüyündə olan Işıqdır. Öz-özlüyündə olan Işıq Mücərrəd Xalis Işıqdır. (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Zakir Məmmədov, Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri, Bakı 1986).

Cismin materiya və formadan ibarət olduğunu qəbul edən filosof “Materiya” anlayışını digərlərindən fərqli şərh edərək göstərir ki, Cisim elə bir substansiyadır ki, həmin formalar onda dəyişmə qəbul edir və “Materiya” adlanır. Materi-ya uzunluq, en və dərinlik tutumu etibarilə cisimdir (Bax: Zakir Məmmədov, Şihabəddin Yəhya Sührəverdi (həyatı, yaradıcılığı və dünyagörüşü), Bakı, Elm, 2009).

Mütəfəkkir İnsanın maddi və mənəvi varlığından, onun Mücərrəd Işıqla əlaqəsi məsələsindən, İnsanın heyvan, bitki və minerallardan yüksəkdə dayandığından bəhs edərək göstərir ki, ən bitkin məcaz İnsandır. O, Ətaədicidən (Allahdan) kamal diləyir. İnsan canlı varlıqların ən şərəflisidir. O, materiyadan təcrid olunmuş bir şeyə -Düşüncəli Nəfsə malikdir.

“Düşüncəli Nəfs “filosofun “İşraqilik fəlsəfəsi”ndə “İdarəedici Işıq” adlanır. Bu Işıq İnsan cismini külli-ixtiyarla idarə edən Işıqdır. Filosof “Düşüncəli Nəfs”ə tərif verərək göstərir ki, O, nə cisimdir, nə də cisimdədir. Əksinə, O, cismi idarə edir, anlayışları dərk edə bilir (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Zakir Məmmədov, Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri, Bakı 1986 və Zakir Məmmədov, Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir, Bakı 1978).

Filosof İnsani Nəfsin mənşəyini araşdırarkən onun əzəli və bədənədən öncə deyil, sonradan vücuda gəldiyini irəli sürmüş və onun əzəli olmasına şübhə doğuran amilləri sadalayaraq göstərmişdir ki, əgər İnsani Nəfs mücərrəd olsaydı, onu “Qüdsiyyət” (Müqəddəs) və “Dirilik Aləmi”ndən ayrılmağa, ölüm və zülmətlər dünyasına bağlı olmağa nə məcbur etməz? Əzəli olanı təbə və həbs edən kimdir? Südəmər uşağın nəfsi necə cəzb etmişdir ki, o, Müqəddəs və Işıq aləmindən cəzb olunmuşdur? Nəflər əzəldən bir-birindən necə fərqlənmişdir? Axı onların növü uyğundur, bədənədən əvvəl onun nə yertutumu, nə məkanı, nə təsiri, nə təsirlənməsi, nə də bədənədən sonra mövcud olan kimi qazanılmış tərkibləri vardır. Nəflərin bir və eyni olması doğru deyildir, əks təqdirdə o, bədənələr üzrə hissələrə bölünər və bölüşdürülərdi. Cisim olmayan isə hissələrə bölünməz (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax: Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi, Bakı 2006).

Şihabəddin Sührəverdi cismin hərəkətini Şərq peripatetiklərindən fərqli şəkildə şərh etmiş və göstərmişdir ki, özündə sabitlik təsəvvür edilməyən hər bir aksidensiya hərəkətdir. Müəllif hərəkəti “sabitliyi təsəvvür edilməyən heyət, öz-özlüyündə yeniləşən vacib bir şey” adlandırmış, hərəkəti materiyadan ayrı təsəvvür etməmiş, hər bir hərəkətin yalnız cisimlərdə mövcud olduğunu qeyd etmişdir.

Filosof,hərəkəti istiqamətinə görə “ortada hərəkət , ortadan hərəkət və ortaya hərəkət “kimi üç növə bölmüş və göstərmişdir ki, “Ortada hərəkət mərkəz kürəsi ətrafında vəqə olan göylərin hərəkəti,ortadan və ortaya hərəkət isə ün- sürələrə məxsus hesab edilən düzxətli hərəkətdir.Cisimlər üçün hərəkət başlanğıcıolan başqa bir şeyin olması labüddür. Əgər o labüd olan Vacib Varlıqdırsa,məqsəd hasildir və əgər Mümkün Varlıqdırsa, o ,öz-özlüyündə Vacib Varlığa çatmalıdır.(Seçmələr bizimdir-A.M.Bax:Ülkər Zakirqızı Məmmədova,Şihabəddin Yəhya Sührəverdi(ədəbi-bədii yaradıcılığı),Bakı 2010)

Mütəfəkkir özünün “Varlıq təliimi”ndə “Məkan və Zaman “anlayışlarını onların hərəkət kateqoriyası ilə bağlı araşdırmış və göstərmişdir ki,Zaman daimidir.Bu xüsusiyyət onun “Əzəli və Əbədi “ olmasında öz əksini tapmışdır.Filosof ,“Zamanın məhdud başlanğıca malik olduğunu”iddia edən ilahiyyatçı sxolastların əksinə olaraq göstərir ki,Zaman,özü üçün zaman başlanğıcı olan cəhətə görə kəsilmir.Onda onun üçün özündən sonrakı ilə bir araya sığmayan qabaqlıq mövcud olar.Deməli,yoxluğun özü olmaz.Şeyin yoxluğu bəzən müvəqqəti olur,onunla bir araya sığan sabit bir şey olmur.Bu da zaman qabqlığıdır.Deməli,bütün zamandan qabaq bir Zaman olur.Bu isə qeyri-mümkündür.Deməli,Zamanın başlanğıcı qeyri-mümkündür,O,Əzəlidir,Əbədidir,Daimidir(Seçmələr bizimdir-A.M.Bax:Zakir Məmmədov, Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri,Bakı 1986)

Sührəverdi “Məkan” anlayışını “heyət”(şəkil,surət) və “məhəl”(yer) anlayışları ilə müqayisə edərək göstərir ki, ”heyət”müəyyən şeylərdən ağıqlı , yaxud qaralıqdır,”Məhəl” isə özündə ağıqlı,yaxud qaranlıq olandır.”Heyət”bir məhəldən (yerdən) başqa məhələ(yerə) nəql edilmir,çünkü o,nəql edilsəydi,öz-özlüyündə mövcud və özü hərəkət edən olmalı idi. “Məhəl “(yer) də “Heyət” kimi o da cismə əlavə edilmişdi(Seçmələr bizimdir-A.M.Bax: Zakir Məmmədov,Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri, Bakı 1986) .

Filosof “İdrak nəzəriyyəsi”ndə İnsanın idrak qabiliyyətini yüksək qiymətləndirmiş, İnsan cisminin(bədəninin)İsfəhbud İşığa (Nurlar Nuruna) yiyələnməsini böyük xoşbəxtlik hesab etmiş və özünün “İşraq fəlsəfəsi” adlı əsərində göstərmişdir ki,İsfəhbud İşığın bədənə əlaqəsi öz-özlüyündə onun yoxsulluğuna və işıqlılığı üçün ondan yuxarıda olana nəzər salmasına görədir.Bədən onların təsirlərinin təzahür yeridir. Yaxşı qüvvələr Nurlar Nuruna aşıq olduqda Ona aşıq kimi bağlanmışdır.Mütəfəkkir dərk etmə qabiliyyətini insani işıq üzərində təsdiq etdikdən sonra onu bütün mücərrəd işıqlara şamil etmiş və göstərmişdir ki,müəyyən olduqda ki sənin mənləyin Mücərrəd İşıqdır,Öz sayəsində dərkedicidir və Mücərrəd İşıqlar müxtəlif gerçəkliklər deyildir,onda Tamın, Küllün Öz sayəsində dərkedici olması lazım gölir.Çünkü bir növdə vacib olan gerçəklikdə onunla şərik olmada vacib olar (Bax:Zakir Məmmədov,Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi,Bakı 2006).

Sührəverdi göstərir ki,İnsani Nəfs digər bütün canlıların nəfsindən kamil olmaqla bərabər,onların daşdığı funksiyaları da özünəməxsus şəkildə üstün keyfiyyətlərlə ehtiva edir.Heyvanda hiss və hərəkətin əlavə edilməsi ilə nəbatə qüvvələrininki bir-birinə bərabərdir.İnsanın məcazi isə hey- vanı qüvvələrin hamısını icra edir(Bax:Zakir Məmmədov, Şihabəddin Yəhya Sührəverdi (həyatı,yaradıcılığı və dünya- görüşü),Bakı,Elm,2009) .

Filosof peripatetizmə dair əsərlərində ilk yeri Məntiqə vermişdir ki,bu da təsadüfi deyildir. Çünki Məntiq peripate- tik təlimin sistemi və metodu ilə üzvü surətdə bağlıdır.Sührə- verdi

dünyagörüşünün müxtəlif sahələrində olduğu kimi, Məntiqin də ayrı-ayrı məsələlərinə yanaşmasında və onların həllində “İşraqilik fəlsəfəsi” mövqeyindən yeni və orijinal mülahizələr irəli sürmüşdür.

Şihabəddin Sührəverdinin “İşraqilik fəlsəfəsi”özündən sonrakı bütün Yaxın Şərq filosoflarına öz təsirini göstərmiş , onun əsərlərinə xeyli şərhlər yazılmışdır.Filosofun əsərləri və fəlsəfi təlimi müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır ki, bunların işərisində ən dəyərlisi heç şübhəsiz ki, Azərbaycan alimi professor Zakir Məmmədovun bu yazıda göstərilən əsərləridir.

Filosofun öz dövründə böyük nüfuz qazanması onun əleyhidarlarının hiddətinə səbəb olmuş və mütəfəkkirin edam olunması tələb olunmuşdu. Bütün bu tələblərə baxma- yaraq o dövrdə məşhur Səlahəddin Əyyubinin(1169-1193) oğlu Hələb şəhərinin hakimi vali əl-Məlik əz-Zahir Qazi (1186-1215) atasının da təkidli tələblərinə baxmayaraq filo- sofu edam etdirməmiş,əvəzində mütəfəkkirin öz xahişi ilə onu həbs edib zindana salmışdı.

Şihabəddin Yəhya Sührəverdi 1191-ci ildə zindanda vəfat etmişdir .

Ruhu şad olsun

4.Ə) Ünlü Türk alim və filosofu Nəsirəddin Tusinin fəlsəfi dünyagörüşü

Məhəmməd ibn Həsən ət-Tusi 17 fevral 1201-ci ildə Xorasanın Tus şəhərində anadan olmuşdur. Əsli Zəncanla Həmədan arasında yerləşən Savə şəhərindən olan Həsən oğlu Məhəmməd Tusda anadan olduğu üçün “Tusi” nisbəsi ilə tanınmışdır.

İlk təhsilini atası Həsəndən alan Tusi sonradan Həmədan və Tus şəhərlərində dövrün tanınmış alimlərinin yanında təhsilini davam etdirmiş, az bir müddətdə elmi dairələrdə məşhurlaşdığından Kuhistan İsmaililərinin başçısı Nəsirəddin Möhtəşəm onu sarayına dəvət etmiş və gənc alimdən Əxlaqla bağlı bir əsər yazmasını xahiş etmişdi. Tusi 1235-ci ildə 34 yaşında sonralar filosofa dünya şöhrəti qazandıran “Əxlaqi-Nasiri” əsərini yazıb tamamlamışdı.

Alim bir müddət sonra İsmaililərlə arasında yaranan ixtilaflardan dolayı həbs edilərək “Ələmut qalası”na salınmışdı. 12 ildən artıq bu qalada qalan Tusi qaladakı zəngin kitab – xanadan istifadə edərək elmi yaradıcılığını davam etdirmiş, 1242-ci ildə İbn Sinanın “İşarələr və qeydlər” adlı fəlsəfi risaləsinə “Şərh əl-İşarat” adlı şərhini yazmışdır.

Hülakü Xanın orduları 1256-cı ildə “Ələmut qalası”nı fəth edərək bölgədə İsmaililər dövlətinə son qoymuş, qalada olan Tusi və digər alimləri həbsdən azad etmişdi. Hülakü Xan Nəsirəddin Tusini özünün şəxsi məsləhətçisi təyin etmişdi. 1256-cı ildən 1274-cü ilə, yəni ölümünə qədər Tusi Elxanilərin himayəsində yaşamış, burada elmi və fəlsəfi yaradıcılığını davam etdirərək özünün riyaziyyata, fizikaya, tibbə, etikaya, astronomiyaya, məntiqə, fəlsəfəyə və tarixə dair “Şəkkül-qita”, “Cələ-ül-hesab”, “Təhriri-Oqlidis”, “Zici-İlxani”, “Təcrid əl-Əqaid”, “Təcrid əl-Kəlam”, “Təzkeri-həyat”, “Təhrir əl-Məcəsti”, “Füsul-Nəsiriyyə”, “Övsafül-Əşraf”, “Risab fil-İmamə”, “Cəbr vəqədr”, “Cələul-Hesab”, “Həll əl-Müşkilat”, “Tarixi-Bağdad” və s. kimi məşhur əsərlərini yazmışdır.

Tusi 25 iyun 1274-cü ildə Bağdadda vəfat etmiş,öz vəsiyyətinə əməl edilərək Bağdad yaxınlığındakı Kazımeyn şəhərindəki şialərin 7-ci imamı Museyi Kazımın və 9-cu imamı Məhəmməd Təqinin məzarlarının bulunduğu Kazimiyyə məscidində dəfn olunmuşdur .

Tusinin “ Əxlaqi-Nasiri”,”Evklid optikası”,”Zici-İlxani”, (“İlxanilərin astronomik cədvəlləri”),”Göy qurşağının öyrə- nilməsinə dair risalə”,”Qiymətli daşlar haqqında kitab”, “Tibb qanunları”,”Dövlət maliyyəsi haqqında risalə”,”Xoşbəxt günlərin seçilməsi” və “ Badadın tarixi “adlı məşhur əsərləri müəllifinə dünya şöhrəti qazandırmışdır .Alimin əsərləri təkcə Şərqdə deyil ,Avropada da elmin inkişafında mühüm rol oynamışdı .

Ensiklopedik biliyə sahib olan Nəsirəddin Tusinin elmi əsərləri haqqında tədqiqatçılar geniş bəhs etmiş,onun fəlsəfi görüşlərinə dair qiymətli fikirlər söyləmişlər.Belə ki, Tusinin həyatı və yaradıcılığı barədə ilk mənbələrdən sayılan “Dövlətlərin müxtəsər tarixi”(“Tarixi-müxtəsər əd-Düvəl “) adlı əsərin müəllifi Marağada yaşamış tarixçi,riyazillatçı və təbib Qriqori Əbülfərəc İbn əl-İbri Nəsirəddin Tusini “Fəlsəfi fənlərdə şəni olan böyük filosof “kimi təqdim etmişdi“(Bax:İbn əl-İbri Qriqori Əbülfərəc, Tarixi-müxtəsər əd-düvəl,Beyrut 1890 ,səh.500) .

Tusinin zəngin yaradıcılığında onun “Etika” (Bu əsər o dövr Kuhistan İsmaililərinin başçısı Nəsirəddin Möhtəşəmin təklifi ilə yazıldığı üçün “Əxlaqi-Nasiri “adı ilə tanınmışdır-A.M.),”Əsas əl-iqtibas”(İqtibasın əsası),”Qismət-e maucudat və əqşam-e an”(Mövcudatın bölgüsü və onun qisimləri) ,”Ət- təcrid fi-l-məntiq”(Məntiqə dair təcrid etmə),” Əl-İşarat və-t- tənbihat”(İşarələr və qeydlər) və s. kimi fəlsəfi əsərləri xüsusi yer tutur .

Tusi fəlsəfi görüşlərində dialektikaya əsaslanmış və bəyan etmişdir ki, Kainatın inkişafı onun daxilində mövcud olan ziddiyyətlərin toqquşması ilə bağlıdır.Filosofa görə,ilkin Dünya ümumi vahid maddiyyatdan ibarət olmuş,tədricən onun daxilində ziddiyyətlər yetişmişdir.Məhz bu ziddiyyətlərin aşkarlanması,ilk ünsürlərin toqquşması və bir-birinə qarşılıqlı təsir etməsi nəticəsində Dünya inkişaf etməyə başlamışdır (Seçmələr bizimdir-A.M.Bax: Xacə Nəsirəddin Tusi , Əxlaqi-Nasiri ,Bakı , Elm, 1989,səh.49-50) .

Filosof təbiətşünaslıq problemlərini perpatetik fəlsəfənin qanunları çərçivəsində həll etməyə çalışmış,Tanrının mövcudluğunu inkar etməmişsə də Yaradıcıyı Kainatı yaratdıqdan sonra Dünyanın işlərindən nəzakətlə ayırmış və Kai- natın öz qanunlarına uyğun və daxili təbiətinə əsasən inkişaf etməsini irəli sürmüşdü .Tusidən sonra “Təkamül nəzəriyyə” sini XIV əsrdə yaşayb yaratmış məşhur Azərbaycan mütəfəkkiri Mahmud Şəbüstəri və digər sufi filosoflar inkişaf etdirmişlər.

Tusi qeyd edir ki,heç bir maddi cisim tamamilə məhv ola bilməz .Əgər bir adam diqqətlə nəzər salsə,mütləq görər ki,dünyada heç bir şey tam şəkildə məhv olmur,onun forması, vəziyyəti,tərkibi,quruluşu,rəngi,keyfiyyəti ya şərikli bir varlığa və ya sabit bir maddəyə çevrilir...Çünkü cismi varlıqların məhv olmaq qabiliyyəti yoxdur(Seçmələr bizimdir-A.M.Bax:Nəsirəddin Tusi,göstərilən əsəri , səh.47-48) .

Filosof göstərir ki,təkamülün birinci mərhələsində Dünya eyni təbiətli ünsürlərdən ibarət olduğundan bu ünsürlər bir-birinə bərabərdir və heç biri o birindən heç nədə üstün deyildir. Çünkü onların hamısının bir ilk həyulası (maddiyyatı) vardır.Beləliklə,təkamüldən öncə Dünya bir- birinə

oxşar ilk ünsürlərdən ibarət idi.Bu ünsürlər həmcins və hərəkətsiz idilər.Lakin tədricən bu sakit Dünyanın daxilində ziddiyyətlər yaranmağa başlamış və sonda müvazinət pozulmuş,xasiyyət və mahiyyətdə fərqlər meydana çıxmış,bəziləri o birisinə nisbətən üstün əlamətlər kəsb etmiş və bundan sonra Dünya mərhələ- mərhələ inkişaf etməyə başlamış, bununla da Dünya təkamül yolunda ilk addımını atmış,həmcins maddələr inkişaf etməyə başlamışdı.Təkamül prosesində onlar müxtəlif istiqamətdə və müxtəlif sürətlə dəyişmiş,ona görə də, hansı cismin maddəsi daha tez yeni xüsusiyyət kəsb etmiş və daha asan dəyişə bilmişsə,o,təbiət etibarilə o birilərinə nisbətən daha üstün,daha şərəfli olmuşdu (Seçmələr bizimdir-A.M.Bax: Xacə Nəsirəddin Tusi,göstərilən əsəri,səh.49- 50)

Mütəfəkkir qeyd edir ki,dəyişkənlik təbiətin bütün ünsürlərinə xas olan cəhətdir.Bu dəyişkənlik maddi cisimlərdə knə qədər çox inkişaf etsə,onları bir o qədər təkamül pilləsinə çıxarar.Filosofa görə,maddələr bu dəyişmədə sanki bir-biri ilə yarışa girmişdilər. Nəticədə,bəziləri daha yüksək inkişaf pilləsinə qalxmış, bəziləri geridə qalmış,bəziləri isə ümumiyyətlə,yerindən tərpənməmişdir. Təbiətdə müxtəlif dərəcədə inkişaf etmiş canlıların mövcudluğu məhz bununla bağlıdır.

Tusinin “Təkamül nəzəriyyəsi”ndən bəhs edən tədqiqatçılar qeyd etmişlər ki,Tusi bəşəriyyətin yaranma tarixini, onun bioloji növ kimi formalaşma yollarını şərh etmiş və göstərmişdir ki,İnsan Kainatın bütün canlı və cansız məxluqları ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır.Mütəfəkkirə görə,canlı Dünya cansız Aləmdən ,İnsan isə canlı Aləmdən yaranıb.Lakin bitki və heyvanlardan fərqli olaraq,İnsan özünün ağılı,şüuru və iradəsi sayəsində Allaha daha yaxındır və dünyada xüsusi yer tutur.

Göründüyü kimi Tusinin “Təkamül nəzəriyyəsi”əsas etibarilə dini ehkamlardan uzaq olub sırf elmi səciyyə daşıyır. Buna baxmayaraq Tusi bir tərəfdən Allahın dünyanı son dərəcə mükəmməl və gözəl yaratdığından bəhs edərəkgöstərir ki, Allah Dünyanı və canlı varlıqları ona görə belə kamil yaratmışdır ki, bütün ağıllı adamları heyran qoysun və onlar öz yaradıcılarının hikmət və qüdrətinə “ əhsən ! “ desinlər.Digər tərəfdən də filosof maddi dünyanın öz-özünə inkişaf etməsini irəli sürərək göstərir ki,bu minval ilə fəzilətlər tədrici təkamül prosesində inkişaf edərək toxumlu bitkilər və ağacların əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Göründüyü kimi ,Tusi bir tərəfdən maddi Dünyanın öz-özünə ,təkamül yolu ilə inkişaf etdiyini,digər tərəfdən də Allahın Dünyanı son dərəcə kamil yaratdığını irəli sürür.Onda belə bir sual ortaya çıxır:Əgər Təbiət təkamül prosesində öz-özünə inkişaf edibsə,onda bu işdə Allahın rolu nədən ibarətdir? Tusi əsərlərində döənə-döənə Allahın Varlığına inandığını etiraf edərək göstərmişdir ki,Böyük Yaradan bizi Öz istədiyi şeylərə yaxınlaşdırma və xoşu gəlməyən şeylərdən uzaqlaşdırma bilər(Seçmələr bizimdir-A.M.Bax:Tusi, göstərilən əsəri,səh. 54) .

İlk baxışda Tusinin bu mövqeyi məntiqsiz görünə bilər. Lakin filosofun bu fikir və mülahizələrində heç bir əsaslı ziddiyyət yoxdur.Doğrudur,Tusiyə görə,həm Təbiət,həm də ayrı-ayrı fərdlər öz-özünə inkişaf etməyə qadir olsalar da bu inkişaf Tanrı tərəfindən istiqamətləndirilir.Yəni,Kainat Allah tərəfindən yaradılmış və o zamandan bəri Yaradanın “Ümumi Layihəsi “üzrə müstəqil şəkildə inkişaf edir.

Allaha ürəkdən inanmağına baxmayaraq, Tusi dini ehkamçılığın tərəfdarı olmamış, Sufilər kimi dinin gizli, məcazi mənaya malik olmasına inanmışdı. Şərqi digər mütəfəkkirləri kimi Tusi də antiq və peripatetik filosofların fəlsəfi fikirləri ilə Quranın hökmlərini bəşirəməyə çalışmışdır. Filosof göstərir ki, İlahiyyatdan sonra mən fəlsəfəni də öyrənməyə başladım və bu elmdən çox faydalandım. Kəlamdan fərqli olaraq, fəlsəfə şüurumuza imkan verir ki, sadəcə sələflərimizin fikirlərini təkrarlamayaraq, həqiqəti müstəqil surətdə dərk edək (Seçmələr bizimdir-A.M.Bax: Rzayev A.K., Nasireddin Tusi, Politiko-pravoveye vozzreniya, Baku, Elm, 1983, səh. 6) .

Tusiyə görə, ilk maddiyyat təkamül zəncirinin birinci halqasıdır. Əvvəlcə bu maddiyyatdan minerallar törəmiş, minerallardan bitki və heyvanat aləmi vücuda gəlmiş, inkişaf etmiş heyvanlardan isə İnsanlar yaranmışdır. Mütəfəkkir belə hesab etmişdir ki, bütün bu inkişaf canlıların dəyişmək qabiliyyətinə bağlıdır. Beləliklə, dəyişkənlik təkamülün əsas aparıcı qüvvəsidir. Dəyişkənlik maddələrin bir-birinə qarışması və daxili əlaqəyə girməsi ətraf mühitin təsiri nəticəsində baş vermişdir (Seçmələr bizimdir-A.M.Bax: Tusi, göstərilən əsəri, səh. 50) .

Cisimlərin mütəmadi olaraq dəyişikliyə uğramasını və müxtəlif yaşayış formalarının yaranmasına gətirib çıxardığını filosof bir neçə qrupa bölmüşdür. Mütəfəkkir göstərir ki, cismani kamillik nisbi anlayış olub canlının mühitə uyğunlaşmasını əks etdirir. Əgər canlının cismani quruluşu ətraf mühitə uyğundursa, deməli, həmin canlı mükəmməldir. Bu anlamda, Yer üzündə yaşayan bütün bitki və heyvan növləri kamildir. Çünki onlar yaşamaq üçün gərəkli olan bütün keyfiyyətlərə malikdirlər. Heyvanlar və quşlar aləminə diqqət edib müşahidə aparılsa, məlum olar ki, onların nəyə ehtiyacı varsa, ətraf mühitdə lazımı qədər vardır. Heyvanların bədən quruluşları ətraf mühitə müxtəlif yollarla uyğunlaşaraq onların bədən üzvləri, məsələn, buynuzları, dişləri, caynaqları, dırnaqları, mahmızları, tikanları, oxları və s. sanki bir silah vəzifəsini yerinə yetirirlər. Ətraf mühitə uyğunlaşma prosesi heyvanların nəinki zahiri görünüşünü, hətta davranışını da dəyişdirir. Əsaslı müdafiə vasitələri olmayan heyvanlar da özlərini qaçmaq və hiylə işlətməklə müdafiə edirlər. Məsələn, ceyran, dovşan və tülkü kimi (Seçmələr bizimdir-A.M.Bax: Tusi, Əxlaqi Nasiri, səh. 57) .

Filosof bitki, heyvan və İnsanın yaranması ilə bağlı qeyd edir ki, ilk öncə tədrici təkamül prosesində inkişaf edərək toxumlu bitkilər və ağaclar əmələ gəlmiş, bunlarda özünüqoruma və nəsilartırma qüvvəsi ən yüksək dərəcəyə çatmış, tozlanma nəticəsində bitkilər son təkamül mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bundan sonrakı heyvanat aləminə keçid həddidir. Bu həddi keçdikdə heyvanat aləmi başlayır. Bundan sonrakı mərhələ iradi hərəkət, qida ardınca getmək, faydalı şeyləri tapıb yemək qüvvəsinə yiyələnmək gəlir. Bu dərəcədən keçdikdən sonra bəzi heyvanlarda zərərli şeylərdən özünü qorumaq üçün qəzəb qüvvəsi meydana çıxır (Seçmələr bizimdir-A.M.Bax: Əxlaqi-Nasiri, səh. 50-51) .

Bitki və heyvanları bir-biri ilə müqayisə edən mütəfəkkir göstərir ki, bitki növləri ilə heyvan sinifləri arasında fərq olduqca çoxdur. Birinci gözə çarpan odur ki, heyvanat aləmi daha mürəkkəbdir. Belə ki, bütün heyvanlar hərəkət etməyi bacarır, inkişaf etmiş heyvanlar isə həm də dərrakəyə malikdirlər. Bunun sayəsində onlar mühitə daha tez uyğunlaşır, şərait dəyişəndə onlar davranışlarını da dəyişirlər. Deməli, heyvanat aləminin ən üstün cəhəti onlarda dərrakənin olmasıdır. Heyvanlar öz idrakı sayəsində öyrənməyə və təlim almağa qadirdirlər. Bunun nəticəsində heyvanlar fitrətində olmayan yeni bir xüsusiyyət kəsb edirlər ki, bu da heyvanların ən

yüksək dərəcəsidir. İnsanların ilk təkamül mərhələsi də buradan başlayır (Seçmələr bizimdir-A.M.Bax: Əxlaqi-Nasiri , səh. 51-52)

Filosof belə hesab edir ki, İnsan ,inkişaf etmiş heyvanlardan yaranmışdır. İnsanla heyvan aləmi arasında müxtəlif keçid formaları vardır.İnsan məişəti həm bioloji və həm də ictimai amillərlə bağlıdır.Heyvanlar yalnız bioloji həyat yaşadıqları halda,insanların məişəti bio-ictimai xarakter daşıyır. Bu mərhələyə qədər heyvanlarla insanlar arasındakı fərqlər və insanlardakı üstünlüklər təbii və fitri fərqlər olur.Bundan sonrakı mərhələ iradə, müşahidə, bilgi və kamilliyə bağlıdır.Heyvanlardan fərqli olaraq İnsanlar mücərrəd təfəkkürə malikdirlər. İnsan əməyini heyvanlardan fərqləndirən cəhət insanların incə alətlər hazırlaya bilməsidir.

Tusi göstərir ki,bütün bunları deməkdə,bu dərəcələri açıb göstərməkdə məqsədim odur ki,İnsan yaranarkən Kainatda olan təkamül mərhələlərinin ortasında olduğunu bilsin, fitrətinə görə aşağı dərəcədəkilərlə əlaqədar olduğunu və yalnız iradəsi,cəsarəti və ağılı vasitəsilə yüksək dərəcəyə yüksələ biləcəyini anlasın (Seçmələr bizimdir-A.M.Bax:Əxlaqi-Nasiri,səh.52-53)
Filosofun“Təkamül nəzəriyyəsi”ndən aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

---Maddə və qarşılıqlı olaraq dünyadakı heç bir şey tam şəkildə yox olmur, onların formaları, vəziyyətləri,tərkibləri, quruluşları,rəngləri,keyfiyyətləri ya qarışıq və şərikli bir varlığa,ya da sabit bir maddəyə çevrilir;

---Canlı varlıqlar təkamül nəticəsində cansız cisimlərdən yaranmışdır.Cansız cisimlərdən tədricən minerallar, sonra bitkilər,daha sonra heyvanlar və nəhayət sonda İnsan yaranmışdır.

---Digər Təkamül nəzəriyyəçilərindən fərqli olaraq Tusi Təkamül probleminə bir təbiətşünas alim kimi yox, bir filosof kimi yanaşmışdır.

Tusi İnsanı təkamülün ən şərəfli məhsulu hesab etmişdir.Filosofa görə, İnsan bütün inkişaf imkanlarından istifadə etməmişdir.İnsanın gələcək təkamülü bioloji proqres istiqamətində deyil,ictimai,mənəvi və zehni kamilləşmə istiqamətində baş verməlidir.Bu yolda bəşəriyyət çox böyük imkanlara malikdir. Bir vaxt Dünya daha Ədalətli, İnsan isə daha Kamil olacaq .

4.F) Kinalızadə Əli Əfəndinin Əxlaq fəlsəfəsi

Türk fəlsəfə tarixində “ Əxlaq filosofu “ kimi tanınan Kinalızadə Əli Əfəndi 1511 –ci ildə İspartada anadan olmuşdur . O, Ədirnədəki “ Hüsamiyyə Mədrəsəsi “ndə,sonra “Həməzə Bəy Mədrəsəsi” ilə “Kütahya Rüstəm Paşa Mədrəsəsi” ndə,daha sonra isə İstanbulun müxtəlif mədrəsələri ilə “Süleymaniyyə Mədrəsəsi “ndə müdərrişlik etmiş, sonra Şam, Qahirə,Bursa və İstanbul qazisi və ən sonda Anadolu Qazəskəri (Ali Hərbi Hakimi) vəzifələrində çalışmışdır .

Kinalızadə Əli Əfəndi 21 yanvar 1572 ci ildə 62 yaşında Ədirnədə vəfat etmiş,Ədirnə İstanbul yolu üzərindəki “Vaki Nazir “ adı ilə məşhur qəbristanlıqda dəfn olunmuşdur .

Filosof bir çox əsər yazmışdır ki, bunların içərisində Türkcə qələmə aldığı “ Əxlaqi-Əlai “ əsəri xüsusi yer tutur . (Kinalızadə Əli Əfəndi və onun “Əxlaqi- Əlai “adlı əsəri haqqında daha geniş məlumat üçün bax: Ayşe Sıdika Oktay “Kinalızade Ali Efendinin hayatı ve Ahlak-ı Alai isimli eseri”).

Müəllif bu əsərini 1564-cü ildə Şamda qazi olarkən Suriya Bəylərbəyi Əli Paşa adına yazaraq əsərin adını “Əxlaqi-Əlai” qoymuşdur .

Kinalızadə Əli Əfəndi bu əsərini yazarkən əsasən Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri”əsərindən və qismən də Dəvvaninin “Əxlaqi- Cələri”əsərindən yararlanmışdır. Müəllif düşüncələrində daha çox Tusinin fikirlərinə üstünlük vermişdir.

Əsərini fəlsəfi,dini,ədəbi və tarixi mənbələr əsasında yazan filosof,fəlsəfi qaynaq olaraq əsasən Tusidən və qismən də Dəvvanidən və onların yararlandığı Pifaqor, Sokrat, Aristotel,Fərabə və İbn Sina kimi önəmli alim və filosoflardan,dini məsələlərdə Səhabələrdən və xüsusilə Gəzzalidən yararlanmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq , mütəfəkkir istifadə etdiyi

filosoflardan fərqli mülahizələr irəli sürmüş,xüsusilə qızların oxumasını dəstəkləyərək gerçəkçi bir Ədalət və Əxlaq filosofu olduğunu sübut etmişdir .

Kınalızadə Əli Əfəndinin fəlsəfi dünyagörüşünün əsasını Əxlaq fəlsəfəsi təşkil edir . Filsofa görə,Əxlaq,nəzəri və əməli (praktik) olmaqla ikiye ayrılır.Nəzəri Əxlaq daha çox insanın bilgiləri, Praktiki və ya Əməli Əxlaq isə insanın fəaliyyəti ilə bağlıdır.Nəzəri Əxlaqda başanlı olmaq insanı nəzəri kamala, Əməli Əxlaq isə əməli kamala doğru aparır. Hər ikisinin eyni şəxsədə toplanması tam və həqiqi Səadət və Xoşbəxtliyin gerşəkləşməsi anlamına gəlir Mütəfəkkirə görə, Əməli Əxlaqın üç ana mövzusu vardır: 1)Fərdi Əxlaq;2)Ailə Əxlaqı;3) Siyasi və ya Dövlət Əxlaqı.(Bax:Kınalızadə,Əli,Ahlak- 1 Alai, hazırlayan Mustafa Koç,Klassik Yayınları,İstanbul 2007,səh.97).

“Əxlaqi-Əlai” əsəri üç bölmədən ibarətdir. 9 qismə ayırdığı və bunları tək-tək açıqladığı birinci bölmədə müəllif əsas etibarilə Əxlaq mövzusu ilə bağlı düşüncələrini şərh etmişdir . 8 qisimdən ibarət ikinci bölmədə müəllif “Ailə əxlaqı”ndan, üçüncü və son bölmədə isə “Dövlət əxlaqı”ndan geniş şəkildə bəhs etmişdir.

Filsof əsərində fərdin kamilliyə necə ulaşacağını göstərməyə,Ailə əxlaqını ailə daxilində,Siyasi əxlaqı isə ölkənin və dövlətin əxlaqlı və fəzilətli idarə edilməsi çərçivəsində şərh etməyə,həmçinin ideal fərd,ideal ailə və ideal cəmiyyət formalaşdırmaq ,ideal dövlət yaratmaq problemlərini incələməyə çalışmışdır .

Əxlaq fəlsəfəsinin mühüm anlayışlarından biri də xoşbəxtlik və səadətdir. Filsofa görə,Əxlaq elmi ilə həqiqi xoşbəxtlik,səadət,mərifət və kamillik əldə edilir.İnsanın səadəti,xoşbəxtliyi ilk öncə doğru bir inanca sahib olması, sonra da gözəl Əxlaq və yaxşı əməllər yaparaq pis əməlləri buraxması ilə qazanılır. İnsanın doğru bir inanca sahib olub çirkin istəklərinin arxasınca qoşaraq pis alışqanlıqlar qazanması ilə onun xoşbəxtliyi və səadəti tamamilə yox olmasa da bu pis əməllər insanın ruhunda yer aldığı qədər əzab görər(Seçmələr bizimdir–A.M.Bax:Kınalızadə,Əli,Ahlak- 1 Alai,hazırlayan Mustafa Koç , səh.56) .

Mütəfəkkir xoşbəxtlik və səadətə bağlı Əxlaq anlayışını şərh edərək göstərir ki, İnsan şərəf,ləyaqət və fəzilətləri qazandıqdan və bunu davranış halına gətirdikdən sonra səadətə və xoşbəxtliyə qovuşar.İnsan bu dünyada səadətə çatarsa,Axirətdə də səadətə ulaşar. Filsofa görə,İnsan təbiəti etibarilə xoşbəxt olmaq istər ki,bu da Əməli və Praktiki fəlsəfə ilə yanaşı,Nəzəri fəlsəfənin də gerşəkləşməsinə tələb edir. Nəzəri və Əməli fəlsəfəni yerinə yetirənlər həqiqi səadəti qazanmış olurlar.

Filsof Əməli və Nəzəri fəlsəfənin təsnifatını vermiş və öyrənilərək həyata tətbiq edilməsini irəli sürmüşdü.Müəllif digər filosoflardan fərqli olaraq Nəzəri fəlsəfənin də səadətə çatmaq üçün çox gərəkli olduğunu müdafiə etmişdir. O, Əməli və Nəzəri Əxlaq üçün insanın doğru davranışlarda bulanmasını,insanın bunları öz xoşbəxtliyi üçün yapmasını,eyni zaman da insanda dini keyfiyyətlərin üstün olmasını gərəkli sanmışdı.Mütəfəkkir Əməli fəlsəfəni Əxlaq elminin əsası hesab etmiş və göstərmişdir ki,insanların öz şəxsinə məxsus hal və davranışları vardır.Müəllifə görə,insanın xüsusiyyətləri “hal”(vəziyyət) və “məlikə” (qabiliyyət) olmaqla iki qisimdir.İnsanda yerləşməmiş olan davranışlara “hal”,yerləşmiş olan davranış- lara isə “məlikə”(qabiliyyət) deyilir.”Məlikə “ anlayışı,eyni zamanda, ”hal” (vəziyyət) anlayışının anlaşılması üçün də önəmlidir.Lakin bəzi mütəfəkkirlərə görə, Əxlaqlar dəyişir və bu üzəndə də mövzuya fərqli yorumlar

gətirmişlər. Kınalızadə isə Əxlaqın dəyişə biləcəyini qəbul etsə də bəzi “huylar”ın (xarakterlərin) kəsinliklə dəyişməyəcəyi görüşündə olmuş və bu məsələdə əsasən İbn Sinanın fikirlərini qəbul etmiş və göstərmişdir ki, əgər “huylar” bu şəkildə dəyişim göstərə bilirsə, o zaman burada kəsinliklə Əxlaqa ehtiyac vardır .

Filosofa görə, İnsan Nəfs ilə Bədənin birləşməsindən olmuşdur. Təbiətdə olan bütün varlıqların ən üst mərtəbə- sində İnsan dayanır . Müəllif, bu məsələdə İnsanın Bədən və Nəfs ilə yaradılmış üstün bir Varlıq olduğu fikrini müdafiə etmiş və bunun isbatına çalışmış və göstərmişdir ki, Varlıqlar həm öz içlərindəki növlərlə, həm də digər Varlıqlarla olan fəzilət fərqi arasında aşağıdan yuxarıya doğru bir sıralama etmək . Bunlar arasında İnsan Allaha ən yaxın və ən üst qatda, cansız varlıqlar isə ən alt qatdadır. Bu təsnifatdan dolayı Kınalızadə Türkcə ilk “Təkamül sistemi”ni araşdıran filosofdur. Təkamül sistemində bu sıralama mineral, bitki, heyvan və İnsan şəklindədir. İnsanları da öz aralarında dərəcələndirən filosofa görə, ən alt qatda olanla ən üst qatda olan arasında bəlli fərqliliklərin olması gərəkəkdir. İnsanların vəsfləri və keyfiyyətləri dəyişik bənzətmələrdə bulunmuşsa da yenə ən üst səviyyədə İnsanın olduğunu irəli sürmüşdür . Xüsusilə, Türklərə və Moğollara xüsusi simpatiyası olan müəllif , onlara əsərində geniş yer verib , onları üst təbəqədə yerləşdirmiş və yüksək dəyərləndirmişdir .

İnsanı digər varlıqlardan ayıran ən təməl özəlliyn Ağıl olduğunu irəli sürən mütəfəkkir, Əxlaqi anlamda da İnsanın Mələklərdən də üstün olduğunu qeyd etmiş və göstərmişdir ki, əgər İnsan Ağıl və İradəsini işlətməyib hiss və duyğuları ilə hərəkət edərsə, məhz o zaman onun bir heyvandan fərqi olmaz . Aqlını, İradəsini və Cəsarətini işlədən İnsan , Mələklərdən belə üstün olar, çünki Mələklərdə bu özəlliklər yoxdur.

Mütəfəkkir Əxlaq fəlsəfəsində İnsani Nəfsə xüsusi önəm vermiş, onu Nəfsin isbatı, onun cövhər və bəsit olduğu, Nəfsin cisim və cismani olub olmadığı, Nəfsin qavranması və mücərrəd olduğu şəklində 6 başlıq altında şərh etmişdir . Müəllif, Nəfsin bədənə bərabər yox olmayacağı haqqında görüşlərini izah etmiş və Nəfsi, Bitki Nəfsi , Heyvani Nəfs və İnsani Nəfs kimi üç növə ayırmış və əsərində bunları incə detallarına qədər anlatmağa çalışmış, Əxlaq fəlsəfəsinin anlaşılması üçün buna ehtiyac duyulduğunu qeyd etmiş və bu üzədən heç bir detallı adlamadan bütün məsələləri ələ almışdır.

Filosofun detallı şəkildə incələdiyi məsələlərdən biri də “ Ləyaqət “ və “ Rəzalət “ dir . Müəllif göstərir ki, Ləyaqət gözəl davranışlar, Rəzalət isə pis davranışlardır. Kınalızadə əsərində İnsan xarakterinin tərifini vermiş və bu xarakter tərfi ilə İnsanların fəzilətlərini üç qismə bölmüş və göstərmişdir ki, bunlardan biri Ləyaqətə səbəb olanlar, digəri Rəzalətə səbəb olanlar, üçüncüsü isə nə Ləyaqətə, nə də Rəzalətə, yəni Əxlaqsızlığa səbəb olanlardır. Müəllif qeyd edir ki, Ləyaqət və Rəzalət bütün canlılar içərisində yalnız İnsanlara aiddir. Bu xarakterlər yalnız İnsanlarda formalaşır. Çünki İnsanda necə bir “Mən “ varsa və nəyə yönəlməyə meyillirsə Ləyaqətli və Rəzalətli olub olmaması bu “Mən”ə bağlıdır . Ləyaqətləri də öz arasında ikiye ayıran filosof bunların təsnifatını yapmış və əsasən Ləyaqəti “Hikmət, Ədalət, İffət və cəsarət “ kimi başlıqlar altında şərh etmişdir. Mütəfəkkirə görə, əsil Ləyaqət , hikmət, iffət (namus, Əxlaqi təmizlik) və cəsarət olsa da Ədalət bu üçünün birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Müəllif həmçinin Ləyaqətin dəyişən zaman və şərtlər altında müəyyən fərqliliklər göstərəcəyini də irəli sürmüşdür.

Ləyaqətdən yola çıxaraq Rəzalətləri şərh edən müəllif göstərir ki, hər Ləyaqətin ziddi olan bir Rəzaləti vardır. Ləyaqət kimi Rəzalət və Rəzalət kimi görünən Ləyaqət davranışları da ola bilər. İnsanlar Ləyaqətləri bünyələrində mövcud bir davranışa döndərməyi başara bilərsə, əsil xoşbəxtlik və səadət o zaman ortaya çıxar. Bu davranışlar qazanıldıqdan sonra qoruna bilər və insanda dəyişmədən qalarsa, məhz o zaman əsil xoşbəxtlik və səadət ortaya çıxar. Bu mövzuda düşüncələrini Tusiyyə əsaslanaraq şərh edən filosof Tusidə əksik qalan məsələləri özü tamamlamışdır.

“ Ədalət “ anlayışını geniş şəkildə şərh edən filosof göstərir ki, Ədalət olmadan heç bir nizam qurula və davam etdirilə bilməz. Ədalətdən uzaqlaşan İnsan hikmətdən, iffətdən, insafdan və cəsarətdən də məhrum olar. Belə bir insan Cəhənnəmə layiqdir. Ədalət şərəfinə ulaşan İnsan həqiqi yetkinliyə və əbədi səadətə çatmış İnsandır. Mütəfəkkirə görə, Ədalətdən üstün heç bir fəzilət yoxdur. Ədalətin əsas atributları--Hikmət, Cəsarət, İnsaf və İffət(Əxlaqi təmizlik) dir. Bunlardan hər hansı birinin əksikliyi Ədalətsizliyə və Zülmə yol açar. Müəllif göstərir ki, Ədalət, bərabərliyə, bərabərlik birliyə, birlik isə Allahın birliyinə bağlanmaqdır .

Filosofa görə, Ədalətdən üstün olan yalnız Məhəbbətdir. Çünki bütün mövcudatın varlığı, davamlılığı və əbədiliyi məhz Məhəbbətdən asılıdır. Məhəbbət bütün varlıqlarda mövcuddur. Heç bir varlıq yoxdur ki, o, vəhdətin varlığından və Məhəbbət meylindən xali olsun. Məhəbbətin təşkil etdiyi birlik təbii və ixtiyaridir. Ədalətdə isə ən azından siyasi həyatda, bəlli ölçüdə bir zorlama vardır. Müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün göstərir ki, Ədalət, İnsafdır. İnsaf isə bir şeyin yarısını başqası üçün ayırmaq deməkdir. Halbuki Məhəbbət üçün belə bir bölgüyə ehtiyac yoxdur. Məhəbbət, həyatın hər mərhələsində gerçəkləşən birliyin və Allaha qovuşmağın başlanğıcıdır.

Ədaləti üç qismə ayıran filosof göstərir ki, bunlardan birincisi, Allahın buyurduqlarına əməl etməklə bağlı Ədalət, ikincisi İnsanların öz qohumları, yaxınları və dostları ilə olan Ədalət, üçüncüsü isə vəfat edənlərin hüququnu və vəsiyyətini yerinə yetirməklə bağlı Ədalətdir. Ədalət ölü və diri olan bütün İnsanlar üçün gərəklidir.

Nəfsin qorunmasını “Əxlaqi xəstəlik” adı altında daha detallı anlatmağa çalışan filosof göstərir ki, “Əxlaqi xəstəlik”lər “bəsit” və “mürəkkəb” olmaqla iki qrupa bölünür. Müəllifə görə, cahillik, şaşqınlıq, öfkə, qəzəb, qeybət, lənət, ümid və xəbərçilik kimi Əxlaqi xəstəliklər mövcuddur. Bu və bu kimi Əxlaqi xəstəlikləri tədavü etmək üçün ilk növbədə pis xarakteri tərk etmək, peşmanlıq duymaq, etdiyin Rəzalətin ziddini edərək ondan qurtulmaq gərəkdir. Mütəfəkkir bütün bu Əxlaqi xəstəlikləri tək-tək ələ almış, öncə bu xəstəliklərin səbəbini daha sonra isə nə etmək gərəkdiyini müəyyənləşdirdikdən sonra onların tədavüsünü göstərmişdir.

Kınalızadə Əli Əfəndi “Əxlaqi-Əlai” əsərində şərh etdiyi əsas mövzulardan biri də Xoşbəxtlikdir. Müəllif Xoşbəxtliyi əsasən sevgi və səadət terminlərinin təməlləri üzərində anlatmış və göstərmişdir ki, İnsan bu dünyada kamal zirvəsinə yüksəldikdə axirətdə səadətə ulaşar. Bu dünyada ulaşılan səadət isə mənəvi və ruhidir. Filosof qeyd edir ki, İnsan təbiəti etibarilə xoşbəxt olmaq istər ki, buna da Nəzəri fəlsəfə ilə Əməli fəlsəfəni birgə yerinə yetirənlərə nəsis olar. Xoşbəxtlik öncə fərddə, sonra ailədə, daha sonra isə topluma doğru genişləndirilir.

Nəzəri fəlsəfəni üç yerə ayıran filosofa görə,bunlardan birincisi yüksək elm ilə,ikincisi orta elm ilə,üçüncüsü isə aşağı elm ilə əldə edilir.Əməli fəlsəfənin isə İnsanın qüdrət və iradəsinin müdaxiləsi ilə meydana gəldiyini irəli sürən müəllif onu da üç yerə ayırmış və göstərmişdir ki,bunlardan birincisi “Fərdi Əxlaq”a, ikincisi “Ailə Əxlaqı”na,üçüncüsü isə “Dövlət Əxlaqı”na əsaslanır.Mütəfəkkir bu məsələdə fəlsəfə ilə dini bir arada götürərək çox məntiqli açıqlamalarda bulunmuşdur.

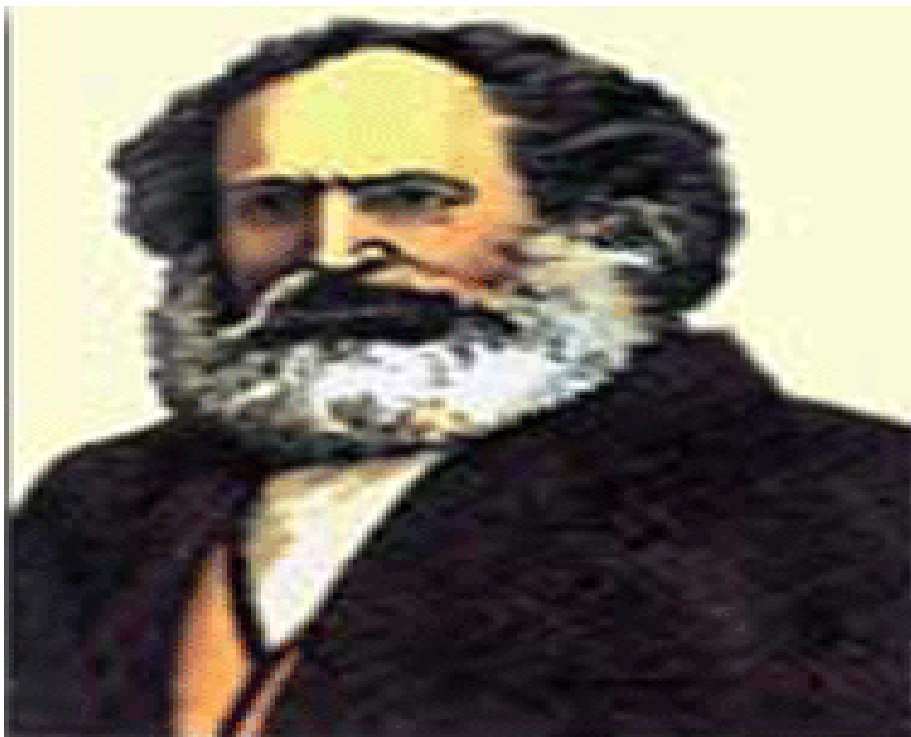
Filosof “Fərdi Əxlaq “da fərdin Əxlaqi davranışlarına əsas yer vermiş,”Ailə Əxlaqı”nda əsas yeri ata və anaya ayırmış,onların hüquq və vəzifələrindən, sorumluluqlarından, övladların təlim-təربiyəsindən,ailədə xidmətçilərin durumundan və onların da ailənin bir üzvü olduqlarından geniş şəkildə bəhs etmişdir .

Müəllif əsərində həmçinin Ərəb,Fars,Rum,Türk,Kürd, Moğol, Rus, Macar, Bosnalı, Gürcü,Çərkəz,Abxaz,Hind,Zənci, Həbəş və Avropalılar kimi toplum və xalqların xarakter və Əxlaqlarından da geniş şəkildə bəhs etmişdir .

Kınalızadə Əli Əfəndi “Əxlaqi-Əlai” əsərinin son bölümünü “Dövlət Əxlaqı”na həsr etmiş və göstərmişdir ki,İnsan təbiəti etibarilə birlikdə yaşamağa məhkumdur.Ona görə də, insanlar bir arada yaşayarkən bir düzənə ehtiyac duyulduğundan siyasi iqtidarı meydana gətirmişlər.Qanunun, paranın,ordunun və dövlət başçısının bir araya gəlməsi Dövlət yapısını oluşturmuş və bunlar arasında daimi bir anlaşma olmuşdur.Dövlətlərin davamlılığı xalqla ordu və dövlət başçısının birlik və bərabərliyiinin zədələnməməsindən asılıdır.

Dövləti “ləyaqətli” və”ləyaqətli olmayan” növlərə ayıran müəllif göstərir ki,belə bir fərq tamamilə Dövləti oluşturan şeylərin xarakterinə və Dövlətə sədaqətinə bağlıdır. Bütün bunları tək-tək,ən incə detallarına qədər araşdıran müəllif zəngin və çarpıcı örnəklər vermiş,fikirlərini isbat etməyə çalışmışdır.

Kınalızadə Əli Əfəndi yaşadığı dövrdə üstün bir başarı əldə etmiş,ana dili olan Türkcədə Əxlaqi bir fəlsəfi əsər ortaya qoymuşdur.”Əxlaqi-Əlai “əsərinin üzü dəfələrlə katiblər tərəfindən köçürülmüş və çap olunaraq əsrlərcə Əxlaq mövzusunda yazılan əsərlərə qaynaq olmuş və yazıldığı tarixdən,yəni 1564-cü ildən Osmanlı İmperatorluğunun yığılışı döənəminə qədər 350 il ən çox istifadə olunan və təsir dairəsi ən geniş olan mənbələrdən biri olmuş,əsərdən mədrəsələrdə və lisələrdə dərslik kimi istifadə edilmişdir .

4.Q) Ünlü Türk alim və filosofu Mirzə Kazım Bəyin Fəlsəfi dünyagörüşü

Məşhur Türk alim-şərqşünası , dilçisi , ədəbiyyatşünası , tarixçisi , filosofu , pedaqoqu , maarifçisi , ictimai xadimi Məhəmməd Əli Hacı Qasım oğlu Mirzə Kazım Bəy 1802-ci ildə Rəştdə anadan olmuş , 1811 – ci ildən 1821 – ci ilə qədər Dərbənddə , 1821 –ci ildən 1826 – cı ilə qədər

Həştərxanda , 1826 – cı ildən 1849 – cu ilə qədər Kazanda , 1849 – cu ildən 1869 –cu (Bəzi mənbələrdə 1870 – ci) ilə qədər Sankt – Peterburqda yaşayıb yaratmışdır .

Alim filosofun həyat və yaradıcılığına , ictimai – siyasi və fəlsəfi dünyagörüşünə dair bir sıra əsərlər yazılmışdır ki , bunların içərisində A . K . Rzayevin rusca yazdığı “ Məhəmməd Əli Mirzə Kazım Bəy “ (Bakı 1981) , A . Şükürovun “ Şərq fəlsəfəsi və filosofları “ (Bakı 2005) və xüsusilə Fəlsəfə elmləri doktoru Rafail Əhmədlinin “ Mirzə Kazımbəyin ictimai fikirləri “ (Bakı 2012) adlı əsərləri xüsusi yer tutur .

Mirzə Kazım Bəy bir sıra əsər yazmışdır ki , bu əsərlər içərisində “ Əssəb əs – Səyyar “ (“ Yeddi Planet “ ; Əsər Türkcə yazılmışdır) , “ Uyğurlar “ , “ Dərbəndnamə “ , “ Qurani – Kərimdə ahənglik “ , “ İslam tarixi “ , “ Türk – Tatar dillərinin qrammatikası “ , “ Rusca – Türkcə sözlük “ , “ Şərq dillərindən törəmiş Rus söz və söz birləşmələrinin izahına dair “ , “ Müridizm və Şamil “ , “ Bab və Babilər “ və s . kimi əsərləri xüsusi yer tutur .

XIX əsr Türk ictimai – siyasi və fəlsəfi fikir tarixində Mirzə Kazım Bəyin xüsusi yeri vardır . Alim filosof Rusiya , Yaxın və Orta Doğuda mövcud siyasi , hüquqi və fəlsəfi cərəyanların mahiyyətini dərinlən öyrənmiş , bununla bağlı bir sıra sanballı əsərlər yazıb çap etdirmişdir .

Kazan və Peterburq Universitetlərində çalışan Mirzə Kazım Bəyin mütərəqqi ictimai – siyasi və fəlsəfi dünyagörüşünün inkişafında bu Universitetlərin mühüm rolu olmuşdu . Mütəfəkkirin hərtərəfli biliyə malik olması , Şərq və Avropa fəlsəfi və siyasi dünyagörüşünü dərinlən bilməsi onun nəzəri yetkinliyinin və yaradıcılıq təfəkkürünün püxtələşməsinə səbəb olmuşdu .

Mütəfəkkirin fəlsəfi dünyagörüşünü iki dövrə bölmək olar : Birinci dövrdə o , ənənəvi idealizm mövqeyində olmuş , monarx ideyasını müdafiə etmiş və belə hesab etmişdi ki , müdrük hökmdarlar ölkəni sənaye , texnika və elmin inkişafı ilə yüksəldə və gözəl bir cəmiyyət formalaşdırar bilər . Bu məsələdə o , idealist fəlsəfəyə əsaslanmış və bu nəzəriyyəni Babilər Hərəkatının ideyası ilə əlaqələndirmiş , onlar arasında paralel müqayisələr aparmış və Allahın “ Ali Varlıq “ olduğunu qəbul etmişdi .

Filosof Şüuru Materialistlər kimi İnsanın praktik əmək fəaliyyəti ilə deyil , anadangəlmə , İnsan təbiətinə xas olan “ Sirli Qüvvə “ olaraq qəbul etmişdi . İnsanı “ maddi və mənəvi varlıq “ hesab edən filosof göstərir ki , dünyada ümumi səbəb əlaqələri və obyektiv qanunauyğunluqlar mövcuddur ki , bu səbəb əlaqəsi və qanunauyğunluqlar universal xarakter daşıdığından onlar Təbiət hadisələri ilə yanaşı , xalqların da ictimai – siyasi həyatlarını əhatə edir . Mütəfəkkir bu qanunauyğunluqların mahiyyətini həyatın daim yeniləşməsində və yeniliyin daim qələbəsində görmüş və belə bir fəlsəfi müddəanı əsaslandırmağa çalışmışdır ki , yeni daima köhnənin daxilində yaranır və bu yeninin təsiri nəticəsində hər bir hadisə yeni bir inkişafa məruz qalaraq yeni forma qazanır .

Ümumiyyətlə , XIX əsr Türk siyasi fəlsəfəsi Mirzə Kazım Bəyin adı ilə bağlıdır . “ Dünyada və siyasi həyatda hər şey təbii qanunlarla inkişaf edir “ – deyən filosof özünün bu müddəasını ictimai – fəlsəfi inkişafı ilə bağlayır və göstərir ki , ictimai həyat fasiləsiz olaraq inkişaf

etdiyindən bu inkişaf yüksələn xarakter daşıyır və bu da köhnə ilə yeninin mübarizəsi prosesində baş verir .

Təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələri dialektik mövqedən şərh edərkən müəllif fasiləsiz inkişafda “ Təkamül nəzəriyyəsi “ nə əsaslanmış və göstərmişdir ki , bütün canlılar , o cümlədən də insanlar öz fərdi inkişaflarını başa vurduqdan sonra yeni formalara keçir və bu keçid ərəfəsində onlar öz şəklini dəyişərək ətraf mühitə və həyata öz təsirlərini göstərirlər . Filosoفا görə , üzvü aləmin fasiləsiz olaraq yeniləşməsi və təkmilləşməsi təbii qanunauyğunluqdur . Mütəfəkkir yazır : “ Həyat irəliyə doğru qəti şəkildə hərəkət edir və heç bir dayanmaya yol vermir . Hər yeni gün , yeni il və xüsusilə hər yeni əsr özü üçün yeni fəaliyyət və hətta yeni qida tələb edir “ (Bax : Kazem –Bek , M . , İstoriya İslama , “ Russkoye slovo “ , № 2 , SPb . , 1860) .

Alim filosof göstərir ki , hər bir yeni varlıqda həyatilik o qədər güclü olur ki , bu yeni mühitin içərisindən heyratımız və qeyri – adi qüvvələr meydana çıxır ki , bu qüvvələri hərəkətə gətirmək üçün cəsur və çalışqan bir adamın çağırışı belə kifayət edir ki , təsadüfi və sarsıdıcı bir zərbə ilə bu yenilik həyata keçsin .

Roma , Bizans və Sasani İmperatorluqlarının zəifləməsinin , dağılmasının və süqutunun səbəblərini də bu baxımdan şərh edən mütəfəkkirin fikrincə , bunun əsas səbəbi də məhz bu yeni qüvvələrin bu köhnə quruluşların içərisində təkamül yolu ilə meydana gəlməsi ilə bağlıdır . Tarix göstərir ki , hər bir İmperiyanın öz inkişaf dövrünü başa çatdırıb qüdrətinin ən yüksək mərhələsinə çatdıqdan sonra nəhayət zəifləməyə və çürüməyə başlayır və sanki özü yeni bir qüvvənin fəaliyyətə keçməsinə səsləyir . Bunu tarixi qanunauyğunluq kimi qəbul edən filosof göstərir ki , hər bir sistem yaranır , tərəqqi edir , süqut etdikdən sonra yeni bir formaya keçir (Seçmələr bizimdir – A . M . Bax : Kazem – Bek , M . , İstoriya İslama , səh . 121 , 122 , 123 , 124) .

Mirzə Kazım Bəy “ Dünyanın təmiz adlandırılan zövqləri və onların həqiqi səadətə qovuşmağa təsiri “ adlı fəlsəfi – etik araşdırmasında İnkişafı mənəvi proses hesab etmiş və Dünyanın dərkində bir idealist filosof kimi İlahi başlanğıca əsaslanarsa da elmə də mühüm əhəmiyyət vermişdir . Bu baxımdan mütəfəkkirin fəlsəfi ideyalarının əsas hədəfi Təbiətlə yanaşı , Allah və İnsan olmuşdur .

Filosoفا görə , Təbiətin bir sıra sirli qanunlarını anlamaq xeyli çətindir . Müəllif Təbiətdə baş verən təbii qanunları Cəmiyyətdə baş verən qanunlardan fərqləndirmiş və göstərmişdir ki , əgər maddi dünyanın qanunları İnsandan asılı deyilsə və dəyişməzdirsə , deməli o qanunlar pozulmazdır . Cəmiyyət qanunları isə İnsanın azad iradəsindən asılıdır .

Mütəfəkkir Dünyanın və bütün mövcudatın Allah tərəfindən yaradıldığını qəbul etsə də , yaratdıqdan sonra Allahın rolunun başa çatdığı fikrini irəli sürmüş , Təbiət və Cəmiyyət hadisələrinin hərəkətverici qüvvələrini və səbəblərini Təbiətin və Cəmiyyətin özünəxas olan obyektiv qanunlarla idarə olunduğunu irəli sürmüşdür . Alim dövründəki fizika , kimya , geologiya , kosmologiya və s . kimi elm sahələrində əldə edilən kəşfləri fəlsəfi və elmi baxımdan yüksək dəyərləndirsə də İnsan zəkasının bütün kəşflərini Allaha , daha doğrusu , Allahı axtarış yoluna bağlamış , elmin bütün nailiyyətlərini bununla əlaqələndirmişdir .

Mirzə Kazım Bəy Təbiət və Cəmiyyət hədsələrinin izahında idealizmdən daha çox deizmə əsaslanmış , elmin dinin və ən başlıcası kilsənin təsirindən azad olmasının ən yararlı yol olduğunu irəli sürmüşdü . Mütəfəkkirin fəlsəfi dünyagörüşünü dəyərləndirən tədqiqatçı Şükürov göstərir ki , Mirzə Kazım Bəy monarxist və liberal illüziyalardan demokratizmə , idealizmdən deizmə qədər bir yol keçmiş , sosial ədalətsizliyə , siyasi zülmə etirazını bildirmiş , azadlıq , bərabərlik , qardaşlıq və Yer kürəsində sülh ideyasını təbliğ etmiş , tədricən bir çox utopik fikirlərdən əl çəkərək maarifçi – demokrat yoluna keçmişdir (Seçmələr bizimdir – A . M . Bax : Şükürov , A . , Şərq fəlsəfəsi və filosofları , Bakı 2005 , səh . 562 , 561) .

Filosofun Cəmiyyətə fəlsəfi baxışının əsasını onun inkişafa qanunauyğun proses kimi baxması və inkişafın yüksələn xətlə getdiyini irəli sürməsi təşkil edir . “ Dünyada , o cümlədən də Cəmiyyətin siyasi həyatında hər şey təbii və sarsılmaz qanunlarla inkişaf edir “ – deyən mütəfəkkir bu müddəasını antik dövrlərin , ilk növbədə Roma və Babilistanın nümunəsində əsaslandıraraq göstərir ki , ictimai inkişaf fasiləsiz təbii prosesdir və inkişaf köhnə ilə yeninin mübarizəsi gedişində davam edir . Tarix , bir xalqın qüvvələrinin tükəndiyi dövrdə başqa bir xalqı meydana çıxarır . Meydana çıxan bu xalq nə qədər yenilikçi olarsa , tarix meydanında onun fəaliyyəti bir o qədər qəti və uzun olar .

Mütəfəkkirin sosial – siyasi fəlsəfəsində istibdad , cəhalət və fanatizm əleyhinə nifrət xüsusi yer tutur . Filosof göstərir ki , istibdada , zülmə , cəhalətə , fanatizmə və təhkimçiliyə əsaslanan idarəçilik mahiyyət etibarilə xalqın əsarətə alınması , cəhalətə , nadanlığa , fanatizmə məhkum edilməsi , onun mənəviyyatının ləkələnməsi , milli və mənəvi dəyərlərinin aradan qalxması xalqları mədəni və siyasi inkişafdan saxlayır və əgər mövcud qaydalar xalqların təbii tələblərinə cavab vermirsə , həmin qaydaları dəyişdirmək onların haqqıdır . “ İnsan azadlıq , təhsil və xoşbəxt yaşamaq hüququna malikdir “ – deyən mütəfəkkir göstərir ki , əgər hakim dairələr bu hüquqları tapdalayırsa , xalq kütlələri bu hakimiyyəti devirmək hüququnu özündə saxlayır .

Filosof Rasional İdraka yüksək qiymət vermiş və göstərmişdi ki , Ağıl İnsanı maraqlandıran suallara cavab verməkdən ötrü imkan daxilində bütün vasitələrdən istifadə edir . Ağıl , əşya və hadisələri əvvəlcə ayrı – ayrılıqda nəzərdən keçirir , onlar haqqında anlayışlar tərtib edir , sonra isə həmin anlayış və münasibətlərin nəticəsinə görə nəticə çıxarır . Müəllif İdrak prosesinin əsas mərhələlərini şərh edərək üzvü həyatın fasiləsiz inkişafı haqqındakı fəlsəfi mülahizələrini əsaslandırmağa çalışmışdır .

Mirzə Kazım Bəyin fəlsəfi dünyagörüşü və ictimai – siyasi ideyaları geniş və əhatəli şəkildə əsasən “ Müridizm və Şamil “ və “ Bab və Babilər “ adlı əsərlərində öz əksini tapmışdır . Müəllif hələ 1830 – cu illərdən başlayaraq bütün Rusiya İmperatorluğunu lərzəyə salan “ Müridizm Hərəkatı “nın , onun lideri İmam Şamilin şəxsiyyəti və yaratdığı “ İmamət ” in mahiyyəti ilə yaxından maraqlanmış , 1840 -1850 – ci illərdə Şeyx Şamil və “ Müridizm Hərəkatı “ haqqında Mərkəzi Mətbuatda dərc olunan çoxsaylı yazılarla tanış olmuş , Şeyx Şamilə şəxsən görüşüb tanış olmuş , nəhayət , 1859 –cu ilin dekabr ayında “ Müridizm və Şamil “ əsərini “ Russkoye slovo “ jurnalında çap etdirmişdi .

Müəllif bu əsərində XV əsrdən XIX əsrə qədərki “ Müridizm ” in Dağıstanda keçdiyi tarixi araşdırmış , faktiki materiallara əsaslanaraq Hərəkatın dini bayraq altında siyasi xarakterini ,

xüsusilə Dağıstan xalqlarının azadlıq uğrunda Rusiya işğalçılarına qarşı apardığı mübarizələri əks etdirmişdi . Mütəfəkkir Hərəkatın əsas səbəbini Çarizmin düşünülməmiş siyasətinin nəticəsi hesab etmiş , Çarizmin mürtəce və müstəmləkəçi ideoloqları və tədqiqatçılarının saxta fikir və mülahizələrini alt –üst edərək əsaslandırmışdı ki , bu Hərəkat sırf dini hərəkət deyil , azadlıq uğrunda siyasi mübarizədir .

Mirzə Kazım Bəy ilk dəfə olaraq bu Hərəkatı elmi və fəlsəfi baxımdan araşdırmış , onu Çar Rusiyasının daxili və xarici vəziyyəti ilə bağlamış və göstərmişdir ki , Rusiyanın o zamankı cinayətkar və avantürist idarəçiləri uğur qazana bilmədiklərindən Rusiya – İran və Rusiya – Türkiyə müharibələri sonda Qafqazda Müridizm Hərəkatını gücləndirmiş , qorxulu nəticələr yaratmışdı (Seçmələr bizimdir – A . M. Bax : Kazem – Bek , M . , İzbranniye proizvedeniya , Baku “ Elm “ , 1985 , səh . 44) .

Müridizmin mahiyyətini elmi şəkildə tarixi , ideoloji – siyasi , fəlsəfi və hüquqi baxımdan izah edən filosof onu İslam Dini İnqilablarında Şərə , insan azadlıqlarının boğulmasına , müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizələrdə həmişə müsbət rol oynayan Cihad , Təriqət və Dəvət kimi çoxəsrlik tarixə və ənənələrə malik teoloji – siyasi doktrinalarla izah etmiş , Çar məmurlarının yerlərdəki özbaşınalığına qarşı Şeyx Şamilin başçılığı altında Dağıstan xalqlarının müqəddəs müharibəsi olan Cihadına haqq qazandırmışdı . Mirzə Kazım Bəy bu Hərəkata azadlıqsevər Dağlıların Çar hökumətinin müstəmləkə siyasətinə cavabı kimi dəyərləndirmişdir (Seçmələr bizimdir – A . M. Bax : Məlikova M . , Bayramov E . , Azərbaycan siyasi – hüquqi nəzəriyyələr tarixi (öçerklər) , Bakı 1984 , səh .119) .

Mirzə Kazım Bəyin dini , ictimai – siyasi və fəlsəfi məzmun baxımından ən qiymətli əsərlərindən biri də məhz “ Bab və Babilər “ əsəridir . Sosial – fəlsəfi məsələlərə həsr etdiyi bu əsəri müəllif 1865 – ci ildə Sankt – Peterburqda nəşr etdirmişdir . Müqəddimə , iki hissə , üç fəsil və nəticədən ibarət “ Bab və Babilər “ əsərinin “ Müqəddimə “ hissəsində müəllif , xalqlar arasında maarifçiliyin inkişafından bəhs etmiş , bu yolda İnsan zəkasına yüksək qiymət vermiş , Şərqi Qərbdən geri qalma səbəblərini və buna mane olan məsələləri izah etmiş və göstərmişdir ki , Qərb öz siyasəti ilə Asiyada maarifçiliyi yarada bilməz . Qərb yalnız onların özlərinin istəyi və enerjisi ilə onun inkişafına təsir göstərə bilər . Şərqi islahatçısı bu ölkənin özündə doğulmalıdır (Seçmələr bizimdir – A . M. Bax : Kazem – Bek , M . , İzbranniye proizvedeniya , Baku “ Elm “ , 1985 , səh .66) .

Filosof , Babilərin başlıca proqram tələblərini müəyyənləşdirərək belə bir qənaətə gəlmişdi ki , başda Hərəkatın lideri Seyid Əli Məhəmməd (Bab) olmaqla bu Hərəkatın “ Müəllim “ adlanan rəhbərləri yalnız dini deyil , həm də siyasi və dövlət islahatlarının həyata keçirilməsinə cəhd edirdilər . Müəllif , Babilər Hərəkatını siyasi Hərəkat kimi dəyərləndirmiş , Hərəkatın siyasi xarakteri haqqında qiymətli məqəddəalar irəli sürmüş və göstərmişdir ki , Babilər Hərəkatı əsarətdə olan Həqiqətin istibdad əleyhinə mübarizəsinin nəticəsi idi . Seyid Əli Məhəmməd göstərirdi ki , ölkədə ali dini ruhanilərin xalqı inandırmağa çalışdığı din boş və mənasız şeylərlə doludur . Ona görə də hər yerdə ədalətsizlik hökm sürür . Bab özünün “ Bəyan “ adlı əsərində Xüsusi mülkiyyətin ləğv edilməsini , insanın insan tərəfindən istismar olunmasına son qoyulmasını , sosial bərabərsizliyin məhv edilməsini , Persiyada mövcud olan bütün qanunların dəyişdirilməsini ,

qadınlara kişilərlə bərabər hüquqlar verilməsini tələb edirdi (Seçmələr bizimdir – A . M . Bax : Kazem – Bek , M ., Bab i Babidi , SPb .,1865 ,səh. 45).

Mütəfəkkir əsərində Baba və onun 12 nəfər tərəfdarına , xüsusilə Mazandaranlı Hacı Məhəmməd Əliyə və “ Smolenskili Seyid “ adlandırdığı əslən Ordubadlı olan Mir Abdullaya yüksək qiymət vermiş və göstərmişdi ki , Bab qəlbən təmiz əxlaqlı idi . O , zülmü məhv etməyi arzulayır , qadınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını irəli sürür , əqidəli fəaliyyət göstərir , həmişə yurddaşlarına və tərəfdarlarına əxlaqlı fəaliyyət göstərməyi tələq edirdi . Bab yüksək səviyyəli məslək adamı , “ Şeyxilər məktəbi “ ndə tərbiyə almış bir insan idi . O , özünü heç vaxt “ Bab “ və “ Nehdi Sahibüz – Zaman “ adlandırmamışdır . Bu adları ona tərəfdarları vermişdilər . O , həyatının ilk çağlarında İslam şəriətinin bütün qaydalarına ciddi əməl etmiş , namaz qılmış , oruc tutmuş , Kərbəla və Məkkəni ziyarət etmişdi (Seçmələr bizimdir – A . M . Bax : Kazem – Bek , M ., İzbranniye proizvedeniya , Baku 1985 , səh . 101 – 102) .

Müəllif göstərir ki , Bab əslində yeni bir din yaratmış və yeni qaydalar irəli sürmüşdü . Lakin Babın tərəfdarları sonradan bu qaydalardan imtina edərək yaranmış hər yeni Babi dənəyi öz başçısının təliminə itaət etməyə başlamış , nəticədə Babizm tamamilə başqa – başqa şəkillər alaraq parçalanmış , beləliklə : 1) Avam camaat arasında Babın kor – koranə pərəstişkarları ; 2) Babın həqiqi şagirdləri olan siyasi xadimlər və 3) Bədfikir təfriqəçilər kimi 3 (üç) kateqoriya Babilər meydana gəlmişdi .

Dini – siyasi cərəyan kimi Babizmi tədqiq edən Mirzə Kazım Bəy Babın şagirdlərinin fəaliyyəti və onların müəllimlərinin Babın prinsiplərini necə pozması haqqında geniş bəhs etmiş və göstərmişdi ki : “ Sırf fəlsəfə və mənəvi kamilliyə əsaslanan din həmişə sağlam dərrakənin , Allah qanunlarının daxili sərvətini təşkil etmişdi . Bu zaman İnsanın hələ ləkələnmemiş vicdanı , mühakimə və şahidlik edirdi , lakin nə vaxt ki Ehtiras , Şəhvət Və bu kimi nəsnələr Aqlın önünü kəsməyə başladı və İnsanlar qəlblərinin səsinə qulaq asmadılar , onda xaricdən idarə edəcək qanunlar meydana gəldi və bu qanunlar elə həmin mənəvi kamilliyin üzərində quruldu . Beləliklə , bədbəxtlikdən İnsan öz pis meyillərinin təsiri altında ixtilaflarla , ziddiyyətlərlə tanınmaz hala düşdü və nəhayət, özünün ilk mənbəyini təşkil edən həqiqətini pərdələdi “ (Bax : Kazem – Bek , M ., İzbranniye proizvedeniya , Baku “ Elm “ , 1985 , səh . 199)

Mütəfəkkir bu fəlsəfi – nəzəri müddəanı Babın bir çox şagirdlərinə tətbiq edərək göstərmişdi ki, Babın şagirdləri öz müəllimlərinin təlimini təhrif edərək hətta özlərinin xüsusi “ Quran “ ını yaratmış , bir sıra kitabçalar yazmış , fanatizmi yaymış , Baba sitayiş etməyi təbliğ edərək bununla öz məqsədlərinə nail olmağa çalışmışdılar . Bu başçıların öz aralarındakı nizamsızlıq , öz üzərlərinə götürdükləri işi yerinə yetirə bilməmələri , ən başlıcası isə onların bədəməllərə marağı və öz şəxsi maraqları başlanmış işin yetişməsinə imkan vermədi və əbəs qan tökülməsi bəhanəsinə xidmət etdi (Seçmələr bizimdir – A . M . Bax : Kazem – Bek , M ., İzbranniye proizvedeniya , Baku “ Elm “,1985 , səh . 209 , 196) .

Babilər hərəkətinə yüksək qiymət verən Mirzə Kazım Bəy göstərir ki , Asiyanın tarixində heç bir dini hərəkət Babilər Hərəkəti qədər diqqətəlayiq olmayıb . Onların arasında mühüm rol oynayan qadınlar , saray xadimlərindən olan torpaq sahibi mülkədarlar, Məhəmməd Peyğəmbərin

nəslindən sayılan üləmə və seydilər də vardı. (Seçmələr bizimdir – A .M . Bax : Kazem – Bek , M ., İzbrannıye proizvedeniya , səh.70) .

Mirzə Kazım Bəy göstərir ki , Babın təlimlərini qadınlara da tədris edirdilər . Bu qadınlardan biri də Babın müasiri və tələbəsi , Müctəhid qızı Zərrin – Tac (Xalq arasında “ Tahirə “ , “ Qürrətül Eyn “ və “ Şəms-üz-Züha “ kimi də məşhur olmuşdu) idi . Babın “ Qadınların kişilərlə hüquq bərabərliyi və azadlığı haqqında “ təlimində deyilir ki , Allah qarşısında qadınlar kişilərdən daha tərifli və əzizdirlər . Bab deyirdi : “ Öz qızlarınızı sevin , çünki onların Yaradanın qarşısında məqam və ləyaqətləri oğlanlarınızdan daha yüksəkdir . Kim Babiliyi qəbul edirsə , o , tələq verməməlidir . Sizinlə qadınlarınız arasında pərdə olmamalıdır . Babi qadınlar heç nədən kədərlənməməli , qəm – qüssə çəkməməlidir . Bu bizim üçün Tanrı mərhəmətidir “ (Bax : Kazem – Bek , M ., İzbrannıye proizvedeniya , Baku “ Elm “ , 1985 , səh .201 – 202) .

Baba yüksək qiymət verən mütəfəkkir Babın edam səhnəsini (Bab 9 iyul 1850 ci ildə 30 yaşında Təbrizdə edam edilmişdir . Məqbərəsi Hayfada) təsvir edərək göstərir ki , Babın edam günü xalq dəstə - dəstə uzaqdan ona baxmağa gedir , onun solğun , qəşəng , iztirablı çöhrəsinin və yenilməz səbrlə dolu təsəvvürə gəlməz sakitliyinin onlara ötürdüyü təəssüratı özü ilə aparırdı . Onun günahsızlığına qarşı xalqda böyük bir şəfqət vardı , çünki ruhanilərin və hökumətin ona qarşı haqsız olduğu barədə xalq arasında söhbətlər gəzirdi . Edam sakit yerinə yetirildi , camaat dağıldı , lakin çoxları özü ilə hökumətə və ruhanilərə qarşı gələcək planlarının rüşeymini aparırdılar . Beləliklə də Babın adı gündən – günə daha ucadan səslənir və nəhayət , minlərlə adam onları yeni təlimə səsləyən bu ada (Bab adına) tamamilə gözüyumulu , heç nə düşünmədən inanırdılar (Seçmələr bizimdir – A . M . Bax : Kazem – Bek , M ., İzbrannıye proizvedeniya , səh . 199) .

Filosof Şərq xalqlarının ədəbi və fəlsəfi dünyagörüşünə dair bir sıra tədqiqat əsəri həsr etmişdir ki , bu əsərlər içərisində “ Avesta “ və onun müəllifi Zərdüşt (Oxu : AZƏRDÜŞT) təliminin şərhə xüsusi yer tutur . Mirzə Kazım Bəy Zərdüştü tarixi şəxsiyyət hesab etmiş , onun Azərbaycanın Urmu bölgəsində anadan olduğunu qeyd etmiş , onu “ Böyük filosof “ adlandırmış və dövrünün mütərəqqi dini təliminin banisi saymış , “ Avesta “ nın ilkin dilinin də Şimali Midiyada hakim rol oynamış Azərbaycanın xalq danışığı dili olduğunu göstərmiş , “ Azərbaycan “ adının etimologiyasını da Zərdüştlik təlimi və “ Avesta “ ilə əlaqəli şəkildə izah etmişdir . (Geniş məlumat üçün bax : Tatarıstan MDA , f . 1186 , iş 14 .) .

Dünya Şərqşünaslıq elminin banisi , Rusiya Elmlər Akademiyasının Müxbir üzvü , Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Kral Cəmiyyətinin üzvü , Danimarka Kral Cəmiyyətinin üzvü , Rusiya Elmlər Akademiyasının 3 dəfə “ Demidov medalı “ mükafatçısı , Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığının kraliçası Elizavetanın “ Qızıl Medal “ laureatı , Sankt – Peterburq Universitetinin fəxri doktoru və dekanı , Britaniya Kral Şərqşünaslıq Cəmiyyətinin üzvü Məhəmməd Əli Hacı Qasım oğlu Mirzə Kazım Bəy 27 noyabr 1869 cu ildə (Bəzi mənbələrdə 1870 – ci ildə) vəfat etmiş , Sankt – Peterburqun “ Pavlovsk Məzarlığı “ nda dəfn olunmuşdur.

4.G) Materialist Türk filosofu Mirzə Fətəli Axundovun fəlsəfi dünyagörüşü

Azərbaycan və ümumən Türk dünyasının ədəbi , ictimai – siyasi və fəlsəfi fikir tarixində müstəsna rolu olan Mirzə Məhəmməd Tağıoğlu Mirzə Fətəli Axundzadə 12 iyul (30 iyun) 1812 – ci ildə Nuxa (indiki Şəki) şəhərində anadan olmuş, himayəsində olduğu anasının əmisi Axund Ələskər onu mollaxanaya qoymuş , burada o , ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdi .

1832- ci ildə Axund HacıƏləskər , Mirzə Fətəlini Gəncəyə aparmış , burada o , məntiq və fiqh elmlərini , həmçinin dövrün tanınmış mütəfəkkiri , Azərbaycan Türkü Mirzə Şəfi Vazehdən xəttatlıq sənətini öyrənmişdi . Mirzə Şəfi Vazehlə tanışlığı onun gələcək həyatına mühüm təsir göstərmiş , onun bir mütəfəkkir kimi yetişməsində önəmli rol oynamışdı . Bir il sonra Nuxaya qayıdan Mirzə Fətəli 1833 –cü ildə burada yeni açılan “ Rus Məktəbi “ ndə təhsilini davam etdirmiş , oranı bitirdikdən sonra 1834 – cü ildən ömrünün sonuna kimi Tiflisdə Rusiyanın Qafqaz Baş Dəftərxanasında Şərq dilləri üzrə tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmiş və polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlmişdi .

Mirzə Fətəli 1842 – ci ildə anasının əmisi HacıAxund Ələskərin qızı Tuba xanımla evlənmiş , bu evlilikdən 13 övlad dünyaya gəlsə də onlardan yalnız ikisi – oğlu Rəşid bəy və qızı Nisə xanım sağ qalmışdı .

Mirzə Fətəli Axundzadə 10 mart (26 fevral) 1878 –ci ildə Tiflisdə vəfat etmiş , orada da dəfn olunmuşdur .

Ana dili Türkcə ilə yanaşı ərəb , fars , rus və fransız dillərini mükəmməl bilən Mirzə Fətəli Axundzadə özünəqədərki dünya elm , mədəniyyət və fəlsəfə tarixini nəzərdən keçirmiş , onların arasındakı əlaqələri , oxşar və fərqli cəhətləri tədqiq edərək əsərlərində fəlsəfənin bu və ya digər məsələləri haqqında özünün orijinal fikirlərini irəli sürmüşdü . Filosof qədim Şərq , Yunanıstan və

müsəlman Şərqiə aid dünyagörüşləri müqayisə edərək göstərmişdi ki , qədim Yunan filosofları qədim Misirlilərdən , Finikiyalılardan və Hindlilərdən , ərəbdilli filosoflar da öz növbəsində qədim Yunan filosofları Aristotel, Hippokrat , Qalen , Platon və başqalarından yararlanmışlar .

Filosofun fəlsəfi fikirləri əsasən onun “Hindistan şahzadəsi Kəmalüdüvlənin İran şahzadəsi Cəmalidövləyə (farsca) üç məktub “ və “ Cəmalüdüvlənin ona ((Türkcə) cavabı” adlıfəlsəfi əsərində,həmçinin “ Həkim-iİngilis Yuma cavab “ , “ Yek kəlmənin tənqidi “ məktubları, “ Babilik əqidələri “ , “ Mollayi Ruminin və onun təsnifinin babında “ və s . əsərlərində öz əksini tapmışdır .

Elmi , maarifi tərəqqinin əsas amili hesab edən mütəfəkkir öz sosial – siyasi idealının həyata keçirilməsində insan ağılına böyük önəm vermiş və göstərmişdir ki : Dünyanın əsası maddidir . Təbiətin müxtəlif predmet və prosesləri vahid və hər şeyi əhatə edən əbədi və sonsuz maddi substansiyanın təzahürü , öz – özünün səbəbidir . Onun mövcud olması üçün heç bir təbiətüstü metafizik varlığa ehtiyacı yoxdur .

Filosof materialist dünyagörüşünü və substantiv fəlsəfi doktrinasını aşağıdakı kimi açıqlamışdır :

“ Təbiətdə hər şeyin əsas səbəbi maddədir . Dünya maddidir və Kainat da maddədən yaranmışdır . Hər şeyin əsas səbəbi maddədir . Maddə orijinaldır və onun yaranması üçün başqa səbəbə ehtiyac olduğunu görmürəm . Mən , məkan və zaman obyektivliyini qəbul edirəm . Zaman və məkan obyektivdir , maddə isə onun aksesuarlarıdır . Təbiətdəki hər bir hərəkətin və dəyişikliyin Allahın iradəsinə uyğun olaraq həyata keçirildiyi doktrinasını rədd edirəm . Təbiət öz qanunlarına uyğun olaraq inkişaf edir . Bunda şans üçün bir yer yoxdur , bu da hər yerdə ciddi rifaha səbəb olur . Bilinç və ruh maddənin məhsuludur , maddə müstəqil olaraq yaşaya bilməz . Ruh , nə olursa olsun , bədənsiz , yəni bədən olmadan özünü ifadə edə bilməz , necə ki , ağı da beyinsiz təsəvvür etmək olmaz . Bunun və sonrakı həyatın ölümsüzlüyünün dini doktrinasına isə qarşıyam “ (Seçmələr bizimdir –A. M . Bax : Filosofskaya i sosioloqiçeskaya mısl narodov SSSR v XIX v . Kratkiy oçerk istorii filosofii , Moskva 1971) .

Hissi idrakın rolunu həlledici hesab edən filosof , idrak məsələsində materialist sensualizm mövqeyində olmuşdu . Materialist filosof , varlığın xüsusi qanunauyğunluqlar əsasında inkişaf etdiyini irəli sürmüş , Dünyanın Allah tərəfindən heçdən yaradılması fikrini qəbul etməmiş və göstərmişdir ki , Varlıq təkdir , yaradan da , yaranan da odur , o, özü – özünün səbəbidir . Bu Kainat bir vahid , qadir və kamil vücuddur , Əvvəl də , Axır da Odur . Nə Ondən qabaq başlanğıc olmuş , nə də Ondən sonra son olacaq . Zaman onun tələblərindən , Məkan isə keyfiyyətlərindəndir .

Mirzə Fətəli Axundzadənin fəlsəfi irsinin ontoloji aspekti materialist və ateist , qneseoloji aspekti isərasionalist təmayüllü idi. Filosofa görə , Kainat əsasən hissəciklərdən (atomlardan) ibarət maddi substansiya , əvvəli və sonu olmayan kamil , bütöv və vahid varlıqdır . Zaman və Məkan onun zəruri atributlarıdır . Maddi varlıq olan Kainat daim hərəkətdədir , qanunauyğunluğa söykənir və bunların mövcudluğunda İlahi qüvvənin iştirakı yoxdur . Kainat həm yaradan , həm də yaradılındır .

Filosof , rasionalizmə əsaslanaraq maddi varlığın İnsan hissləri , ağılı və müxtəlif elmlər vasitəsilə dərkini təsdiq edirdi . Onun fəlsəfi dünyagörüşündə dialektika mexanistik baxışlarla birgə mövcuddur .

Kainatda qarşılıqlı əlaqə , asılılıq , səbəb və nəticə , hissə ilə tamın vəhdətini irəli sürən mütəfəkkir , hərəkəti yerdəyişmə və kəmiyyət dəyişikliyi kimi qəbul etmiş , zaman daxilində kəmiyyət dəyişikliklərini isə dairəvi hərəkət daxilində baş verdiyini irəli sürmüşdür . Filosof , yüksələn xətt üzrə inkişaf ideyasını qəbul etməmiş , fəlsəfi əsərlərində materializm və rasionalizmin şərh və müdafiəsini idealizm , teologiya və aqnostisizm prinsiplərinin tənqidi ilə paralel şəkildə şərh etmişdir .

Filosof , Şərq və Azərbaycan fəlsəfəsinin Peripatetik , İşraqilik və Panteist ənənələrinin dini – mistik cəhətlərini qəbul etməmiş , materialist prinsiplərini isə qəbul etmişdi .

Azadlığı İnsanın təbii haqqı , İnsanın inkişafının zəruri şərti hesab edən filosof göstərir ki , hər bir fərd öz fikirlərini azad şəkildə söyləmək , təbliğ etmək , azad şəkildə yaşamaq hüququna malikdir . Mütəfəkkir İnsan azadlığı problemini İnsan hüquqlarının tam təmin edilməsi ilə əlaqələndirmiş və İnsan haqq və hüquqlarını tapdalayan quruluşların məhv edilməsini qəti şəkildə irəli sürmüşdü . O , azadlığın İnsana əzəli məxsusluğunu qəbul etmiş , azad fikirliliyi təbliğ etmiş , bəşəriyyətə azadlığı filosofların və alimlərin bəxş edəcəyinə inanmışdı . Öz ideya mübarizəsində təkamülə üstünlük verən filosof göstərir ki , azadlıq və ədalət bayrağını yüksəklərə qaldırmaqda əsas məqsəd xalqa öz həyatını dinc yolla həyata keçirməyə , firəvan və xoşbəxt yaşamağa imkan yaratmaqdır .

Böyük demokrat və azadlıq tərəfdarı kimi çıxış edən filosof , İnsan ağılının hər cür ətalətdən , din , cəhalət və xürafətdən , mürəccə quruluşun bütün buxovlarından azad olması ideyasını irəli sürmüş , bütün dünyada ağılın əbədi həbsdən qurtulmasını bəşəriyyətin xoşbəxtliyi və səadətinin əsası hesab etmişdi .

Öz yaradıcılığında sosial – siyasi problemlərə böyük önəm verən mütəfəkkir , feodal qayda – qanunlarını , despotik dövlət quruluşunu kəskin tənqid etmiş , ictimai həyatın ədalət əsasında yenidən qurulmasını irəli sürmüş , ilk əvvəl maarifpərvər ədalətli hökmdar fikrini , sonra isə “Konstitusiyalı Monarxiya “ fikrini müdafiə etmişdi .

Bütün Yaxın Şərq ölkələrində azadlıq ideyasının carçısı olan mütəfəkkirin ictimai – siyasi və fəlsəfi dünyagörüşündə zaman keçdikcə ciddi dəyişikliklər baş vermiş , 1870 – ci illərdə o , artıq yetkin , kamil bir inqilabçı – demokrat kimi özünü təsdiq etdirmişdi .

Mirzə Fətəli Axundzadənin fəlsəfi irsində dinin tənqidi mərkəzi yerlərdən birini tutur . Filosof , elmi dinə qarşı qoymuş , onların bir araya sığışmadığını sübut etməyə çalışmış , dini tərəqqi yolunda ən böyük əngəl hesab etmişdi . Mütəfəkkir dövrünün bir çox Türk maarifçilərindən fərqli olaraq dinlə , dini dünyagörüş və fanatizmlə ardıcıl mübarizə aparmış və son olaraq bəyan etmişdi ki : “ Mən bütün dinləri puç və əfsanə hesab edirəm ! “ . Sırf ateist mövqedən çıxış edən mütəfəkkir , dinin “ Axirət “ anlayışını və Ruhun ölməzliyi haqqındakı ehkamlarını rədd etmişdir .

İnsanların əmlak bərabərliyindən daha çox , hüquq bərabərliyindən bəhs edən filosof , qadınlar və kişilər arasında hüquq bərabərliyinə də xüsusi önəm vermişdi . Mütəfəkkir qadının cəmiyyətdə

yeri və rolu məsələsinə dönə- dönə qayıtmış , ictimai həyatın bütün sahələrində qadınlara kişilərlə bərabər hüquq verilməsi fikrini qətiyyətlə müdafiə etmiş , qadın azadlığını bütün cəmiyyətdə azadlığın təbii ölçüsü saymış və göstərmişdi ki : “ Şəriətin nə haqqı var ki , qadın tayfasını “ Hicab ayəsi vasitəsilə daim həbsə atıb ömrü boyunca bədbəxt edir və yaşamaq nemətindən məhrum edir”

Filosof , yaşadığı dövrdə savadsız mollaların şəriət qaydalarından öz mənafehlərinə uyğun istifadə edib qızları və qadınları cəhalətə məhkum etmələrini tənqid etmiş , əsərlərində qadınların hüquqsuzluğunu təsvir edərək onların başına gətirilən amansız bəlaları ifşa etmiş , qadının cəmiyyətdə mühüm mövqe tutmasını təbliğ etmişdi . Əsərlərində qadın obrazlarına geniş yer verən mütəfəkkir , çoxarvadlılığı tənqid etmiş , onun nə kimi faciələrə gətirib çıxardığını təsvir etmiş , cəmiyyətdə baş verən bütün bəlalарın kökünü kişi ilə qadın arasında bərabərliyin olmamasında , qadınların hüquqsuzluğunda görmüş , qadınların üzləşdikləri cəhalətdən yaxa qurtarmağın yolunun məhz təhsildən keçdiyini irəli sürmüşdü .

Mirzə Fətəli Axundzadə maarifçiliyin də fəlsəfəsini yaratmış , onu sistemləşdirmiş , həm bədii , həm də fəlsəfi əsərlərində milli dövlətçilik prinsiplərini irəli sürmüş , dövlətçilik məfkurəsini tam şəkildə formalaşdırmışdır.

Axundzadə tədqiqatçılarından XX əsrin görkəmli Azərbaycan filosofu Heydər Hüseynov “ M. F. Axundovun fəlsəfi görüşləri “ adlı məqaləsində yazır : “ Bu böyük şəxsiyyətin bəhs etmədiyi heç bir böyük və kiçik məsələ olmamışdır . O ,drama , hekayə və şeirdən başlamış fəlsəfə, din , etika , kritika , moral , dil , dövlət , məktəb , tədris və s . bu kimi müxtəlif məsələlərdən bəhs etmiş və hər məsələyə öz dövrünə görə konkret və aydın cavab verə bilmişdir . Axundov ictimai – siyasi məsələlərlə maraqlanmış , ictimai həyatın dəyişməsi üçün çarələr axtarmışdı ... O , Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafında qüvvətli dönüş yaratmışdır .

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrin – dən biri olan Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev “M.F.Axundzadə haqqında “ adlı məqaləsində yazır : “ Epoletli ,mükafatlar , medallarla bəzədilmiş mündirlər altında hissləri ilə yanan odlu bir ürək döyünürdü . Bu ürək sahibi, Azərbaycanın milli varlığı , milli ləyaqəti , milli şüurunun formalaşması , milli mədəniyyəti və maarifi uğrunda mübarizə aparan alovlu inqilabçı – demokrat , filosof , mütəfəkkir,yazıçı,dramaturq M.F.Axundzadənin ürəyi idi “(Bax:Ə.Haqverdiyev,M.F. Axundzadə haqqında,“ Maarif və mədəniyyət “ jurnalı,Nö 3 , Bakı 1928) .

Türk dünyasının XIX əsrdəki ictimai -siyasi,ədəbi- tənqidi fikrinin banisi , filosof Mirzə Fətəli Axundzadə həm də Türk dünyasının milli ideologiyasının banilərindən biridir .O,həm də Türk dünyasının ilk yaradıcı şəxsiyyətlərindən biri olmuş,yaşadığı mühiti , cəmiyyəti , ölkəni , bu ölkənin daxil olduğu bölgəni , Qafqazı və bütünlükdə İslam Şərqi , onun dünyagörüşünü,həyat tərzini,sənət meyarlarını kökündən dəyişmək,onu yenidən qurmaq , yenidən yaratmaq istəmiş,bütün bunları etmək üçün mənalı həyatını və bacarığını əsirgəməmişdir .

Yaşadığı cəmiyyəti kökündən dəyişdirmək kimi milli ideya inqilabına başlayan mütəfəkkirin həyatında və dünya – görüşünün formalaşmasında heç şübhəsiz ki çalışdığı yerin – Rusiya İmperiyasının Qafqaz və Şərq siyasətinin həyata keçirildiyi , siyasi və diplomatik məlumatların toplandığı və mərkəz Peterburqa ötürüldüyü Qərargahın – mühüm rolu olmuşdur . Çünki dövrün İmperialist dövlətlərinin , xüsusilə, Böyük Britaniya , Fransa və Rusiyanın Şərq və bütövlükdə

Asiya uğrunda mübarizələrinin bütün gizli məlumatları haqqında bu qərargah məlumatlandırılırdı . Bu hadisələrin içində olması , İslam Şərqinin və bütövlükdə Asiyanın bu imperialist dövlətlər tərəfindən necə parçalanaraq bölüşdü- rüldüyünü , Şərqingetdikcə daha da siyasi və mənəvi cəhətdən çökdüyünü , Şərqi Qərbə yem olduğunu görən , bu fəlakətin faciəsini yaşayan Mirzə Fətəli bütün bu proseslərə cəsarətlə öz müdrük münasibətini bildirmişdi .

Bütün Türk dünyasında mübariz materializmin əsasını qoyan Mirzə Fətəli Axundzadə yazmışdır : “ Dünyada İnsan üçün ən böyük ləyaqət özündən sonra yaxşı ad qoyub getməkdir ki , bu da yalnız yaxşı əməllər sayəsində ola bilər “ . Bununla mütəfəkkir sanki Özünü nəzərdə tutmuşdur .

4.H) Ünlü Türk filosofu Rıza Tevfik Bölükbaşının fəlsəfi dünyagörüşü

Filosof, şair və dövlət xadimi Rıza Tevfik Bölükbaşı 1868 –ci ildə Cisir-i Mustafa Paşada anadan olmuş, ilk təhsilini İstanbulda “ Alyans Yəhudi Məktəbi “ndə, sonra İzmirdə “ Er – mənə Məktəbi “ndə, daha sonra isə İstanbulda “ Qalatasaray Lisesi “ndə almış, buranı bitirdikdən sonra “ Mülkiyyə Məktəbi”- nə qeyd olunmuş, lakin bir siyasi dərgi çıxarmağa cəhd etdiyi üçün o məktəbdən qovulmuş, sonradan bərpa olunaraq təhsilini davam etdirmiş, 1899 –cu ildə Tibb təhsilini başa vuraraq Gümrük idarəsində həkimlik etməyə başlamışdı .

1907-ci ildən “ İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti “nin fəal üzvü olan Rıza Tevfik 1908 – ci ildə İkinci Məşrutənin elanı sırasında Səlim Sirri Tərcanla birlikdə xalqı coşduraraq Hərəkət Ordusuna yardım etmiş, bir müddət idman müəllimi işlədikdən sonra Ədirnədən Millət Vəkili seçilmiş, daha sonra İttihad və Tərəqqi Partiyası ilə münasibətləri pozulduğundan müxalifət cəbhəsinə keçmiş, 1912-ci ildə “ Hürriyyət və İtilaf” (“ Azadlıq və Həmrəylik “) Partiyasına daxil olmuş, ölkənin Birinci Dünya müharibəsinə qatılmasının əleyhinə olmuş, 1915 –ci ildə yaxın dostu məşhur şair Tofiq Fikrətin ölümündən sonra Arnavutköy Qız Kollegində və Robert Kollegində Tofiq Fikrətdən boşalan ədəbiyyat dərsləri demiş, 1918 –ci ildə yenidən siyasətə qayıtmış, həmin il “ Hür və Qəbul Edilmiş Masonlar Böyük Lojası “nın “ Böyük Ustad “ı seçilərək bir il bu görəvdə bulunduqdan sonra öncə Damad Fərid Paşa Kabinəsində Milli Təhsil Naziri olmuş, sonra isə Dövlət Şurası Naziri vəzifəsinə təyin edilmiş, eyni ildə Darül- fünunda fəlsəfə və estetikadan dərs demiş, Sultan Vəhdəddin və Damad Fərid Paşanın israr və təzyiqi ilə 1920 –ci ildə Sülh Heyyyətinin üzvü kimi “ Sevr Müqaviləsi “ nə imza atmış, bu üzədən dərs dediyi Universitet tələbələri tərəfindən boykot edilmiş, Anadolu Qurtuluş Savaşıның əleyhinə olduğu üçün 1921- ci ildə Universitetdəki vəzifəsindən istefa vermək məcburiyyətində qalmış, Qurtuluş Savaşı Milli

Qüvvələr qazandığı üçün 1922 –ci ildə xaricə qaçaraq 20 ilə qədər Misir, İordaniya və Livanda mühacir həyatı keçirmiş, 1938 –ci ildə Ümumi Əhv elan olunduqdan sonra nəhayət 1943 –cü ildə vətənə qayıtmış və 31 dekabr 1949 –cu ildə İstanbulda vəfat etmiş , Zincirlikuyu Əsri Məzarlığında dəfn edilmişdir .

Ərəb , fars , ingilis , fransız , alman , italyan , ispan ,latın, yəhudi , alban (arnavut) və erməni dillərini mükəmməl bilən, dövrün müxtəlif dərgilərində şeirləri və məqalələri çap olunan , fəlsəfə , ədəbiyyat , folklor və siyasətlə məşğul olan Rıza Tevfik daha çox “ Fəlsəfə Dərsləri “ , iki cildlik “ Müfəssəl Fəlsəfə sözlüyü “ , “ Sərab –i Ömrüm “ , “ Əbdülhəq Hamid və fəlsəfi düşüncələri “ , “ Tofiq Fikrət “ , Hüseynin Danış ilə birlikdə yazdığı “ Mədəin Xərabələri “ , “ Ömər Xəyyam və Rübailəri “ adlı əsərləri ilə tanınmışdır .

Şərq və Qərb fəlsəfi dünyagörüşünə dərinlən bələd olan filosof “ Fəlsəfə Dərsləri “ adlı əsərində Qərb fəlsəfəsinin incəliklərini şərh etməklə bərabər öz fəlsəfi görüşlərini də bəyan etmiş , Türk fəlsəfi düşüncəsinin inkişafına öz töhfəsini bəxş etmişdir . Fəlsəfəni şəriətin xaricində axtaran müəllif sxolastik düşüncəyə , xurafata , mühafizəkarlığa qarşı çıxmış, Tanrı inancını müdafiə etmiş , Türkcə fəlsəfə dilinin və fəlsəfə tədrisinin inkişafına qatqıda bulunmuşdur .

Filosof , həyatı bir yarmarkaya bənzətməmiş və bu bazarda kimisi gəlir əldə etmək , kimisi ad qazanmaq , kimisi də hadisələri izləmək və gerçəyi anlamaq üçün gəldiyini söyləyərək özünün məhz gerçəyi söyləmək üçün gəldiyini bəyan etmişdi .

Ayrı – ayrı Qərb və Şərq filosoflarının fəlsəfə haqqındakı düşüncələrini xülasə edərək fəlsəfənin müxtəlif izahlarını verən mütəfəkkir göstərir ki :

-- -----

Fəlsəfə , Varlığı olduğu kimi bilməkdir ;

- Fəlsəfə , Allah və İnsanla bağlı şeylərin elmidir ;
- Fəlsəfə , ölümü düşünməkdir ;
- Fəlsəfə , sənətlərin sənəti , elmlərin elmidir ;
- Fəlsəfə , elmlərin birliyidir ;
- Fəlsəfə , xaricdəki varlıqları öz yapısında olduğu kimi bilməkdir ;
- Fəlsəfə , səbəbləri və səbəb olunanları müəyyən etmək elmidir ;
- Fəlsəfə , yetərli səbəblər elmidir ;
- Fəlsəfə , imkan aləmini mümkün olması ilə bağlı bilməkdir ;
- Fəlsəfə , ilk əsaslardan açıq şəkildə nəticə çıxarılan şeylərin elmidir ;
- Fəlsəfə , duyulan və mücərrəd qalan gerçəklərin elmidir ;
- Fəlsəfə , insan aqlının , məcburi məqsədlərlə bilgilərin əlaqələrini araşdırması və tətbiq etməsidir
- Fəlsəfə , Mütləq Varlığın elmidir ;
- Fəlsəfə , duyulan gerçəklərlə gizli gerçəklərin eyni olduğunu isbat etmə elmidir(Bax: Rıza Tevfik , Felsefe Dersleri , İstanbul , hicri 1330 , səh . 16 – 30) .

Rıza Tevfik bildirmişdi ki , verilən bu təriflər bir yandan fəlsəfəyə işıq tutsa da bunların hər birində bir əksiklik vardır . Filsofa görə , bu çoxluq aləmində birlik aramaq fəlsəfə yapmaqdır . Ayrı – ayrı varlıqların davamlı olaraq dəyişməsi üzərində düşünmək və bu dəyişmələrin ilk səbəbini aramaq yenə də fəlsəfə yapmaqdır . İnsan aqlı kəsin və bağımsız bir ilk səbəbə ulaşınca qədər Varlığın əslini aramaqdan geri durmaz . Bu cür düşüncələr də fəlsəfənin araşdırdığı mövzulardandır

. İnsan ilk səbəbi aradığı vaxt Kainatda bir ahəngin varlığının fərqiə varar və beləliklə də hər şeyin bir təsadüf nəticəsində meydana gəlmədiyini qavrayar . Hər şeyə düşünən və kamil olan bir ilk Varlığın səbəb olduğunun fərqiə varar . Demək ki , çoxluqda birlik və ahəng görmək bir növü fəlsəfə yapmaqdır . Bu yolla insan ilk səbəbin varlığını ruhunda oxuyur . Bu düşüncədən hərəkətlə fəlsəfə , İlk Olan və məqsəd daşıyan Səbəbin elmi olaraq düşünülə bilər (Seçmələr bizimdir – A . M . Bax : Rıza Tevfik , Felsefe Dersleri , səh .27 , 28 , 47) .

Filosofa görə , insandakı düşünmə qabiliyyəti xarici aləmə bir mənə vermə səbəbini doğurur .İnsan öz iradəsinə uyğun olaraq xaricdə səbəb arayar , səbəblər bir – birini izlər, nəticədə sonsuzluğa doğru yol alar və bir İlk Səbəbdə durmaq məcburiyyətində qalar . Səbəb olma fikri subyektiv bir hədsədir , bir növ inandır . Səbəb özü xaricdə olan bir varlıq deyildir . Xaricdə görünənlər hadisələr zənciridir . İnsan bunlara anlam verərək səbəb arayar . Beləliklə də insan iradəsində səbəb inancı yerləşir . Hadisələrin bir – birinə bağlanması təkrarlanması insanı səbəb aramağa məcbur edir (Seçmələr bizimdir – A . M . Bax : Rıza Tevfik , Felsefe Dersleri , İstanbul , hicri 1330 , səh . 41 , 42 , 43) .

Rıza Tevfik məşhur şair – dramaturq Əbdülhəqq Hamidin “ Ölüm “ və “ Məqbər “ adlı əsərlərini təhlil edərək Ölüm hadisəsinin təsirinə fəlsəfi mənə vermişdir . Müəllif , Ölüm hadisəsinin də insanı fəlsəfi düşüncəyə yönəltdiyi inancındadır . Filosof göstərir ki , insan doğulur , böyüyür , yaşlanır , bir sözlə , insanda canlılıq bir müddət davam edir ki, bu canlılığı saxlayan Ruhdur . Ruh bədəni tərk edincə , bədənin hərəkəti və fəaliyyəti sona çatır . Məhz Ölümdən sonrakı düşünmək , fəlsəfə yapmaqdır (Seçmələr bizimdir – A . M . Bax : Rıza Tevfik , Abdülhak Hamid və Müləhazat – 1 Felsefiyyəsi , İstanbul , hicri 1334) .

Mütəfəkkir , filosofların daim üzərində dayandığı “Heyrət “ anlayışının da fəlsəfi təhlilini açıqlamağa çalışmış və göstərmişdir ki , İnsan xarici aləm qarşısında həmişə Heyrət duymuş , bu duyğu onu səbəb aramağa yönəltdi . Digər canlılarda Heyrət duyğusunun yerini qorxu almışsa , İnsanda qorxu və Heyrət fərqli duyğulardır . İnsan düşünən bir varlıq olduğundan o , Kainatdakı nizam və ahəngi gördükcə Heyrət duyğusuna qapılır . İnsan hər gün qarşılaşdığı hadisələrə alışdığı üçün Heyrət etməz , yeni hadisələr İnsanı Heyrətə sala bilər . Bu hadisələrin zərərli olanları da qorxu doğurur . Qısacası , Heyrət İnsana xas bir hadisədir , mənbəyi də düşüncə və dolayısı ilə ağıldır . Məhz bu Heyrət hadisəsi də İnsanı fəlsəfə yapmağa yönəldir (Seçmələr bizimdir – A . M . Bax : Rıza Tevfik , Felsefe Dersleri, səh . 51 – 56) .

Filosofa görə , fəlsəfə , istər Ölüm hadisəsindən , istər Heyrət duyğusundan və istərsə də Şübhədən doğsun , təməldə Varlıq üzərində düşüncəyə dayanır . İnsanda doğuşdan gerçəyi arama marağı vardır . Heyrət duyğusu , Ölümü tədqiq etmə və bir şeydən Şübhə etmə gerçəyi arama marağını hərəkətə gətirir . Bir şeyi aramaq demək , onun varlığına inanmaq deməkdir . İnsan yox olanı aramaz , yalnız var olanı arayar . İnsan öz varlığına da vicdanının içindən gələn mükəmməl bir qənaətlə inanır . Bu Kainatın varlığında bir səbəb vardır . Hər şeyin ilk səbəbi də məhz Odur . (Seçmələr bizimdir – A . M . Bax : Rıza Tevfik , Felsefe Dersleri , səh .83-85) .

Rıza Tevfik öz fəlsəfəsini dərinləşdirdikcə ona təəvvüf bir don geyindirməyə çalışmışdı . Filosofa görə , gerçəyin sirrini araşdıran İnsan ağıl təbii fəlsəfə ilə dinin öyrətdikləri arasında düşündükcə və həqiqəti idrakdan aciz qaldıqca yorğunluq və həyəcan duymuş , nəticədə İlham onun

imdadına çatmışdır . Beləliklə də yalnız İnsana əmanət edilmiş gerçəkləri bulmuş , bununla da İnsan təbii fəlsəfə ilə dinin hikmətini birləşdirməyə nail olmuşdur.Xüsusilə Təsəvvüf əhli olanlar yüksək bir zövq halı olan bu səviyyəyə erişmişdir (Seçmələr bizimdir – A . M . Bax : Abdullah Uçman, Rıza Tevfikin Tekke ve Halk Edebiyatı ile ilgili makaleleri (Tasavvuf hakkında),Ankara 1982,səh . 224).

Bəllidir ki , Təsəvvüf fəlsəfəsində İlahi Eşq mühüm əhəmiyyət daşıyır . Filosof göstərir ki , zəatən Kainatın var olmasında Tanrının zatındakı Eşq təcəllisi təsirli olmuşdur . Hər şey Varlıqda bulanmaqda , ali və yüksək gerçəklik də Ondadır . Lakin varlıqlar arasında da mərtəbələr mövcuddur. Cansız varlıqlar , bitkilər , heyvanlar və nəhayət insanlar özlərinə məxsus dərəcələr almışlar . Aşağıdan yuxarıya doğru formalaşan varlıqlar İnsanla ali mərtəbəyə ulaşmışdır (Seç – mələr bizimdir –A .M. Bax : Abdullah Uçman , göstərilən əsəri , səh . 278 -279) .

Rıza Tevfik , Nitschenin “ Ü stün İnsan “ ı ilə Təsəvvüfdəki “ Kamil İnsan “ arasındakı fərqi göstərərək bildirmişdi ki , Nitschenin “ Ü stün İnsan “ ı kütləni istədiyi kimi idarə edir və onu özündən aşağı görür . Rıza Tevfikin mənimsədi – yi Təsəvvüfdəki “ Kamil İnsan “ isə Varlıqda birlik görür , insan – lərişit tutur və göstərir ki , Kainatda var olan hər şey Tanrının təcəllisindən ibarətdir . İnsan isə bu görünüşlər içərisində ən ali – sidir . İnsan bütün varlıqların xülasəsidir . Kainatda nə varsa , İnsanda vardır . Yaradılışda məqsəd Təbiətdəki bəsit ünsürlər arasından ən gözəl vücudu və dəyəri daşıyan İnsanın meydana gətirilişidir , eyni ilə ağacda məqsədin meyvə vermək olduğu kimi . Necə ki , meyvə ona vücud verən ağacın bütün varlığını və yetənəyini öz içində daşıyarsa , İnsan da eyni səbəblə və eyni bacarıqla bütün yarananları özündə cəmləşdirir . Deməli,İnsan Kainatın bir xülasəsi olub Onunla eynidir (Seçmələr bizimdir-A.M. Bax : Abdullah Uçman , göstərilən əsəri , səh . 122 ,123 , 280) .

Mütəfəkkir öz fəlsəfi dünyagörüşündə bu eyniliyə o qədər inanmışdı ki , şeirlərində də bu düşüncələrini dilə gətirmişdi :

“ Gir könül şəhrinə , dolaş bir kərrə
Qiyas et nə imiş Günəşlə zərrə .
Yalnız Sən qadirsən xeyr ilə şərrə
Şərrə mail isən Şeytan Səndədir

Nəfsini əvvəla çıxar aradan ,
Bir rəngə boyanma ağdan , qaradan .
Könüldə bərq vurur Nuru –Yaradan
Zülmətdə dolaşma , Yəzdan Səndədir .

Mənbəi Səndədir feyzi – həyatın
. Gəlib gedən canlar həp nəfəsətin .
. Heyrətdə boğulma bu Kainatın
. Həpsi bir qətrədir , Ümman Səndədir .

Hər şeyin varlığıSənin Ö zündür .
. Kəndini çox görən kəndi gözündür .

. Bu mülkə hökm edən Sənin sözündür
. Qalıbın kürsüdür , Sultan Səndədir .

...

(Bax : Rıza Tevfik , Serab- ı Ömrüm , Kenan Matbaası, səh . 274 – 276) .

Filosof , Varlığın (Allah nəzərdə tutulur – A. M.) əslinin təkə ağlla dərk edilməyəcəyini , ağlın insana rəhbər olub hadisələr arasındakimünasibəti aradığını bildirmişdir . Filsofa görə , İnsan ağıl ilə Aləmdəki inkişaf proseslərini , ahəngi və qanunauyğunluqları nəzərə aldıqdan sonra Heyrətə düşür , bunun nəticəsi olaraq da Mistik bir Ruh halı içində Kainatdakı birliyi və İnsandakı Cövhəri qavrayır . Bu durumda Ağılın yerini İntuisiya alır . Bu dərəcəyə yüksələn İnsan dəyərlər çəmbərindən qurtularaq sənət və fəlsəfənin birləşdiyi sərbəst bir mərtəbəyə yüksəlir. Müəllifə görə , ən böyük ibadət də birliyi qavrayaraq ahəng və yüksək duyğulara ulaşmaqdır . İslamdakı “ Bir saatlıq düşüncə , altmış illik ibadətdən üstündür “ Hədisinin qəsd etdiyi anlam da bu ruh halına ulaşmağı əks etdirir (Seçmələr bizimdir –A.M. Bax : Abdullah Uçman , Rıza Tevfikin Tekke ve Halk Edebiyatı ile ilgili makaleleri (Makam-ı Hayret) , Ankara 1982 , səh .312-315) .

Filosof , Türkcə fəlsəfi qavramları açıqlayaraq “Vəhdəti-Vücud düşüncəsini asan anlaşılır bir hala gətirmiş , xüsusilə , bu Kainatın Tanrının zatının görünüşü olaraq deyil , qüdrətinin təzahürü olaraq anlaşılması gərəkdiyini vurğulamışdır (Bax : Rıza Tevfik Bölükbaşı, Ö mer Hayyam ve Rübaileri , İstanbul 1945 , səh . 86 -87) .

Rıza Tevfik şeirlərində də Panteist fəlsəfəyə bağlıqalmışdır . Bu baxımdan onun “ Böyük Dövriyə “ şeiri daha xarakterikdir . Filosof şair bu şeirində göstərir ki :

“ Gizli bir Nur idim sübhi - əzəldə ,
. Cilvələr göstərib , Ayanə gəldim .
. Feyzi –eşq ilham edən Gözəldə , (Tanrıda)
. Kəlamı – sirr idim , bəyana gəldim .

.

. .

... Qalmadım ta əbəd şəkli – mübhəmdə ,
. Ərzi – camal etdim vəchi – Adəmdə .
. Əhsəni – təqvimə erdiyim dəmdə
. Ərkani bəzəyib , İnsanə gəldim .

Hər şeydə bərabər , hər şeydən ayrı,
. Gizli və aşikar yox məndən qayrı.
. Q əzayi - əzəldə xeyr ilə şərr
. Təqdir etmək üçün vicdanə gəldim .

....

(Bax : Rıza Tevfik , Serab- ı Ömrüm ,Kenan Matbaası , 1949 , səh . 277 -281) .

Filosof , “ Bektaşî Təriqəti “ nə mənsub olduğundan Bektaşiliyin incəliklərini şeirlərində dilə gətirmiş , fanatik düşüncələrin , xurafatın əleyhinə olmuş şeirlərinin birində göstərmişdi ki :

“ Allah evə girməz , sirri – mütləqdir ,
. Dörd divara səcdə edən axmaqdır .

.

- . Həcc etmədən məqsəd könül yapmaqdır .
- . Sən də bəhey , nadan , könül yapsana .

Meracı anlatma , eşşək deyiləm ,
Bildiyin qədər də Mələk deyiləm .
Günahkar insanam , ördək deyiləm ,
Bu ağır gövdəylə ucamam xocam .

Xalqa qorxu vermə , vəlvələ salıb ,
Dünya və Axirət , bu köhnə qalıb ,
Mən softa deyiləm , cübbəmi alıb
İmarət – imarət köçəməm xocam .

Boz ilanı tutdu , çivi uddu derlər ,
Pirimiz divarı yürütdü derlər .
Kəramət olsa da böylə hünərlər ,
İnsanlığa yarar bir iş deyildir .

Kəramət umma heç Nəcəf daşından ,
Ayrılma İnsandan , öz qardaşından .
Haqqı görəməzsən Bağlarbaşından ,
Gerçək ər Sultandır , keşiş deyildir .

Hər ərvağ , hər yerdə var yığın – yığın ,
Nədir onlar ilə verib – aldığın ?
Üzlətə mail ol , könlünə sığın .
Cahan könül qədər geniş deyildir .

Filosof Rızayam , dinsiz anlama ,
Dini mən öyrətdim kəndi babama .
Hər ipdə oynadım , Canbazım , amma
Sirat Körpüsünü keçəməm , xocam .

(Bax:Rıza Təvfik,Serab- 1 Ömrüm,səh.283,286,287,289).

Rıza Tevfik , “ Varlık fəlsəfəsi “ üzərində çox durmuş , ağıl ilə Tanrının Varlığının bulanacağını vurğulamış , ilham və intuisiya ilə də ağılın ötəsindəki gerçəklərin anlaşılmasını irəli sürmüş , İnsana davamlı olaraq dəyər vermiş , İnsanı Varlığın mərkəzi və xülasəsi olaraq qəbul etmiş , fanatik düşüncələrə əsla sapsmamış , əksinə , xurafatçıların və dindən pis və zərərli niyyətlə istifadə edənlərin əleyhinə olmuşdur .

Rıza Tevfik “ Xoşbəxtlik “ üzərində də düşünmüş , “Səadət “i xəyal dalınca qaçmaqla deyil , sağlam iradə ilə qazanılacağını vurğulamış və göstərmişdi ki , İnsan iradəsi ilə həyatı yaxşı dəyərləndirdiyi ölçüdə Xoşbəxtliyə və Səadətə qovuşar . Ağla dayalı iradəni güclü tutmayanlar ictimai çevrənin əngəllərinə taxılıb üzülərlər . Xülyalar peşində qoşmaq iradə zəifliyinin əlamətidir .” Xoşbəxtlik , Səadət və Fəzilət üçün yaxşı niyyət şərtidir “ –deyən filosof göstərir ki , tənbellik və ya cəmiyyətdən təcrid olmaq insanı alçaldır . Ona görə də İnsan özünə güvənərək həyatını nizama salmalıdır . Müəllif bu düşüncəsini oğluna nəsihətində belə açıqlamışdır :

“ Talelə səadətdə bazarlıq yoxdur ,

İnsanda iradə kimi varlıq yoxdur .

Sən ömrünə xidmətinlə bir qiymət ver ,

Oğlum ! Sənə başqa bəxtiyarlıq yoxdur “ .

(Bax:Rıza Tevfik Bölükbaşı,Ömer Hayyam və Rübailəri,İstanbul 1945,səh.1) .

Rıza Tevfik Türkiyədə ilk dəfə fəlsəfə dərsləri yazmış , fəlsəfə fənninin lise və Universitetdə tədrisinə nail olmuş , bu dərslərin proqramını hazırlamış , həm lisedə , həm də Univer- sitetdə fəlsəfədən dərs demişdir . Bir çox məqaləsinə “filosof “ imzasını atan mütəfəkkir, yeniliyə və müasirləşməyə tərəfdar olmuş , bununla yanaşı tarixi Türk mədəniyyətini də müdafiə etmiş , siyasi həyatında bir sıra xətlər yaparaq bir çoxlarını da öz əleyhinə çevirmişdi . Filosof bəzi səhvlərini mərdliklə boynuna almışdı ki , bunlardan biri də uzun müddət kəskin tənqid etdiyi Sultan II Əbdülhəmid haqqındadır . Sultan II Əbdülhəmidin zorla hakimiyyətdən devrildikdən sonra Osmanlı dövlətinin düşdüyü ağır və çıxılmaz vəziyyətini görən Rıza Tevfik ona həsr etdiyi bir şeirində yazır :

“ Hardasan şövkətli Sultan Həmid Xan ? !

Fəryadım varırmıBarığahına ?

Ö lüm uykusundan bir ləhzə oyan ,

Bu nankor millətin bax günahına .

.Tarixlər ismini andığı zaman

Sənə haqq verəcək , ey qoca Sultan !

Bizdik utanmadan iftira atan

Ə srin ən siyasi Padişahına .

Padişah həm zalim , həm dəli dedik ,
İxtilala qiyam etməli , dedik .
Şeytan nə dedisə , biz “ bəli “ – dedik .
Çalışdıq fitnənin intibahına !

Divanə Sən deyil , məgər bizmişiz ,
Bir çürük ipliyyə xülya düşmüşüz ,
Sadə dəli deyil , ədəbsizmişiz ,
Tüpürdük atalar qibləgahına !

Sonra cinsi pozuq , əxlaqı fəna
Bir sürü törədi , girdi meydana .
Hardan çıxdı bunca vələdizina ?
Yuh olsun bunların xam ərvahına (ruhlarına) !

(Bax : Kadir Çandarlıoğlu , <http://vvvvvv.Belgelerlegercektarih.com>) .

Filosofdan Türk mədəniyyəti üçün iki mühüm miras qalmışdır.Bunlardan biri ,heca vəznə ilə yazdığı şeirlərdir ki , bu şeirləri ilə o,Türk xalq ədəbiyyatını yenidən canlandırmış, yeni Türk ədəbiyyatına istiqamət vermişdir . Digəri isə fəlsəfi çalışmalarıdır ki , bu çalışmalarında filosof fəlsəfəni sevdirməyə səy göstərmiş , Qərb fəlsəfəsini və Qərb filosoflarını Türkiyədə tanıtmış , doqmatizmin qalıblarını yırtmaq istəmişdi .

Filosofun həyatı və yaradıcılığı haqqında bir sıra tədqiqat əsəri yazılmışdır ki , bu əsərlər içərisində Prof . Dr . İbrahim Agah Çubukçunun” Şair Rıza Tevfik Bölükbaşı və felsefi düşüncəsi “ , Abdullah Uçmanın “ Rıza Tevfikin Tekke ve Halk Edebiyatı ile ilgili Makaleleri (Tasavvuf hakkında) , İnsanın Uluvv –i Şanı “, Muzəffər Kələşin “ Türk İslam fəlsəfəsində Rıza Tevfik Bölükbaşı “ , Y . Doğan Çetinkayanın “ 1908 Osmanlı Boykotu : Bir Toplumsal Hərəkatın Analizi “ və s . adlı əsərləri xüsusi yer tutur .

Filosofun “ Fəlsəfə Dərsləri “ adlı əsəri 2001 – ci ildə Dr. Münir Dədəoğlu tərəfindən latın qrafikalı Türk əlifbası ilə yenidən çap edilmişdir .

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq Rıza Tevfik fəlsəfəsinin mahiyyətini aşağıdakı kimi xülasə edə bilərik :

- 1 . Ağıl və intuisiya ilə Tanrının Varlığı dərk edilə bilər ;
- 2 . Ölüm , həyat və şübhə hadisələri İnsanı Varlıqda ilk Səbəbə aparır ki , bu Səbəb də Tanrıdır ;
- 3 . Varlıqda birlik vardır . Hər şey Tanrının gücünün görünüşündən ibarətdir ;
- 4 . İnsan Kainatın mərkəzi və nəticəsidir . Ona görə də O , Aləmin ən gözəl , ən dəyərli Varlığıdır .

4.İ) Ünlü Türk filosofu Asif Atanın (Asif Əfəndiyevin) fəlsəfi dünyagörüşü

Öz fəlsəfəsini “ Ruhaniyyat “ , “ Kamil İnsan “, “Mütləqə İnam“, “Azad İnsan “, “Azad və Müqəddəs Millət “ və xüsusilə , “ Bəşəriyyətin nicatı—İnsanlaşmaqdadır ! İnsanlaşın , İnsanlaşdırın ! “ fəlsəfi dünyagörüşü üzərində formalaşdıran Asif Qasım oğlu Əfəndiyev (Asif Ata) 25 sentyabr 1935 – ci ildə keçmiş Qazax mahalının Çaykənd kəndində müəllim ailəsində anadan olmuşdur . İlk təhsilini atası Qasım və anası Növrəstə Əfəndiyevlərin dərslər dedikləri Çaykənd orta məktəbində alan Asif Əfəndiyev orta təhsilini Gəncə və Ağstafada başa vurduqdan sonra 1952 – ci ildə Moskvada Maksim Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda ali təhsil almağa göndərilmişdi .

Moskvada keçən beş illik tələbəlik dövründə O , dünya tarixini , ədəbiyyatını , incəsənətini , dinlərini , mədəniyyətlərini və fəlsəfələrini müstəqil şəkildə dərinlən öyrənmiş , 1957 – ci ildə ali təhsilini başa vuraraq Vətəni Azərbaycana qayıtmış , ömrünün sonuna qədər öz keşməkeşli elmi – fəlsəfi və ictimai – siyasi fəaliyyətini burada davam etdirmiş , 5 iyun 1997 – ci ildə vəfat etmişdir .(Filosofun həyat və fəaliyyəti ilə bağlı geniş məlumat üçün bax : Asif Ata (İnam Ata) , Mütləqə İnam Fəlsəfəsi və Ruhaniyyatı ,Nəşrə hazırlayanlar :Soylu Atalı və Nurtəkin Atalı, Atakənd-33, Qanun Nəşriyyatı – 2011) .

Asif Atanın keşməkeşli həyat və fəaliyyətini şərti olaraq üç dövrə bölmək olar :

Birinci dövr , uşaqlıq və orta məktəb dövrünü əhatə edir . Bu dövrü müəllif özünün “Kəndliyim” və “ Şəhərliyim “ adlı avtobioqrafik əsərində geniş və hərtərəfli şəkildə şərh etmişdir . Bu duyğulu və səmimi əsərində müəllif kəndindəki insanlardan daha çox Təbiətlə- Dağla , Qaya ilə , Ağacla , Buludla , Qarla- Yağışla bir yerdə böyüdüyünü, insanların deyil , Dağın , Qayanın , Ağacların sayəsində “ “İnsaniləşdiyini “ bədii şəkildə qələmə almış və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki , “ İnsan, Darvinin dediyi kimi Meymundan deyil , Dağdan ,Daşdan , Çaydan , Göydən əmələ gəlib “ .“Şəhərliyim “ adlanan əsərinin II fəslində müəllif Gəncə şəhərindən , onun əzəmətli Çinarlarından , “ Qalaya “ bənzəyən ev həyətləri və onların darvazalarından , məhəllə uşaqlarından bəhs etmiş , Gəncə şəhəri ilə öz dogma kəndini müqayisə edərək göstərir ki , kənddə Təbiətlə evlər arasında , evlərlə evlər arasında vəhdət vardı , insanlar bir –biri ilə çox yaxın münasibətdə idilər . Biri öləndə hamısı ağlayardı . Şəhərdə isə bütün bunlar belə deyildi . Burada hər kəs özünü o birisindən qoruyurdu .

İkinci dövr , mütəfəkkirin Moskvadakı tələbəlik və axtarışlar dövrüdür . Bu dövrdə filosof , başda mənsub olduğu Türk milləti olmaqla dünyanın bəlli – başlı xalqlarının bütün mənəvi irsini öyrənməyə sərf etmiş , araşdırmış , öyrənmiş , öyrəndiklərini bir –biri ilə müqayisə etmiş , sistemləşdirmiş və sonda belə bir qərara gəlmişdir ki : “ Mən , Dünyalaşdıqca Azərbaycanlaşdım . Hegelləşdikcə Füzuliləşdim . Kontlaşdıqca , belə deyək , Nizamiləşdim . C . Brunolarını , onların fəlakətlərini öyrəndikcə Nəsimiləşdim . Başa düşdüm ki , Azərbaycan çox böyük bir Aləmdir “ .

Filosof , yaradıcılığının üçüncü dövründə sistemləşdirdiyi bu dəyərləri xalqına və bəşəriyyətə ərməğan etməyə çalışıb və demək olar ki , buna nail olub . Qalır Xalqının , daha sonra isə Bəşəriyyətin onun bu müəzzəm “ İnsanlıq Fəlsəfəsi “ni həyata keçirməsi.

Filosof öz dəyərlər sistemini “ (A+) Zərdüştlük – İşıqçılıq , Dədə Qorqudçuluq – Ağsaqqallıq , Babəkilik – Xürrəmilik , Hürufilik – Ənəlhəqlik , Füzulilik – Aşıqlıq , Muğamçılıq , Loğmançılıq – Sazçılıq və Tanrıçılıq “ üzərində cəmləşdirib . Bütün bunlar mütəfəkkiri “ İnsanlaşmaq “ uğrunda Ruhani mücadiləyə yönəldib . Bu fərəhli mücadilə onun daxilində ucalaraq ülvyyəyə çevrilmiş , yeni məzmun və məna kəsb etmişdi ki , bunlardan da biri “ İnsanlaşma olmadan , Müstəqil Vətən , Azad Millət formalaşdırmaq mümkün deyil “ fəlsəfi düşüncəsi idi .

“ İnsanlaşmaq “ üçün İnam əsas şərtidir , İnam olmadan heç nə olmaz . Asif Atanın irəli sürdüyü İnam İnsana və İnsandakı bu ali keyfiyyətə bağlıdır . Bu İnam , elmə , biliyə , idraka əsaslanan “ Mütləqə İnam Fəlsəfəsi “ dir . Bu fəlsəfə , özündən əvvəlki bütün fəlsəfələrdən tamamilə fərqlənir . Bu fəlsəfədə şərhçilikdən əsər - əlamət yoxdur . Bu fəlsəfə , qısa və yığcam şəkildə İnsanı gözəlliyə , aliliyə , müqəddəsliyə və İnsanlığa bağlayan fəlsəfi düşüncə sistemidir . Burada fanatizmə , fantaziyaya , sehrə , möcüzəyə yer yoxdur . Burada dini dünyagörüş , İnamla əvəz edilir , İnsanı fəvqəltəbii və transsendental qüvvələrin quluna çevirməkdən azad edir . Filosof göstərir ki , Din , İnsanda qorxu , itaət yaratdığından İnsanı mütiləşdirir , İnam isə İnsana daxili güc verdiyindən onu mənəvi Kamilliyə yüksəldir .

“ İnsan , Mütləqi Göylərdə deyil , içində axtarmalı , içində tapmalıdır “ , “ Ədalətin təməli Göylərdə deyil , İnsanın daxilindədir “ – deyən filosof göstərir ki , dində İnsan bəndəliyə , qul psixologiyasına alışdırıldığı halda , İnamda İnsan öz həqiqi dəyərini anlayır , həqiqi qiymətini

tapır . İnsan , daxilində Mütləqi daşıyan , şəraitdən , mühitdən, zamandan və hətta gerçəklikdən üstün olan , Mütləqliyə meyl edən və Mütləqləşməyə qadir olan Ruhani bir Varlıqdır .

Filosofa görə , dində Dünya Dünyadan kənar iradənin təsiri ilə yoxdan yaradılır , sonra isə “ heç “dən yaranan bu Dünya fani (heç) sayılır . Dində “yaşamaq “ , formal sayılır , İnsan ömrü “ Əsas Dünya “ hesab edilən “ O Dünyaya “ keçid mərhələsi kimi təqdim edilir , İnsan sevgisini bu Dünyaya deyil , “ O biri Dünya “ya yönəldir . O biri dünyanın qayğısı ilə yaşayan İnsan , bu Dünyada özünü heçliyə çevirir , bu Dünyanı Axirət qarşısında törəmə bir vasitəyə çevirir . İnam fəlsəfəsində isə “ Əzəli , Əbədi və Sonsuz “ olan Dünya heç vaxt faniləşmir , tükənmir . Dünya öz hadisələri ilə daim yeniləşsə də , Dünya Dünya olaraq qalır .

Filosof göstərir ki , dində həqiqi anlamda “ Vətən və Millət “ anlayışı yoxdur . İnam fəlsəfəsində isə Vətən və Millət əbədi , ölməz dəyərlərin mövcud olduğu ünvandır . Əbədi və ölməz olan müqəddəs ünvan isə fani ola bilməz . Vətən və Millət bir –birinə əbədi bağlı olub , vəhdət təşkil edir . Millət öz Ruhunda əbədi keyfiyyətlər saxlayır ki , bunlardan biri də Vətəndir . Millət sadəcə insanların cəmi deyil , birliyi , bütövlüyüdür . Bu birlik , bu bütövlük mənəviyyətin dərinliyində mövcud olduğundan ona heç nə müdaxilə edə bilmir .Mütəfəkkirə görə, Millətləşmək , Vətənləşməkdir .Millətləşmədən , Vətənləşmədən Dünyalaşmaq olmaz . “ Bütün dünya mənim vətənimdir “ – deyənlər Vətənin nə olduğunu dərk etməyənlərdir . Vətəni Dünyaya çevirməyənlər Dünyanı da tanımaz və sevməzlər . Vətənsizlər ülviyyəti görməzlər . Öz Millətini inkişaf etdirmək , ona xidmət etmək , onu sevmək öz Milləti vasitəsilə Bəşəriyyəti inkişaf etdirmək , Bəşəriyyətə xidmət etmək , Bəşəriyyəti sevmək deməkdir .

Asif Atanın “ İnam Fəlsəfəsi “nin adı “ İnsanilik”dir , “ İnsanlaşmaq “dır , yəni əslində Bəşərilikdir . Filosofun bu dünyagörüşünün əsası “ İnsanlaşın , İnsanlaşdırın ! Bəşərin nicatı İnsanlaşmaqdadır “ doktrinasıdır . “ Zəmanə İnamını – İnamsızlıq saydım , İnam yaratdım ! Zəmanə İdrakını – İdraksızlıq saydım , İdrak yaratdım ! Zəmanə Mənəviyyətini – Mənəviyyətsizlik saydım , Mənəviyyət yaratdım ! Zəmanə İradəsini – İradəsizlik saydım , İradə yaratdım ! Zəmanə Amalını – Amalsızlıq saydım , Amal yaratdım ! Zəmanə Əməlini – Əməlsizlik saydım , Ocaq qaladım . Təqiblərə yüksəldim, Ata çağırıldım ! Bəşərin nicatı – İnsanlaşmaqdadır ! İnsanlaşın ! İnsanlaşdırın “ – deməklə Asif Ata ilk olaraq yeni Bəşəri Sivilizasiyanın əsasını qoymuş , İnsanlararası münasibətlərin Ruhani ana xəttini müəyyənləşdirmişdir . Bununla filosof , özünəqədərki qorxu və təlqin ənənəsinə əsaslanan Ruhaniyyət fəlsəfəsinin yerinə İnama əsaslanan “ Ruhaniyyət Fəlsəfəsi “ ni irəli sürmüşdür

Filosofun İnama əsaslanan Ruhaniyyət Fəlsəfəsinin əsas tələbi İnsanın Özünüdərkidir . Özünüdərk prosesi Haqqın , Həqiqətin gerçəkləşməsini şərtləndirir .

Filosof özünün “ Mütləqə İnam “ fəlsəfəsini sistemləşdirərək göstərir ki :

--İnam , İnsan qəlbinin , İnsan idrakının “ Anlama “ qovuşması ilə meydana çıxan Müqəddəs Fikirlər sistemidir ;

--İnam , Bəşər Ruhunun ölməzliyinə bağlıdır ;

--İnamın məqsədi İnsanilikdir ;

- İnamı Dinlə bərabər tutmaq olmaz ;
- Mütləqə İnam ümumbəşəri bir dünyabaxışdır ;
- İnam , insanların və xalqların öz Ruhaniyyatlarını yaratması üçün stimül verir ;
- İnam , İnsanı özünə qaytarır ;
- İnam , İnsan qəlbində Ali Həqiqətə ehtiraslı pərəstiş yaradır ;
- İnam , İnsanda adiliyə , süniliyə qarşı güclü bir etiraz yaradır ;
- İnam vasitəsilə İnsanın bütün cəhətləri dərk olunur ;
- İnam , İdraka əsaslanır : İdrak İnamdan başlayır , davam edir və İnamla nəticələnir ;
- İnam , İdraka təkan verən qüvvədir . İnam , İdrakın bütün mərhələlərində mövcud olur . İnamsız qavrama , təəvvür , təfəkkür , mühakimə , nəzəriyyə olmur . Bütün bunlar İnam tələb edir ;
- İnamdan başlayan , İnamla irəliləyən , İnamla nəticələnən İdrak İnamı qoruyur – İdraklı İnam , İnamlı İdrak yaranır ;
- İnam , Həqiqət yönüdür . Həqiqətin dərki İnam tələb edir ;
- İnam , İdrakı Həqiqətə yönəldir . İnam , İdrakın Həqiqət yönüdür ;
- İdrak , Həqiqəti dərk eləyir , İnam onu təsdiq edir ;
- İdrak , İnamı yalandan , cəfəngiyatdan qoruyur ;
- İdrak , İnamdan ayrılanda yolsuzlaşır . İnam , İdrakdan ayrılanda dinləşir ;
- İnamçılıq uzun yoldur , ancaq Azadlığın yeganə yoludur ;
- İnamsız fəlsəfələr –Aqnostiklik , əslində İdraksızlıq fəlsəfələridir ;
- İnam Fəlsəfəsi , yalançı inama –dinə , xurafata qarşı çıxan , İnama gərək olan, İnam Həqiqətini dərk edən , İnamla yüksələn Fəlsəfədir ! (Seçmələr bizimdir – A . M . Bax : İnam Ata (Asif Ata) , On Kutsal Bitiq , Fəlsəfənin Təmali , Dördüncü Bitiq , Atakənd –34 , Qanun Nəşriyyatı – 2012) .

Bütün Dünya fəlsəfə tarixində heç bir filosof , hətta Hegel belə fəlsəfəni Asif Ata səviyyəsində sistemləşdirməmişdir . Bütün fəlsəfəsini təzadlar , əksiliklər üzərində quran Asif Atanın fəlsəfi sistemində digər filosoflardan fərqli olaraq heç bir boşluq yoxdur .

Bəşəriyyətin günümüzədək bütün tanınmış filosoflarının fəlsəfi dünyagörüşlərinə öz münasibətini bildirən Asif Ata öz fəlsəfəsini fəlsəfənin əsas mövzusu olan İnsan , Təbiət , Cəmiyyət və İnanc sistemi üzərində qurmuşdur . Bu sistemdə hər şey İnsanlaşmağa və İnsanlaşdırmağa xidmətə yönəlmişdir .

Öncə yaratdığı “ Ocaq “ Yükümlərinin , sonra mənsub olduğu Ulu Türk millətinin , daha sonra isə bütün Bəşəriyyətin “ İnsanlaşması”na çalışan filosof , özünəqədərki bütün dünya

filosoflarının İnsan , Təbiət , Cəmiyyət , Tanrı və bunlar arasındakı əlaqələrlə bağlı fikir və mülahizələrini ağıl və məntiq süzgecindən keçirərək özünün xüsusi fəlsəfi konsepsiyasını irəli sürmüşdür .

Filosofa görə , İnsani Dünya , İnsani Təbiət , İnsaniləşən Dünya , İnsaniləşən Təbiətdir . İnsaniləşən Dünya , İnsaniləşən Təbiət , əvvəlki və mövcud səviyyəsindən yüksəyə qalxır , yeni səviyyə əldə edir , yeni məna kəsb edir . İnsan , maddiyyatı maddiyyatdan yüksəyə qaldırır , ona yeni məna gətirir . İnsanla təmasda olan Dünya “İnsani “ məna kəsb edən Dünyadır . İnsani Dünyada , Dünya İnsaniləşir , İnsan Dünyaləşir . İnsandan kənardakı Aləm , İnsani münasibətlər dairəsində yeni məzmun qazanır . İnsaniləşən Dünya , təzələşən Dünya olur . Dünyanın , Təbiətin İnsaniləşməsi , Dünyanın , Təbiətin Ruhaniləşməsi deməkdir .

Filosof göstərir ki , İnsan həm də maddi və cismani varlıq olduğundan O , maddi qanunlara da riayət edəndir . Ona görə də İnsan Dünyaya , Təbiətə yalnız Ruhanilik baxımından deyil , həm də faydalıq , mənimsəmə baxımından yaşayır . Burada İnsanın Dünyaya , Təbiətə münasibətinin ziddiyyətli xüsusiyyətləri meydana çıxır . Öz mahiyyətini tam təsdiq edə bilməyən İnsan maddiyyata tam Ruhani münasibət bəsləyə bilmir . Bu ziddiyyət , maddiliklə Ruhaniliyin ziddiyyətindən doğur və İnsan həyatına mürəkkəb bir gərginlik gətirir . Əslində İnsan öz mahiyyətinə görə Dünyanı mütləq mənada İnsaniləşdirməliydi . Ancaq gerçəklikdə O , Dünyanı həm də mənimsəyir . İnsaniləşdirmə , İnsaniliyin ifadəsidirsə , mənimsəmə ümumən bütün canlılara xas olan cəhətdir . Bu səbəbdən də İnsani Dünya , İnsaniləşən Dünya İnsandan kənardakı Dünyanın İnsani Dünyaya çevrilməsi , İnsanla Dünya arasındakı yadlığın aradan qaldırılması , İnsanla Dünyanın bir – birinə qovuşması , Dünya ilə İnsan arasında birliyin yaranmasıdır .

Filosofa görə , İnsan kimi mövcud olmaq , Dünyanı “ Özümləşdirmək “ deməkdir . Özümləşdirmək üçün isə ən əvvəl Özümləşmək , yəni , Müstəqilləşmək , Özünü təsdiq etmək , əsarətdən xilas olmaq gərəkdir . Yalnız Özümləşən Özümləşdirməyə qadirdir . Dünyanı Özümləşdirmək üçün Onun əsarətindən xilas olmaq lazımdır . Ona görə də İnsan Onu kölələşdirən , maddiləşdirən , əşyaləşdirən , vəhşiləşdirən nə varsa , onların hamısından azad olmalıdır . Çünkü Özümləşmədə İnsan həm Özünü , həm də Dünyanı təsdiq edir . Özümləşmə balaca “ Mən “in ölümü , böyük “Mən “in doğulmasıdır .

Özümləşən İnsan həm Dünyanı Özümləşdirir , həm də Özünü Dünyaləşdirir . Özümləşən İnsan daxilindəki qorxunu , şəhvətpərəstliyi , sərvətpərəstliyi , yırtıcılığı , hərisliyi , xudpəsəndliyi , küdurəti , xurafatı , zoru , xülyanı , maddiyyatpərəstliyi , varidatpərəstliyi , hakimiyyətpərəstliyi , fatehliyi , hərcayiliyi , zülmkarlığı silir , yox edir . Bütün bunlardan xilas olan İnsan “ Böyük Mən “ olur (Seçmələr bizimdir – A . Q . Bax : İnam Ata (Asif Ata) , On Kutsal Bitiq , 2- ci cild , Mütləqləşmək – Var olmaq , Atakənd – 32 , Qanun – 2010 , səh . 23 – 27) .

İnsanla Təbiət və İnsanla Cəmiyyət arasındakı münasibətləri fəlsəfi baxımdan izah edən filosof göstərir ki , Təbiəti mənimsəmək zəruri ehtiyacdır . Çünkü bunsuz İnsan yaşaya bilməz . Lakin bu zəruri ehtiyac İnsanın Təbiətlə ünsiyyətinə qeyri – Ruhanilik , qeyri – müqəddəslik gətirir . İnsanla münasibətdə Təbiət öz müstəqilliyini itirir . İnsan Təbiəti kölə vəziyyətinə salır , Təbiət özündən ayrılır , Təbiətlə İnsan arasında yadlıq yaranır . Buna görə də İnsandan ən çox asılı olan Təbiət əslində İnsana ən çox yad olan Təbiətə çevrilir . Mənimsənilən , istifadə edilən Təbiət

Ruhanilikdən , Müqəddəslikdən uzaq düşür . Təbiəti mənimsəyən İnsan əslində Təbiəti itirir . İnsanın Təbiətə sahibliyi Təbiətin İnsandan uzaqlaşması deməkdir . İnsanın Təbiət üzərində sahibliyi Onun ləyaqətinə ziyan vurur . Halbuki , mütləq mənada və mahiyyət baxımından İnsanın Təbiətə münasibəti tam Ruhani olmalıdır . Təbiət İnsandan asılı olmamalıdır . Təbiət , öz müstəqilliyinə , təbiiliyinə qayıtmalı , İnsan Təbiət üzərində ağalıq iddiasından əl çəkməli , Təbiətə Təbiətin gözü ilə baxmalıdır . Yalnız onda Təbiət Təbiətə , İnsan İnsana tam bənzəyəcək . Təbiətin İnsan ağalığından azad olması , Özümləşməsi İnsaniliyin Ali təsdiqi deməkdir . İnsan Təbiətdə özünü tapanda , Təbiətə qovuşanda Təbiət İnsaniləşir .

İnsan Təbiəti İnsaniləşdirməlidir . Səma , Günəş , Dəniz , Dağ , Çay , Göl , bulaq , çöl , yol , Bahar , Yay , Payız , Qış İnsaniləşməlidir . Belə olduqda onlar da İnsani mahiyyətin təzahürü kimi də , maddi faydalanma vasitəsi kimi də sevilir , Özümləşən , İnsaniləşən Təbiət Ruhaniləşir . Təbiəti İnsaniləşdirən İnsan Özü ilə Təbiət arasındakı yadlığı aradan qaldırır . Mənimsənilən Təbiət , Özümləşən Təbiətə çevrilir (Seçmələr bizimdir – A . Q . Bax : İnam Ata (Asif Ata) , On Kutsal Bitiq , 2 – ci cild , Müstəqilləşmək – Var olmaq , Atakənd – 32 , Qanun – 2010 , səh . 30 , 31 , 32 , 41 – 44) .

İnsanla Cəmiyyət arasındakı münasibətləri şərh edən filosof göstərir ki , Cəmiyyətin əsas məqsədi əslində İnsanı təsdiq etməkdir . İnsana yad olan Cəmiyyət , Özünə də yad olur . Fərd yox olduqda , Cəmiyyət də yox olur . Çünkü Cəmiyyət müstəqil fərdlərin məcmusudur . Əslində İnsan Fərd deməkdir . Həmin Fərd mövcudluğun ali səviyyəsində Cəmiyyət ehtiyacı yaradır . Müstəbidlik həmin ehtiyacı əsarət eybəcərliyinə çevirir . Müstəbidlik , əslində müstəbidin İnsan kimi , şəxsiyyət kimi ölümü deməkdir . Çünkü Cəmiyyətə sahib olan özünə sahib olmur . Hamının mənliliyini mənimsəyən öz mənliliyini itirir . Mütləq ağalıq , mütləq diktatorluq , mütləq səfalət törədir . Bu baxımdan , Müstəbidin , Diktatorun hökm sürdüyü Cəmiyyət , İnsanlardan , İnsanlıqdan məhrum olan Cəmiyyətdir . Müstəbidlik , Diktatorluq müstəbidin və qarşılıqlı olaraq Cəmiyyətin Ruhani ölümüdür . Müstəbid Cəmiyyət , ölü Cəmiyyətdir . Müstəbidlik , Diktatorluq kütləvi köləlik yaradır . Köləlik isə İnsanın Özündən əl çəkməsi deməkdir . Özündən əl çəkən İnsan , Özündən əl çəkən Cəmiyyət törədir . Belə bir Cəmiyyətdə Müstəbidin , Diktatorun Özü də Qula çevrilir . Çünkü Kölələşdirmək , həm də Kölələşməkdir . Bu baxımdan Müstəbidliyin , Diktatorluğun hökm sürdüyü Cəmiyyət , Kölələr Cəmiyyətidir .

Özümləşən Cəmiyyət , Diktator , Müstəbid əsarətindən azad olan Cəmiyyətdir . Özümləşmək , Kölələr Cəmiyyətini İnsani Cəmiyyətə çevirmək deməkdir . Həyat , müxtəlifliyin , zənginliyin , bənzərsizliyin , əvəzsizliyin təsdiqi olduğu halda , Müstəbidlik , Diktatorluq anti – Həyatdır . Özümləşmək , anti – Həyatı münasibətləri ləğv etmək , Cəmiyyəti Diktatorluqdan , Müstəbidlikdən azad edib özünə qaytarmaq deməkdir . Çünkü Cəmiyyət əslində İnsanların Ruhani Birliyi . Bu Ruhani Birlik , Mənəviyyət , İdrak və Amal Birliyindən doğur . Özümləşən Cəmiyyətdə fərdlə cəmin əsil vəhdəti yaranır , bütün insanlar Cəmiyyətdən eyni dərəcədə bəhrələnir . Özümləşən Cəmiyyət , Ruhani Kamillərin Cəmiyyətidir . Özümləşmək , müstəbidlikdən , yalan əsarətindən xilas olmaqdır . Özümləşmək , Həqiqətə tapınmaqdır . Özümləşən Cəmiyyət , əslində İnsaniləşən Cəmiyyətdir . Ağanın , sinfin , silkin , mücərrəd ümuminin mənafeyinə deyil , hər bir şəxsin , fərdin mənafeyinə xidmət edən Cəmiyyət , İnsani Cəmiyyət , İnsaniləşən Cəmiyyət sayıla bilər . Bu , o deməkdir ki , maddi mülkiyyət bir şəxsin , mücərrəd ümuminin , dövlətin deyil , hər bir fərdin malı olmalı , mülkiyyətə , maddi sərvətlərə o mülkiyyəti , o maddi sərvətləri yaradanlar

sahib olmalıdır . Belə bir Cəmiyyətdə fərdin özünüidarə haqqı qorunur , Cəmiyyət fərdi idarə etmir , əksinə , fərdlərdən Xalq və ya Millət yaradır . Fərdlərdən Xalq , Millət yaratmaq , fərdi duyğu və düşüncəni , həyat tərzini yeni səviyyəyə -- Xəlqi səviyyəyə yüksəltmək deməkdir . Belə bir Xalq və ya Millət fərdiyyətin inkarı yox , zirvəsidir . Həqiqi Cəmiyyətin də əsil məqsədi müstəqil fərdlərdən Xalq , Millət yaratmaqdır . Belə bir Xalq , belə bir Millət ümumi etiqad , inam , fəlsəfi fikir və düşüncə , bədiyyat , dil və s . əsasında yaranan Ruhani Birlikdir . Bu Ruhani Birlik , ümumi adət - ənənəyə əsaslanan məişət birliyi , ümumi tale əsasında yaranan tarixi birlik , Müqəddəsləşən Vətən Birliyi , müstəqil dövlət əsasında yaranan Siyasi Birlik , ümumi mənəvi qanunlar əsasında yaranan Əxlaq Birliyi , əcdad ümumiliyinə əsaslanan Etnos Birliyi əsasında formalaşır . Belə bir Cəmiyyətin başında mənəvi qanunlara ən çox əməl edən , öz “ Balaca Mən “indən imtina edən , zor səlahiyyətindən mütləq mənada əl çəkən , var – dövlətsiz , mülkiyyətsiz , həyatdan ən az alan , həyata ən çox verən , Cəmiyyəti Xalq və ya Millət səviyyəsinə qaldıran , yəni Cəmiyyəti İnsanlaşdıran Kamil Ruhani ləyaqət sahibi olan Şəxsiyyət durmalıdır . İnsanlaşan Cəmiyyət , müstəqilləşən fərd , mülkiyyətləşən əməkçi , yaranan Xalq “ Mütləqləşən Başçı “ deməkdir (Seçmələr bizimdir – A . Q . Bax : İnam Ata (Asif Ata) , On Kutsal Bitiq , 2 – ci cild , Mütləqləşmək – Var olmaq , səh . 32 – 36 , 44 – 48) .

İnsanın Özümləşməsi və İnsanlaşması ilə bağlı fəlsəfi fikirlərini şərh edən filosof göstərir ki , Ömür İnsanın sərvətidir . Bu sərvəti O , istədiyi kimi xərcləyir . Ömrün sahibi və memarı İnsanın Özüdür . İnsanın ağlından , duyğularından , iradəsindən kənarda Onun Ömrünə sahib olan heç bir qüvvə yoxdur . İnsanın Öz Ömrünə sahib olması , Ömrün cilovunu Öz əlinə alması deməkdir . Nə Cəmiyyət , nə qanun – qaydalar , nə də başqası İnsanın bu əzəli səlahiyyətini inkar edə bilməz . Bu haqqın təsdiqi , İnsanla Cəmiyyət arasında həqiqi vəhdətin yaranmasını təmin edir . Öz Ömrünə sahib olan İnsan könüllü şəkildə Ömrünü başqasına həsr edə və hətta fəda edə bilər . Bu könüllülük İnsanla Cəmiyyət arasında əsil Ruhani Vəhdətin əsasını təşkil edir . Daxili ehtiyacın təzahürü olan “ Könüllü Ömür “dən keçmə , Müqəddəsliyin təsdiqidir . Ömrünə sahib olan İnsan , “Özümləşən İnsan “ dır . Özümləşən İnsan Öz Ağına sahib olan , Öz Ağı üzərində başqasının aqlını rədd edən İnsandır . Özümləşən İnsan , ürəyini eybəcərliklərin təzyiqindən xilas edir , onun təmizliyini , xalisliyini , böyüklüyünü , ülvülüynü qoruyur . Zorakı məhəbbəti , zorakı səcdəni , zorakı etiqadı , zorakı sevinci , zorakı sədaqəti , zorakı kədəri , zorakı heyrəti rədd edən ürək , əsil məhəbbəti , əsil səcdəni , əsil etiqadı , əsil sevinci , əsil sədaqəti , əsil kədəri və əsil heyrəti yaşadır .

Özümləşən İnsan , Öz İradəsinə sahib olur . Öz İradəsinə sahib olan İnsan , özgə iradəsinin əsarətini qəbul etməz , Öz İradəsinin gücüylə həmin əsarətdən qurtarar . İradəyə sahib olan İnsan , Öz İradəsinin müstəqilliyini qoruyar , ona arxalanar , onu eşidər , Özünü Özünə tapşırar , əzaba əyilməz , maddiyə baş əyməz , nəşəyə uymaz , bədənə yalmanmaz , təbəqələşməz , sinifləşməz , özüylə , gerçəkliklə barışmaz , özündən və gerçəklikdən yüksəyə qalxar , Amalın məntiqini həyatın məntiqindən üstün sayar , həmin məntiqin əsasında yaşayar , İnsani Ləyaqətini təsdiq edər ,

ÖZÜMLƏŞƏR !

Özümləşən İnsan , Özünə məsul olur , Özü qarşısında cavab verir , Özünün hakiminə çevrilir . Yalnız Özünə cavabdeh olmağı bacaran İnsan Cəmiyyətə cavabdeh ola bilər . Mütləq Özümləşən İnsan , Amala çatır !

İnsan Özünü maddiyyatda , zorda , zahiri möhtəşəmlikdə , hakimiyyətdə , şöhrətdə , şəhvətdə , xudpəsəndlikdə yox , İnsaniləşməkdə tapır . İnsaniləşən İnsan Mütləqləşir . Mütləqləşən İnsanda Mütləq Dostluq , Mütləq Məhəbbət , Mütləq Mənəviyyat , Mütləq Əxlaq , Mütləq Fədakarlıq , Mütləq Paklıq , Mütləq Qəhrəmanlıq , Mütləq Ağıl , Mütləq İradə , Mütləq Cəsarət olur (Seçmələr bizimdir – A . Q . Bax : İnam Ata (Asif Ata) , On Kutsal Bitiq , 2 – ci cild , Mütləqləşmək – Var olmaq , səh . 36 – 41 , 48 , 80 – 92) .

Asif Ata fəlsəfənin əsas mövzularından olan Ruh nədir ? , Şüur nədir ? , Ağıl nədir ? , İdrak nədir ? , Azadlıq nədir ? , İnam nədir ? , İradə nədir ? , Ədalət nədir ? , Həqiqət nədir ? , Eşq , Məhəbbət nədir ? , Həyat nədir ? , Gözəllik nədir ? , Xeyir nədir ? , Səadət nədir ? , Təbiilik nədir ? və bunların əksi olan Materiya nədir ? , Maddi nədir ? , Ağılsızlıq nədir ? , Şübhə nədir ? , İradəsizlik nədir ? , Əsarət nədir ? , Zülm nədir ? , Nifrət nədir ? , Şər nədir ? , Şəhvət nədir ? , Ölüm nədir ? , Yalan nədir ? , Fəlakət nədir ? , Çirkinlik nədir ? , Sünilik nədir ? və s . bu kimi İnsana xas olan fəlsəfi anlayışlara özünəqədərki bütün dinlərdən və filosoflardan tamamilə fərqli mənə vermişdir .

Bütün fəlsəfi dünyagörüşünü özünün işləyib ərsəyə gətirdiyi “ Mütləqə İnam “ fəlsəfəsi üzərində quran Asif Ata, bu fəlsəfi konsepsiyasını “ İnsan, İnam, Ruh, Həyat və İntibah “ kimi “ Beşlik “ adlandırdığı əsərlərində şərh etmişdir (Bax: İnam Ata (Asif Ata), On Kutsal Bitiq, Birinci Bitiq, Mütləqə İnam, Atakənd-32, Qanun-2010).

Filosofun fəlsəfəsinin onurğa sütununu İnsan təşkil edir . Onun fəlsəfəsində tək cə İnsan özü deyil, Təbiət də, Cəmiyyət də bütün atributları ilə İnsaniləşdirilir. Onun fəlsəfəsində hər şey “ Ali Varlıq “ saydığı İnsanla və Mənəviyyatla bağlıdır . Asif Ata fəlsəfəsində İnsan, Özündə Mütləqlik gəzdirən, şəraitdən, mühitdən, Cəmiyyətdən üstün olan, Mütləqliyə can atan, Mütləqləşməyə qadir olan Ruhani Varlıqdır.

Asif Ata fəlsəfəsinin mövzusu İnsanın cismi, cəsədi deyil, Onun Ruhü, Mənəviyyatıdır. Onun fəlsəfəsində İnsanın mövcudluğu Ruhanilik və Mənəviliklə izah olunur. Onun fəlsəfəsində “ İnsani mənə – Ruhani mənədir “ , “ İnsanilik əslində Ruhaniliyə bərabərdir “ , “ Yalnız Ruhani mövcudluq – İnsani mövcudluqdur “ kimi hökmlər öz əksini tapmışdır.

Ruhdan bəhs edərkən filosof göstərir ki:

--Ruh, İnsana heç bir canlıda müşahidə edilməyən keyfiyyət bəxş edir;

--Ruh, İnsanda başqa canlılardan fərqli fədakarlıq, ulviyyət, müqəddəslik duyğusu kimi fərqli ehtiraslar, meyllər yaradır;

--Ruh, İnsanı adi vəziyyətindən ayıraraq qeyri-adi duyğulara, düşüncələrə, ehtiraslara yüksəldən mənəvi qüvvət, dar və məhdud aləmdən ayıraraq geniş və möhtəşəm aləmə aparan daxili gücdür;

--Ruh vasitəsilə İnsan Məhəbbətə qovuşur, Özünün Özündən böyük mənasını anlayır;

--Ruh, Dünyaya sığmamaq, ikinci bir Dünya yaratmaq, bu Dünyanın mənasını Ondan kənarda tapmaqdır. Dünyanı göz vasitəsilə düzgün görmək olmaz, Dünyanı yalnız Ruhun güzgüsündə düzgün görmək olar;

--Ruh vasitəsilə səs musiqiləşir, söz şeirləşir, daş heykəlləşir.

“ İnsanın bütün canlılardan fərqi Özündə Özündən daha böyük məna tapmasındadır “-deyən filosof, Ağıl Ruhu müqayisə edərək göstərir ki, İnsanı İnsan edən Ağıl yox, Ruh oldu. Ağıl Dünyanı ölçdü, biçdi, rəqiblərdən təmizlədi, Öz niyyətinə uyğunlaşdırdı. Ruh isə Dünyaya sığmadı, Dünyanın mənasını kəşf etdi. Ağıl Dünyanı özünə ram etdi, Ruh isə Dünyaya qovuşdu. Ağıl, təhlil, fayda, mətləb, Ruh isə vəcdli zəka, narahat ehtiras, məhəbbət və ehtizaz oldu. Ağıl vasitəsilə İnsan başqasını, Ruh vasitəsilə isə Özünü öyrənir. Ağıl vasitəsilə İnsan Özünü qoruyur, xilas edir, ölmür, yaşayır. Ruh vasitəsilə isə İnsan İnsan olur, hamıdan fərqlənir, Dünyanın mənasını Dünyadan böyük, İnsanın mahiyyətini İnsandan Ali sayır. Ruhla İnsan Dünyanın zirvəsi olur. Ağıl Mütləqi görmür, çünki Mütləq gözə görünmür. Ruh isə Mütləqi görür, çünki O, batinə enə bilir, daxili mənanı dərk edir, Dünyaya qovuşur və Dünyadan kənara çıxır, gerçəkliyə pərçimlənir. Ağıl, gözəli görür, gözəlliyi görmür, qəhrəmanı görür, qəhrəmanlığı anlamır. Ağıl canı anlayır, can verməyi anlamır, Dünyanı görür, ancaq Dünyanın mənasını anlamır, adi sevinci anlayır, əzablı sevinci anlamır, keçicini anlayır, sonsuzu anlamır. Ona görə də Ruhu dərk edə bilmir. Çünki Ruh, Ağılın görmədiyi Mütləqi, gözəlliyi görür, qəhrəmanlığı, can verməyi, Dünyanın mənasını, əzablı sevinci və sonsuzu anlayır (Seçmələr bizimdir – A.Q. Bax: İnam Ata (Asif Ata), On Kutsal Bitiq, Birinci Bitiq: Mütləqə İnam, Atakənd-32, Qanun-2010, səh. 21,22,151).

İnsan,Ruh və Mənəviyyatla bağlı Materialistləri, Marksistləri və Ateistləri kəskin tənqid edən filosof göstərir ki, Ruhsuz Dünya ölü dünyadır. Ruh Həyatı eybəcərliklərdən qurtarır, Onun İnsani məziyyətlərini qoruyur, Ona ülvü məna verir. Ruh yıxılanı qaldırır, xəstəni sağaldır, qəmlini sevir. Bədənin dözmədiyinə Ruh dözü, bədən məğlub olanda, Ruh qalib gəlir. Ruh möcüzəyə inanır, Dünyanın mənasını möcüzə sayır və Özü möcüzə yaradır. Ruh, İnsanı Mütləqə çağırır. Ruh vasitəsilə Təbiət İnsaniləşir, İnsan Təbiətləşir. Bir sözlə, Ruh, İnsanın Özüdür. İnsanı İnsan edən Ruhdur (Seçmələr bizimdir –A.Q. Bax: İnam Ata (Asif Ata), göstərilən əsəri, səh. 22,23).

Ruhla Mütləqin əlaqəsindən bəhs edən filosof göstərir ki, Ruh, Mütləqin İnsanda ifadəsidir. Ruh, Mütləqdə Özünü, əsil mahiyyətini tapır. Ruh, nisbini Mütləqə, gerçəkliyi ideala yüksəldir, gerçəklik əsasında yeni gerçəklik yaradır ki, bu gerçəklik də Amal biçimində meydana çıxır. Amalda gerçəklik ölür və dirilir. Amal, gerçəkliyi yenidən doğur. Ruh vasitəsilə gerçəklik Müqəddəsləşir. Ruh, gerçəkliyin mahiyyətini onun özündən yaxşı dərk edir. İnsan Dünyaya Ruhun gözü ilə baxanda, Dünya Müqəddəsləşir. Ruh, Mütləqdə Özünün əsil mahiyyətini tapanda Özünə çatır. Ruh İnsana dedi ki, Sənin Öz mahiyyətin Özündən Alidir. Sən Dünyaya təkcə yeməyə- içməyə, nəsil artırmağa və ölməyə gəlməmişən. Sənin həyatının bunlardan daha böyük mənası var. Sən Dünyaya Mütləqə bərabər olmaq, əbədi, kamil, sonsuz olmaq üçün gəlməmişən. Sənin əsil aqibətin Mütləqləşmək, Müqəddəsləşmək, Ülvüləşməkdir! (Seçmələr bizimdir –A.Q. Bax: İnam Ata (Asif Ata),göstərilən əsəri, səh.19, 146, 148,149).

Bütün fəlsəfəsini Mütləqə və İnsana İnam, Ruhaniyyət, Həyatdakı təzadlar və ziddiyyətlər üzərində quran filosof, Ruhaniliklə maddiyyatı, Xeyirlə Şəri, Gözəlliklə eybəcərliyi, İnamla şübhəni, Ədalətlə zülmü, Azadlıqla əsarəti, Eşq və Məhəbbətlə şəhvəti, Həqiqətlə yalanı, Dostluqla düşmənliyi, Təbiiliklə süniliyi, Səadətlə fəlakəti, Həyatla Ölümü və s. müqayisə edərək göstərir ki, İnsan həyatında maddiyyat yalançı özünü təsdiqin ifadəsi rolunu oynadığı üçün Ruhaniliyin maddiyyat əsarətinə qarşı mübarizəsi başlasa da, bu mübarizə nə qədər uğurlu olsa da, maddiyyat İnsanların üzərində öz hakimiyyətini saxlayır. Ruhanilik ayrı-ayrı şəxslərdə tam qələbə çalsa da, ümumən bu onun tam qələbəsi olmur, çünki Həyatda varidat tilsimi qırılmaz. İnsan Mütləqi tanısa

da, Müqəddəsliyə tapınsa da, şəri, zülmü, yalanı, şöhrətpərəstliyi, cəhaləti, naşılığı, şübhəçiliyi, qorxunu, xurafatı, cəfəngiyatı, yırtıcılığı, eybəcərliyi, qəddarlığı və s. bu kimi İnsanlığa yad naqislikləri Həyatdan tam silə bilməmişdir. (Seçmələr bizimdir –A.Q. Bax: İnam Ata (Asif Ata), göstərilən əsəri, səh.224,225).

Filosof, Xeyirlə Şəri və onların atributlarını müqayisə edərək göstərir ki, Həyatda Xeyirlə Şər və onların əlamətləri yanaşı yaşayır. Xeyir, Mütləq Ruhanilik, Şər isə Mütləq Naqislikdir. Xeyir, Mütləqin Mütləq, sonsuzun sonsuz, əbədinin əbədi şəkildə təzahürünün Mütləq səviyyəsi, Şər isə nisbidə, sonluda, ölümlüdə olan naqisliyin Mütləq səviyyəsidir. Onlar bir-biri ilə döyüşür, lakin biri-digərini məğlub edə bilmir. Həyat, Xeyiri Şərin qalibi deyil, düşməni edir. Xeyir Şəri Həyatdan silmək istəsə də, silə bilmir. Şər bəzən geri çəkilsə də, ölmür, itmir, yenidən meydana atılaraq öz fəaliyyətini davam etdirir. Çünki Həyat, zülm, xəbislik, fitnə, məkr, xəyanət, cinayət, cəlladlıq, riya, həqarət, sünilik, inamsızlıq, əsarət, düşmənçilik və ölüm adlanan Şərə və həm də bunların əksi olan Ədalət, Munislik, Qüdsiyyət, Mərdlik, Sədaqət, Vicdan, Məhəbbət, Həya, Şərafət, Təbiilik, İnam, Azadlıq, Dostluq və Doğuluş adlanan Xeyrə Öz Qoynunda yer verir və onları döyüşdürür. Bir sözlə, Həyat, Xeyirlə Şərin qoşa mövcudluğu və döyüşüdür. (Seçmələr bizimdir –A.Q.Bax:İnam Ata (Asif Ata),göstərilən əsəri,səh.225,172,226,227).

“ Həyat, Xeyirin Şər vasitəsilə təsdiq olunmasına dözürlə, bunu Şər saymır, Xeyir sayır “- deyən filosof göstərir ki, əslində Xeyir naminə qan tökülür, göz çıxarılır, şəhərlər talan olunur, İnsan yırtıcılaşır, xəyanət, fitnə, məkr, həqarət seli aləmi bürüyür, ancaq bunu qəbahət saymırlar, əksinə, əməl sayırlar. Əslində isə burada Şər təsdiq olunur. Çünki Ədalət naminə zülm, Həya naminə riya, Azadlıq naminə əsarət, Sədaqət naminə xəyanət, Şərafət naminə həqarət, Dostluq naminə düşmənlik, Təbiilik naminə sünilik, İnam naminə inamsızlıq, Məhəbbət naminə cəlladlıq— Şərdir !Xeyiri yalnız Xeyirlə təsdiq etmək olar. Həyat bu Həqiqəti dərk etmir. Bu Həqiqəti dərk etmək üçün O, Ali Həyat olmalıdır (Bax:İnam Ata (Asif Ata), On Kutsal Bitiq, Birinci Bitiq: Mütləq İnam, Atakənd-32, Qanun – 2010, səh.227,228).

“ Əsil yaşamaq, Ali Həyat üçün Ali Həyatda yaşamaqdır “-deyən filosof göstərir ki, İnsan, nisbidə, cismanidə, Həyatda təzahür edirsə də, Özünə Mütləqdə, Ruhanilikdə, Ali Həyatda çatır. Ali Həyat, İnsanın daxili dünyasında yaranır və onda İnsan Öz Mahiyyətinə bərabər olur, Özünə çatır, Ruhani Mahiyyətin hökmünə tabe olur, İnsaniləşir, Ruhani Mahiyyət Onun həyatının meyarı olur,Mahiyyət səviyyəsinə yüksəlir. Belə olduqda İnsan Cəmiyyətə yox, Cəmiyyət İnsana layiq olmağa çalışır və Cəmiyyət İnsani Mahiyyət Qanunları əsasında fəaliyyət göstərir, Cəmiyyət Ruhaniləşir:

----Belə Cəmiyyətdə İnsanlar Ruhani Varlıq kimi fəaliyyət göstərir, Ruhani Xilqət səviyyəsinə yüksəlir, İnsani Mahiyyət ilə İctimai vəziyyət arasında ziddiyyətlər aradan qalxır. Mütləq İnsani səviyyə Mütləq İctimai səviyyə yaradır.

----Belə Cəmiyyətdə Mütləq Ruhanilik, Mütləq Xeyir, Mütləq Gözəllik, Mütləq Saflıq, Mütləq Müqəddəslik, Mütləq İnam, Mütləq Ədalət, Mütləq Azadlıq, Mütləq Eşq, Mütləq Məhəbbət, Mütləq Həqiqət, Mütləq İdeal, Mütləq Dostluq, Mütləq Təmənnsizlik, Mütləq Təbiilik, Mütləq Vəhdət, Mütləq Səadət, Mütləq Müdrüklük, Mütləq Kamillik kimi Mütləq İnsani keyfiyyətlər Ali Həyatın aparıcı Amili olur. İnsan həyatı İnsani Həyat olur.

----Belə Cəmiyyətdə qatil, qəddar,cəllad, zalim, yırtıcı, naşı, həris, zəlil və nadan insan əvəzinə İnsaniləşən, İnsaniləşdirən İnsanlar olur.

----Belə Cəmiyyətdə zülmkarlıq, müstəbidlik, qəsbkarlıq, diktatorluq, sinfilik, bərabərsizlik, rüşvətxorluq, yaltaqlıq və s. bu kimi eybəcərliklərə son qoyulur, Cəmiyyət Mənəvi Qanunlar əsasında yaşayır.

----Belə Cəmiyyətdə yırtıcılıq, zorakılıq, hərcayilik, cəlladlıq, xudbinlik, şəhvət, məkr, fitnə, kin, həsəd, qorxu və bütün bunların yaradıcısı və icraçısı Diktatorluq ölür. (Seçmələr bizimdir – A.Q. Bax: İnam Ata (Asif Ata),On Kutsal Bitiq, Birinci Bitiq: Mütləqə İnam, Atakənd- 32, Qanun- 2010, səh. 303, 279, 281).

“ Ali Həyat, Mütləqləşməkdir “ – deyən mütəfəkkir göstərir ki:

--Mütləqləşmə, əsrlərə bərabər yoldur. Əsrlərə bərabər yol olan Ali Həyat, həm də İnsanın hər dövrü üçün zəruri Amaldır;

-- Ali Həyat, həm əbədi inkişaf Amili, həm Həyat Amalı, həm də Mütləq Amaldır;

-- Ali Həyat, İnsanların əməllərində təzahür edir;

-- Ali Həyatın qələbəsi, Əməlin Amala bərabər olması deməkdir. (Bax: İnam Ata (Asif Ata), göstərilən əsəri, Birinci Bitiq, səh. 280).

Asif Atanın (Asif Qasım oğlu Əfəndiyevin) fəlsəfi dünyagörüşü nəhəng bir Okeandır. Bu Okeandan kim və ya kimlər nə qədər pay götürsə, o səviyyədə İnsaniləşəcək, Cəmiyyətləşəcək, Xalqlaşacaq, MİLLƏTLƏŞƏCƏK !!!

Böyük və əvəzsiz Türk Mütəfəkkirinin Bəşəriyyətə ərməğan etdiyi aşağıdakı dahiyanə fikri daima İnsanlara, Xalqlara, Millətlərə işıq tutacaqdır.

“ BƏŞƏRİN NİCATI – İNSANLAŞMAQDADIR !

İNSANLAŞIN – İNSANLAŞDIRIN !!!

ƏDƏBİYYAT GÖSTƏRİCİSİ

1. Abdullah Uçman, Rıza Tevfikin Tekke ve Halk Edebiyatı ile ilgili makaleleri (Tasavvuf hakkında), Ankara 1982.
2. Aristoteles, Metafizik, Çevireni: Ahmet Arslan, İzmir 1985.
3. Asif Ata (İnam Ata), Mütləqə İnam Fəlsəfəsi və Ruhaniyyəti, Nəşrə hazırlayanlar: Soylu Atalı və Nurtəkin Atalı, Atakənd-33, Qanun Nəşriyyatı-2011.
4. Ayşe Sıdika Oktay, Kınalızade Ali Efendinin hayatı ve Ahlak-ı Alai eseri,
5. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, Tapmacalar, Toplayanı və tərtib edən: Nurəddin Seyidov, "Şərq – Qərb", Bakı 2004.
6. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, II cild, Bakı 1977.
7. Bedia Akarsu, Felsefe Terimleri Sözlüyü, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1994.
8. Bəhmənyar Əbülhəsən ibn Mərzban, Kitab ət-Təhsil, Tehran 1971.
9. Bəhmənyar Əbülhəsən ibn Mərzban, Təliqat İbn Sina, Qahirə 1973.
10. Elçibəy, Azərbaycandan başlayan tarix, Bakı 2003.
11. Əl-Beyhəqi, Zəhirəddin, Tətimmət, "Səuan əl-hikmə", Lahur, hicri 1351.
12. Farabi, Muxtarat min rəsailih, Beyrut 1954.
13. Farabi, Filosofskiye traktatı, Alma-Ata 1972.
14. Farabi, Matematikskiye traktatı, Alma-Ata 1975.
15. Farabi, Loqikskiye traktatı, Alma-Ata 1975.
16. Farabi, Tahsil us-Saadə, Nəşr edən: Cəfər Əli Yasin, əl-Əməl ül-Fəlsəfiyyə, Beyrut 1992.
17. Filosofskaya i sosioloqikskaya mısl narodov SSSR v XIX v. Kratkiy oçerk istorii filosofii, Moskva 1971.
18. Qarriyev, B.A., Türkmen matalları, Aşqabad 1962.
19. Qurani-Kərim, Ərəbcədən tərcümə edən: Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev, Bakı 1992.
20. Haqverdiyev, Ə., M.F. Axundzadə haqqında, "Maarif və mədəniyyət" jurnalı, №3, Bakı 1928.
21. Halk Bilmeceleeri, Hazırlayan: Abdülhakim Altıntop, I baskı, Mart 2015.
22. Hüseynova, Z., Uzbek topişmekleri, "Fan" Nəşrieti, Toşkent 1966.
23. Xacə Nəsirəddin Tusi, Əxlaqi-Nasiri, Bakı, Elm, 1989.
24. Xeyrullayev, M.M., Mirovozzreniye Farabi i eqo znaçeniye v istorii filosofii, Taşkent 1967.
26. İbn Sina, Uyum el-Hikme, Nəşr edən: H. Ziya Ülken, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1953.
27. İbrahim Kafesoğlu, İslami Türk Devletlerinde Kültür ve Tüskilat, Türk dünyası el kitabı, I cilt, Ankara 1992.
28. İnam Ata (Asif Ata), On Kutsal Bitiq, Fəlsəfənin Təməli, Dördüncü Bitiq, Atakənd-34, Qanun Nəşriyyatı-2012.
29. İnam Ata (Asif Ata), On Kutsal Bitiq, İkinci Bitiq, Mütləqləşmək-Var olmaq, Atakənd-33, Qanun Nəşriyyatı-2010.
30. İnam Ata (Asif Ata), On Kutsal Bitiq, Birinci Bitiq, Mütləqə İnam, Atakənd-32, Qanun Nəşriyyatı-2010.
31. İstoriya filosofii, tom I, Moskva 1957.

- 32.İzbranniye proizvedeniya mısılteley stran Blijneqo i Srednoqo Vostoka,Moskva 1963.
- 33.Kadir Çandarlıoğlu,<http://www.Belgelerlegercektarih.com>
- 34.Kazem-Bek,M.,İstoriya İslama,Russkoye slovo,№2,SPb.,1860.
- 35.Kazem-Bek,M.,Bab i Babıdı,SPb.,1865.
- 36.Kazem-Bek,M.,İzbranniye proizvedeniya,Baku,Elm,1985.
- 37.Kınalızade,Ali,Ahlak- 1 Alai,Hazırlayan:Mustafa Koç,Klassik Yayınları,İstanbul 2007.
- 38.Kindi,Tarifler Üzerine Felsefi Risaleler,Çeviren:Mahmut Kaya,İstanbul 2002.
- 39.Mehmet Aydın,Türklerde felsefe kültürüne katkılar,Türk dünyası el kitabı,II cilt,II baskı, Ankara 1992.
- 40.Mehmet Aydın,Ahlak ve siyaset felsefesi,Türk dünyası el kitabı,II cilt,II baskı,Ankara 1992.
- 41.Məhəmmədli Tərbiyət,Danişməndani-Azərbaycan,Bakı 1987.
- 42.Məlikova,M.,Bayramov,E.,Azərbaycan siyasi-hüquqi nəzəriyyələr tarixi (oçerklər),Bakı 1984.
- 43.Prof.Dr.Şükrü Elçin,Türk Bilmeceleleri,Mas Matbaacılık,Ankara 1989.
- 44.Rafail Əhmədli,Mirzə Kazım Bəyin ictimai fikirləri,Bakı 2012.
- 45.Rıza Tevfik,Felsefe Dersleri,İstanbul,hicri 1330.
- 46.Rıza Tevfik,Abdülhak Hamid ve Mülahazat- 1 Felsefiyyəsi,İstanbul,hicri 1334.
- 47.Rıza Tevfik Bölükbaşı,Ömer Hayyam ve Rubaileri,İstanbul 1945.
- 48.Rıza Tevfik,Serab-ı Ömrüm,Kenan Matbaası,1949.
- 49.Rzayev,A.K.,Muxammed Ali Mirza Kazem-Bek,Baku 1981.
- 50.Rzayev,A.K.,Nasireddin Tusi,Politiko-pravovoye vozzreniya,Baku,Elm,1983.
- 51.Şükürov,A.,Şərq fəlsəfəsi və filosofları,Bakı 2005.
- 52.Tatarıstan MDA,f.1186,iş 14.
- 53.Ülkər Zakir qızı Məmmədova,Şihabəddin Yəhya Sührəverdi (həyatı,yaradıcılığı və dünyagörüşü),Bakı 2010.
- 54.Zakir,Dj,Mamedov,O prioritate Aynalkuzata Miyanedji v obosnovanii Panteistiçeskoy filosofii Sufizma,Dokladı AN Azerbaydjanskoy SSR,№9,Baku 1978.
- 55.Zakir Məmmədov,Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir,Bakı 1978.
- 56.Zakir Məmmədov,Bəhmənyarın fəlsəfəsi,Bakı 1983.
- 57.Zakir Məmmədov,Eynəlqüzat Miyanəci,Bakı 1992.
- 58.Zakir Mamedov,Azerbaydjanskiye filosofi i mısılteli srednevekovya,Baku 1993.
- 59.Zakir Məmmədov,Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi,Bakı 1994.
- 60.Zakir Məmmədov,Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri,Bakı 1986.
- 61.Zakir Məmmədov,Şihabəddin Yəhya Sührəverdi (həyatı,yaradıcılığı və dünyagörüşü), Bakı,Elm,2009.
- 62.Ziya Gökalp, Türkçülüğün esasları,İstanbul 1971.

Kitabın üz cildi

AYDIN MƏDƏT OĞLU QASIMLI

TÜRKLƏRDƏ FƏLSƏFİ DÜNYAGÖRÜŞ VƏ TÜRK FİLOSOFLARI

(Qısa xülasələr)

“ Elçibəy Kitabxanası “

BAKI-2020

Aydın Mətət oğlu Qasımlı

Filologiya elmləri namizədi, Dosent

1946-cı ildə Ordubad rayonunun Kələki kəndində anadan olub. 1971-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) Şərqşünaslıq fakültəsini bitirib. 1971-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar Fondunun (indiki Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu) əyani aspiranturasına qəbul olunmuş, 1976-cı ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi, alimlik dərəcəsi almışdır. 1980-ci ilə qədər Əlyazmalar Fondunda elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır. 1980-1993-cü illərdə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (indiki Naxçıvan Dövlət Universitetində) Baş müəllim və dosent vəzifəsində çalışmışdır.

400-ə qədər elmi və elmi-metodiki məqalənin müəllifidir.

“Güney Azərbaycan: Dünən, bu gün, sabah” (Bakı, 2005),

“Dünyanın tacı Türklər” (Bakı, 2006),

“O və Biz” (Bakı, 2009),

“Güney Azərbaycan Türkləri son 100 ildə” (Bakı, 2012),

“Türklər” (Bakı, 2012) ,

“Türkçülər “ (Bakı, 2015) ,

“Türk mədəniyyəti tarixinə giriş” (Bakı, 2019) adlı əsərləri çap olunmuşdur.

Ailəlidir. Səlcuq və Aytürk adlı iki övladı, Türkey, Altunay, Mehman, Alpərən və Batuxan adlı beş nəvəsi var.